ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
YEREVAN STATE UNIVERSITY

ԲԱՆԲԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ, ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ВЕСТНИК ЕРЕВАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
ФИЛОСОФИЯ, ПСИХОЛОГИЯ

JOURNAL OF YEREVAN UNIVERSITY
PHILOSOPHY, PSYCHOLOGY

№ 3(51)
2026

«Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն» հանդեսը լույս է տեսնում տարեկան երեք անգամ: Հրատարակվում է 2010 թվականից: Իրավահաջորդն է 1967-2009 թթ. հրատարակված «Բանբեր Երևանի համալսարանի» հանդեսի:
Журнал «Вестник Ереванского университета. Философия, Психология» выходит три раза в год. Издается с 2010 года. Правопреемник издававшегося в 1967-2009 гг. журнала «Вестник Ереванского университета».
Three issues of "Journal of Yerevan University. Philosophy, Psychology" are published annually. The journal has been published since 2010. It is the successor of "Journal of Yerevan University" published in 1967-2009.

Խմբագրական խորհուրդ.
Редакционная коллегия:
Editorial Board:

Գլխավոր խմբագիր՝
Главный редактор:
Editor-in-chief:

Հարությունյան Էդվարդ *(փ.գ.դ., պրոֆ., edvardharutyunyan@ysu.am)*
Арутюнян Эдуард *(д.флс.н., проф.)*
Harutyunyan Eduard *(Sc. D. in Philosophy, Professor)*

Ավանեսյան Հրանտ *(հ.գ.դ., պրոֆ., avanesyanh@ysu.am)*
Аванесян Грант *(д.псих.н., проф.)*
Avanesyan Hrant *(Sc. D. in Psychology, Professor)*

Բաղրամյան Մարիա *(փ.գ.դ., պրոֆ., Իռլանդիա, maria.baghramian@ucd.ie)*
Баграмян Мария *(д.флс.н., проф., Ирландия)*
Baghramyan Maria *(Sc. D. in Philosophy, Professor, Ireland)*

Բարսեղյան Հակոբ *(փ.գ.դ., Կանադա, hakob.barseghyan@utoronto.ca)*
Барсегян Акоп *(д.флс.,н., Канада)*
Barseghyan Hakob *(Sc. D. in Philosophy, Canada)*

Գոսսերիես Աքսել *(փ.գ.դ., պրոֆ., Բելգիա, axel.gosseries@uclouvain.be)*
Госсериес Аксель *(д.флс.н., проф., Бельгия)*
Gosseries Axel *(Sc. D. in Philosophy, Professor, Belgium)*

Զաքարյան Սեյրան *(փ.գ.դ., պրոֆ., szakaryan@ysu.am)*
Закарян Сейран *(д.флс.н., проф.)*
Zakaryan Seyran *(Sc. D. in Philosophy, Professor)*

Ժեմոյտել-Պյոտրովսկա Մագդալենա *(հ.գ.դ., պրոֆ., Լեհաստան, m.zemojtel-piotrowska@uksw.edu.pl)*
Жемойтель–Петровска Магдалена *(д.псих.н., проф., Польша)*
Żemojtel-Piotrowska Magdalena *(Sc. D. in Psychology, Professor, Poland)*

Լուբովսկի Դմիտրի *(հ.գ.դ., պրոֆ., Ռուսաստան, lubovsky@yandex.ru)*
Лубовский Дмитрий *(д.псих.н., проф., Россия)*
Lubovski Dmitri *(Sc. D. in Psychology, Professor, Russia*)

Խաչատրյան Նարինե *(հ.գ.թ., դոց., n_khachatryan@ysu.am)*
Хачатрян Нарине *(к.псих.н., доц.)*
Khachatryan Narine *(PhD in Psychology, Associate Professor)*

Կոշկարյան Մարիաննա *(փ.գ.դ., պրոֆ., ԱՄՆ, markosh@uga.edu)*
Кошкарян Марианна *(д.флс.н., проф., США)*
Koshkaryan Marianna (*Sc. D. in Philosophy, Professor, USA)*

Շավերդյան Գայանե *(հ.գ.դ., պրոֆ., gayaneshahverdyan@ysu.am)*
Шавердян Гаянэ *(д.псих.н., проф.)*
Shaverdyan Gayane *(Sc. D. in Psychology, Professor)*

Պետրոսյան Սիլվա *(պատ. քարտուղար, փ.գ.թ., դոցենտ, silva.petrosyan@ysu.am)*
Петросян Сильва *(отв. секретарь, к.флс.н., доц.)*
Petrosyan Silva *(Executive Secretary, PhD, Associate Professor)*

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ❋ СОДЕРЖАНИЕ ❋ CONTENTS

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ
ФИЛОСОФИЯ
PHILOSOPHY

Ռուբեն Ապրեսյան – Ոսկե կանոն. վաղ միջմշակութային հետազոտությունները և տեսական հասկացության կայացումը (ռուս.)..... **5**

Рубен Апресян – Золотое правило: ранние кросс-культурные исследования и становление теоретического понятия

Ruben Apressyan – The Golden Rule: Early Cross-Cultural Studies and the Formation of a Theoretical Concept (in Rus.)

Հռիփսիմե Զաքարյան – Վաղնջագիտակցության կառուցվածքային փոխակերպումները. բանահյուսական տեքստից մինչև հետարդիականություն..... **19**

Рипсиме Закарян – Структурные трансформации архаического сознания: от фольклорного текста к постмодернизму

Hripsime Zakaryan – Structural Transformations of Archaic Consciousness: From Folklore Text to Postmodernism

Ղազար Ավետիսյան – Ընտրության ինքնավարությունը և ազատության խնդիրը թվային դարաշրջանում **30**

Казар Аветисян – Автономия выбора и проблема свободы в цифровую эпоху

Ghazar Avetisyan – The Autonomy of Choice and the Problem of Freedom in the Digital Age

Արփինե Այվազյան – Հետմոդեռնիստական արտատարածականությունը և արտաժամանակայնությունը. առօրյա կեցության կորսված խարիսխները **41**

Арпине Айвазян – Постмодернистская внепространственность и вневременность: утраченные якоря повседневного бытия

Arpine Ayvazyan – Postmodern Deterritorialization and Extratemporality: the Lost Anchors of Everyday Existence

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ПСИХОЛОГИЯ
PSYCHOLOGY

Հրանտ Ավանեսյան, Էմմա Մարգսյան **–** Պարտադիր զինվորական ծառայություն անցնող զինվորների հոգեբանական հարմարման շարունակականության հայեցակարգային վերլուծություն…… **56**

Грант Аванесян, Эмма Саркисян **–** Концептуальный анализ континуума психологической адаптации солдат, проходящих обязательную военную службу

Hrant Avanesyan, Emma Sargsyan **–** A Conceptual Analysis of the Continuum of Psychological Adaptation among Soldiers Undergoing Compulsory Military Service

Գայանե Լալայան, Լուսինե Ստեփանյան **–** Անձնային ենթագործոնները ձյուդոիստների մոտ. տարբերակումն ըստ մրցակցային մակարդակի և մարզական փորձի (անգլ.) …… **70**

Гаяне Лалаян, Лусине Степанян **–** Субфакторы личности у дзюдоистов: дифференциация по соревновательному уровню и тренировочному опыту (на англ.)

Gayane Lalayan, Lusine Stepanyan **–** Personality Sub-factors in Judo Athletes: Differentiation by Competitive Level and Training Experience

Աստղիկ Սերոբյան, Նարինե Հովակիմյան **–** Անձնային գծերի և «աշխատանք–անձնական կյանք» հավասարակշռության փոխկապվածությունը կանանց շրջանում…… **82**

Астхик Серобян, Нарине Овакимян – Взаимосвязь личностных черт и баланса «работа–личная жизнь» у женщин

Astghik Serobyan, Narine Hovakimyan – The relationship between personality traits and women's «work–personal life» balance

Միաննա Մովսիսյան – Վահանաձև գեղձի ֆունկցիոնալ խանգարում ունեցող անձանց հիվանդության ներքին պատկերի կոգնիտիվ, հուզական և անձնային-իմաստային առանձնահատկությունները…… **97**

Сианна Мовсисян **–** Когнитивные, эмоциональные и личностно-смысловые особенности внутренней картины болезни у лиц с функциональными нарушениями щитовидной железы

Sianna Movsisyan **–** Cognitive, Emotional, and Personal-Meaning Features of the Internal Picture of Illness in Individuals with Functional Thyroid Disorders

Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն
2026, Vol. 17, No. 3(51), նոյեմբեր, 5-18
https://doi.org/10.46991/BYSU.E/2026.17.3.005

ЗОЛОТОЕ ПРАВИЛО: РАННИЕ КРОСС-КУЛЬТУРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И СТАНОВЛЕНИЕ ТЕОРЕТИЧЕСКОГО ПОНЯТИЯ

РУБЕН АПРЕСЯН*
Институт философии РАН России

В статье рассматриваются первые попытки кросс-культурных исследований Золотого правила (ЗП) – в трудах Леонидаса Филиппидиса и Джойса Герцлера (конца 1920-х – первой половины 1930-х годов). Цель анализа – показать, каким образом эти авторы не только засвидетельствовали повсеместную распространенность ЗП за пределами христианства, но и заложили основы его теоретической концептуализации. Рассмотрение проводится с учетом того, что кросс-культурное изучение ЗП направлено на выявление его формулировок в текстах разных культур, стоящего за ними ценностного содержания и его функциональных особенностей как нормативного инструмента. На материале реконструкции Филиппидиса (христианство, иудаизм, греко-римский мир, ислам, конфуцианство, индийские религии) и Герцлера (от «первобытных» обществ до древних цивилизаций) демонстрируется, что ценностное ядро ЗП образуют идеи взаимности, невреждения и благоволения, тогда как межкультурные различия касаются преимущественно контекстов и степени нормативной широты. В заключении делается вывод, что именно работы Филиппидиса и Герцлера совершили переход от «коллекционирования» высказываний в духе ЗП к анализу его ценностного содержания и нормативной структуры ЗП, что подготовило почву для его самостоятельного изучения в моральной философии.

Ключевые слова: *Золотое правило, кросс-культурные исследования, древние культуры, Леонидас Филиппидис, Джойс Герцлер*

В литературе по Золотому правилу (ЗП), обращенной к широкому читателю, наиболее популярна тема его кросс-культурной распространенности и универсальности. Подборки высказываний из текстов разных культур нередко публикуются без указания источников и без упоминания исследователей, впервые собравших и систематизировавших этот материал или существенно развивших данный подход.

* **Рубен Апресян** – доктор философских наук, профессор, главный научный сотрудник Института философии РАН, Россия
Ռուբեն Ապրեսյան – փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՌԳԱ փիլիսոփայության ինստիտուտի գլխավոր գիտաշխատող, Ռուսաստան
Ruben Apressyan – Dr., Professor, Chief Research Fellow, RAS Institute of Philosophy, Russia
Էլ. փոստ՝ rapressyan@gmail.com ORCID ID:http://orcid.org/0000-0002-2473-3909

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 09.09.2026
Գրախոսվել է՝ 12.09.2026
Հաստատվել է՝ 03.11.2026
© The Author(s) 2026

При этом «коллекционирование» обычно преобладает над анализом культурно обусловленных особенностей бытования ЗП как нормативного феномена. Несмотря на активное развитие исследований, проблематика кросс-культурного присутствия ЗП требует дальнейшего сравнительно-культурного анализа.

Кросс-культурные исследования ЗП представляют интерес в трех отношениях: они позволяют выявить формы присутствия ЗП в различных традициях, реконструировать его нормативное содержание и определить структурно-функциональные особенности как морального принципа. Решение этих задач необходимо для формирования обобщенного понятия ЗП и понимания его генезиса.

Особое место в становлении кросс-культурных исследований ЗП принадлежит работам греческого историка религии и богослову Леонидасу Филиппидису (1898–1973), посвятившему этой проблеме докторскую диссертацию, защищенную в Германии, и издавшему на ее основе книгу, фактически явившуюся первой научной книгой о ЗП (Philippidis, 1929); за ней вскоре последовала и другая (Philippidis, 1933), а также американскому социальному ученому Джойсу Герцлеру (1895–1975) (Hertzler, 1934; Hertzler, 1936), автору исследования ЗП и близких ему высказываний в контексте социальной мысли древних цивилизаций. Именно они впервые предприняли систематическое сравнительное изучение ЗП в различных культурных традициях. Их исследования стали основой большинства последующих работ, хотя сами авторы со временем оказались в значительной степени забыты.

Отдельной своей задачей Филиппидис и Герцлер ставили демонстрацию на основе широкого религиозно-исторического материала того, что христианская религия не единственная, которая знает ЗП, что этот принцип широко встречается вне христианства и независимо от него (Philippidis, 1929: 8, 62, 73, 78, 92; Philippidis, 1933: 6; Hertzler, 1934: 418–419, 421, 424).

Независимо от различий в исследовательских установках Филиппидиса и Герцлера, их работа по прояснению факта кросс-культурного присутствия ЗП создала условия для постепенного теоретического переосмысления феномена ЗП и начала их попыток по выработке обобщенного понятия ЗП. У Филиппидиса этот процесс шел, скорее, подспудно, что не мешает реконструкции соответствующих тенденций в его мысли. Герцлер отчетливо видел задачу разработки понятия ЗП и предпринял ряд важных шагов в этом направлении. И во всяком случае, работа по кросс-культурному изучению ЗП обострила понимание необходимости в экспликации моральных и этических значений ЗП и специальных усилий по построению его теории (Reiner, 1948: 75–76).

В статье кратко обрисовывается исторический процесс осмысления западной мыслью кросс-культурной распространенности ЗП, дается характеристика первых (конца XIX – начала XX века) работ по этому вопросу, описываются исследования Филиппидиса и Герцлера в этой области, показываются их особенности и вклад Филиппидиса и Герцлера в процесс становления теоретического понятия ЗП.

Переход к кросс-культурному изучению ЗП

Ко времени, когда Филиппидис и Герцлер взялись за свои исследования, представление о том, что ЗП, превозносившееся в западном мире в качестве «христианского правила», присутствует в разных культурах, можно было считать если не общепризнанным, то уже вполне сложившимся. Оно сформировалось благодаря

постепенному осмыслению новозаветных текстов во все более расширяющемся контексте дохристианских и внехристианских литературных источников.

Одним из первых систематических собраний подобных параллелей стал комментарий Йоханна Веттштейна к Новому Завету (Wettstein, 1751: 341–342). Предприняв попытку систематического и максимально полного для своего времени собрания высказываний, содержащих формулу ЗП, из греческих, римских и иудейских источников, Веттштейн представил феномен ЗП как органическую часть культуры древнего мира. Созданный им справочный корпус на долгое время стал основой последующих исследований (Hatch, 1921; Reiner, 1934).

В Европе знакомство с ЗП за пределами христианства часто связывают с Вольтером и его интересом к Конфуцию. Однако сведения о конфуцианстве стали распространяться раньше, в том числе благодаря иезуитской миссии в Китае и изданию в 1687 году антологии *Confucius Sinarum Philosophus, sive scientia Sinensis*, сделавшей конфуцианские тексты достоянием европейской образованной публики (Meynard, 2015). Конфуцианство было воспринято Бейлем, Лейбницем и Байбераком; для Вольтера же ЗП было важно как пример универсального естественного закона, не нуждающегося в откровении (Statman, 2023). Однако до конца XIX века знание о ЗП вне христианства оставалось ограниченным.

На рубеже XIX–XX веков ситуация меняется, чему способствовали справочные (Votaw, 1898; Tasker, 1906; Spooner, 1914; Zahn, 1922) и популярные (Walsh, 1920; Noble, 1931) издания по религии.

Таким образом, Филиппидис и Герцлер не были первопроходцами, но их работы отличались *сравнительным* анализом ЗП в разных традициях и реконструкцией нормативного *контекста*, в котором оно функционировало. Филиппидис, как историк религии, стремился понять ЗП как религиозный концепт и его возможную связь с идеей Бога; Герцлер, как социальный ученый, исследовал социальные условия возникновения и роль ЗП в обществе. Оба автора обращались и к нормативно-этическому анализу, выявляя ценностное содержание, императивность и связи ЗП с другими ценностями.

Заслуживают внимания методологические установки и композиция исследований Филиппидиса и Герцлера. Оба автора, по-видимому, исходили из того, что ЗП очевидно и не нуждается в развернутых объяснениях. Филиппидис не эксплицирует специально понятие ЗП. Однако оно просматривается в порядке и характере разбора его бытования в различных культурных ареалах. Последовательность проводимого Филиппидисом рассмотрения не кажется очевидной: христианство, иудаизм, греко-римская культура, ислам, конфуцианство и индийская религиозная мысль. Резонно предположить, что он шел в своем исследовании от более знакомого ему самому и его читателю материала, то есть от христианства, к менее знакомому.

Если говорить о первопроходческом характере исследования Филиппидиса, а это несомненно, то он состоял прежде всего в том, что ЗП анализировалось *изнутри* тех культурных традиций, в рамках которых обнаруживались соответствующие высказывания (Philippidis, 1929: 15). Герцлер проводит историко-культурное рассмотрение ЗП с *социологических* позиций, и предполагаемое понятие ЗП мыслится им именно как социальный феномен – в перспективе той функции, которую оно выполняет в социуме. Во второй части статьи (Hertzler, 1934) он дает перечень

характеристик ЗП, представляя их в качестве дедукции проведенного им культурно-исторического рассмотрения и фактически выстраивая понятие ЗП. В книге (Hertzler, 1936) понятие ЗП специфицируется таким образом, что на первый план выступает именно его моральная природа.

В рассмотрении различных, как Герцлер говорит, «Golden Rules», он следует порядку, который на первый взгляд кажется соответствующим хронологии исторического развития человечества: «первобытная» культура, тексты Древнего Египта, Междуречья, далее – зороастризм, буддизм, даосизм, конфуцианство, классический иудаизм, древнегреческая мифология и философия, талмудический иудаизм, христианство, древнеримская философия первых веков нашей эры, один эпизод из европейского средневековья[1]. Это рассмотрение предваряется указанием на то, что при любой форме совместной жизни люди нуждаются прежде всего в простых, легко воспринимаемых и запоминающихся правилах общежития. Среди правил такого рода Герцлер и указывает на ЗП и Заповедь любви. Тем самым перед нами тот же подход, который осуществил Филиппидис: именно известная из Нового Завета формула ЗП (вкупе с Заповедью любви) становится отправной точкой историко-нормативного рассмотрения.

Рассмотрим последовательно работы Филиппидиса и Герцлера под углом зрения выделенных выше ключевых моментов кросс-культурного исследования ЗП. Приоритетным при этом является установление ценностных коррелятов и функциональных особенностей ЗП, как это видели Филиппидис и Герцлер.

Ценностное содержание ЗП в сравнительном анализе Филиппидиса

Филиппидис начинает с христианства. В целом, выяснение ценностного содержания христианского ЗП не представляет большой трудности. ЗП в его явных формах встречается в Новом Завете в главной проповеди Иисуса (Мф. 7:12; Лк. 6:31), что делает ценностный контекст ЗП довольно прозрачным. Как подчеркивает Филиппидис, заповедью божественного совершенства (Мф. 5:48) задается направленность ЗП на высший идеал. Однако в той мере, в какой человек действует в земном мире, ему также нужна земная точка отсчета, и эта точка устанавливается ЗП: в своих действиях человек должен исходить из понимания самого себя, и как он не желает себе вреда и стремится к благу, таким же он должен представлять себе того другого, в отношении которого он совершает поступки. Филиппидис обращает внимание на то, что если в негативной версии ЗП накладывает на человека ограничения, то в позитивной версии – никаких ограничений нет. *Невреждение*, *благоволение* и *личное совершенство*, – таково ценностное содержание ЗП. По ходу обсуждения Филиппидис обращает также внимание на риск прагматистской, или пруденциально-эгоистической интерпретации ЗП, при которой невреждение и благодеяние в отношении других оправдываются предупреждением причинения вреда с их стороны или стимулированием с их стороны благодеяний. Новозаветный контекст ЗП однозначно не допускает такой его интерпретации, из чего следует, что ЗП предполагает *бескорыстие*.

[1] В продолжение Hertzler еще кратко представляет высказывания Гоббса, Пуффендорфа и Канта о ЗП (что выпадает из жанра культурно-исторического рассмотрения).

В христианской традиции ЗП в основном воспринимается в негативной версии, связанной с Деян. 15:20, 29 и, возможно, Дидахе (Philippidis, 1929, 23–24). У ранних авторов оно обычно «привязано» к конкретным поступкам, что сужает его универсальность, но делает видимым его ценностный смысл. У Лактанция негативная версия ЗП представлена как целостное выражение *справедливости*, у сирийского мистика Барседана ЗП в негативной и позитивной версиях ассоциируется со *свободой*, а у Иустина – с *человечностью*.

Обращаясь к иудаизму, Филиппидис отмечает, что хотя в его канонических текстах (имеется в виду еврейская Библия – Танах) нет ЗП, в них есть «ход мысли, параллельный» ЗП (Philippidis, 1929, 29). Например, представление о непременности воздаяния добром за добро. «Параллельность» здесь определяется двумя моментами: утверждением *взаимности* и *благоволительности* в отношениях с другими. Полная формулировка появляется вне канона — в Книге Товита, у Гиллеля, в Завещании Неффалима, у Филона, Рабби Акибы и др. Ключевым Филиппидис считает эпизод с Гиллелем, но замечает, что в таком изложении может быть потеряна специфическая для еврейской этики опора на всемогущество Бога. Это, однако, компенсируется в Завещании Неффалима, где ЗП получает нуминозное основание как Божье установление. В более поздней традиции ЗП связывается с *милосердием*, а также с конкретными формами *сочувствия*, *уважения*, *миролюбия*, *справедливости* и *взаимопомощи*. В иудаизме, как и в христианстве, Филиппидис замечает возможности утилитарной интерпретации ЗП, при которой благие деяния рекомендуются человеку как своего рода залог возвратного благодеяния как от тех, кому были оказаны услуги, так и от других, в порядке обобщенной взаимности. Но встречающиеся обоснования ЗП через возведение его к божественной воле задают противовес такой утилитарной интерпретации.

В греко-римском наследии Филиппидис находит формулу ЗП у ряда ранних греческих мыслителей, например, у Фалеса, который отвечал словами этой формулы на вопрос о том, какая жизнь благая и справедливая. Греческие трагики уделяли внимание возмездию. А у ораторов – Лисия, Демосфена, Исократа – несколько раз встречается именно формула ЗП. У Лисия и Демосфена, как и у Фалеса, ЗП ассоциируется с идеей *справедливости*, которой должны придерживаться судьи, признавая справедливым и несправедливым по отношению к обвиняемым то, что они считают таковым в отношении себя. Здесь важно, что речь идет не о мести и не о воздаянии, а о *равенстве*: другой должен быть измеряем той же мерой, какую человек применяет к себе. Тем самым посредством ЗП утверждались идеи *беспристрастности* и *честности*. Исократ говорит словами ЗП о принципе отношения властителя к гражданам и отношений граждан между собой, а также об отношениях детей и родителей. Поскольку Исократ наряду с отрицательной использует и положительную версию ЗП, то ЗП оказывается у него формулой не только справедливости, но и *благоволения* в его разных проявлениях. Так же и Аристотель имеет в виду благоволение, когда словами ЗП говорит о должном отношении к друзьям (в чем Филиппидис не без основания видит принцип отношения к человеку вообще). У Ксенофонта ЗП управляется *благодарностью*: добро следует воздавать добром. Иными словами, отношение к другому должно строиться на памяти о полученном благе и на готовности отвечать подобным же образом.

Важный вклад в осмыслении ЗП Филиппидис связывает со стоической традицией. У Сенеки и у близких ему авторов мысль о правильном отношении к другому приобретает уже отчетливо гуманистический смысл: человек должен помнить, что раб, подчиненный и вообще нижестоящий – такой же человек, как и он сам, живущий под тем же небом и подверженный той же человеческой участи. Здесь ЗП соединяется с ценностью *человеческого достоинства* и с идеей всеобщего родства людей. Эпиктет, словами ЗП предостерегает от причинения другим *страданий*. У Плиния Младшего Филиппидис усматривает ЗП (данное в довольно иносказательной форме, что вроде бы не должно было привлечь его внимания) в утверждении редкой для античности ценности *снисходительности* в отношении к другим и моральной строгости в отношении к себе. А у позднеримского историка Элии Лампридия – находит формулу ЗП, применяемую для оправдания наказания провинившихся.

Переходя к исламу, Филиппидис первым делом характеризует его как позднюю авраамическую традицию, испытавшую на себе влияние и иудаизма, и христианства. В «первоначальном» исламе, то есть Коране, ЗП нет. В Предании, то есть Хадисах, встречаются формулы ЗП, приписываемые Мухаммеду. Среди них выделяется изречение, в котором в форме ЗП предъявляется *любовь к братьям*, как к самому себе (Philippidis, 1929, 57), и можно добавить, что в последующих комментариях она, любовь к братьям, ставилась в непосредственную связь с *любовью к Аллаху*. Заметное место ЗП получило в этике Абу Хамида аль-Газали[2], который в разных трудах неоднократно приводит формулу ЗП, говоря об отношениях между мусульманами. Представленное и в негативной, и позитивной версиях, ЗП сопряжено в его трудах с *дружбой*, *воспитанностью*, *благочестием* и *праведностью*.

Обращаясь к конфуцианству, Филиппидис отмечает, что оно было древнейшим среди рассматриваемых им религиозно-культурных традиций и учений, в котором формулируется ЗП. Оно глубоко контекстуализировано в конфуцианской этике и не раз предъявляется в качестве важнейшего нравственного принципа в отношениях с ближними. Будучи важнейшим, ЗП проясняется Конфуцием в беседах с учениками через различные ценности, что позволяет судить о его богатом внутреннем этическом содержании. Исполнение ЗП требует большого духовного напряжения и практической мудрости – морального *совершенства* (что подтверждается признанием Конфуция, что он сам не всегда соответствует тому высокому стандарту, который задает ЗП). Главная ценность, которая проявляется в ЗП, это *человеколюбие*. Именно на него указывает Конфуций, будучи спрошенным об «одном слове», которым можно руководствоваться всю жизнь. Наряду с человеколюбием практическим выражением ЗП является *почтительность*: человеколюбие и почтительность в отношении к людям – залог того, что они не будут источником вражды. И это касается как государства, так и семьи. *Примиренность* предстает как ценность, которая осуществляется через воздержание от навязывания другому того, что ненавистно самому. В исполнении ЗП Конфуций видел надежную предпосылку сохранения примиренности в обществе, благодаря чему ЗП предстает как политический принцип –

[2] Аль-Газали отстоит от времен, к которым обращено по преимуществу внимание Филиппидиса на многие столетия. Но другого источника для репрезентации ислама в вопросе о ЗП он не нашел.

тот самый, которым руководствуется правитель в отношениях с народом. В этих отношениях правитель должен стремиться к *справедливости* и *сбалансированности*. Эти же черты должны быть свойственны и другим отношениям между неравными – между отцом и сыном, между старшим и младшим, а также между равными – между товарищами. Сравнивая Конфуция с его старшим современником Лао-цзы, Филиппидис отмечает, свойственный Конфуцию реализм, благодаря которому человек был понят в его естественном себялюбии, взятом в качестве мерки поведения, требующей признания себялюбия других и принятия их в этом качестве.

Филиппидис завершает свой обзор рассмотрением места и значения ЗП в религиях Индии. Отмечая, что ЗП органично присутствует и в брахманических, и в буддийских текстах, Филиппидис склоняется к той точке зрения (получившей развитие во второй половине XX века), согласно которой более древний в своей традиции брахманизм испытал влияние буддизма, в особенности это касается тех, наиболее поздние по времени создания, книг (XII и XIII) в корпусе Махабхараты, в которых содержится философское этико-правовое учение брахманизма и в которых высказывания, идентичные известной формуле ЗП и глубоко близкие ему по духу, встречаются неоднократно. Как признает Филиппидис, нормативное содержание, свойственное ЗП, встречается в Махабхарате как в форме прямого требования, так и в форме назидательного рассуждения. И в прескриптивных обращениях, и в наставлениях указывается на то, что не следует другому делать то, что самому неприятно, но, наоборот, следует другому делать то, что ему приятно, зная по собственному опыту, что это может быть приятно. Учет своего опыта для понимания другого возможен потому, что люди по природе равны. Помимо такого рода общих наставлений, формула ЗП используется также для предостережения от конкретных проявлений зла, например убийства и прелюбодеяния. В отношениях с другим, чего бы оно ни касалось, одаривания или отказа в нем, радости или страдания, приятного или неприятного, требуется, чтобы человек *ставил себя на место другого*. Тем самым утверждается идея *равноправия*, которая неоднократно проговаривается в Махабхарате в связи с ЗП. В том, чтобы не делать другому того, чего себе не желаешь, состоит «сумма *справедливости*», как излагает это Филиппидис, используя современные ему переводы, и что в Махабхарате дано как сумма (суть) дхармы. Дхарма – это, конечно, справедливость, но также и праведность, и закон, и порядок, и обычай, и обязанность. Поэтому следование ЗП как таковому выражает *безупречность*: человек совершает деяния, думая не о воздаянии, а об исполнении дхармы (Philippidis, 1929, 85).

В представлении буддистского ЗП Филиппидис несколько отходит от своей изначальной установки изучать только высказывания, содержащие формулы ЗП, и обращается к текстам, в которых формул ЗП нет, но которые по своему духу созвучны ЗП и содержат в себе те самые параллельные ЗП мысли. В одном из нарративных сюжетов высказывается идея тождественности отдельных существ, из чего следует, что любовь к себе одновременно означает любовь к любому другому существу. Но при таком ходе мысли, отмечает Филиппидис, необходимость в ЗП как самостоятельном моральном принципе отпадает: ведь порядок, предполагаемый им, уже существует сам по себе, и от человека вроде бы уже ничего не зависит.

Как видим по проведенному Филиппидисом анализу разных культурных традиций, не только формулировки ЗП в них весьма схожи, но также довольно близки

его ценностные корреляты, а различия между ними, если их и можно проследить, обусловлены культурно-специфическими факторами, которые не сказываются принципиальным образом на ценностном содержании ЗП.

Установка Филиппидиса на преимущественное рассмотрение материала, содержащего формулировки ЗП, ограничивала возможности учета динамики нормативного содержания ЗП (в формулировках конденсировался развитый нормативный опыт). Но вместе с тем Филиппидис подметил эволюцию нормативного содержания, в частности, на иудейской и брахманистской почве – в изменении понимания справедливости – от справедливости как воздаяния к справедливости как исполнению закона/дхармы, что выражалось в милосердии и заботе о человеке (Philippidis, 1929, 85–86).

Социальная функция и моральная природа ЗП в работах Герцлера

Завершая книгу, Филиппидис высказывает примечательные и несколько неожиданные в контексте историко-религиозного исследования слова о том, что ЗП явилось одним из инструментов для решения задачи организации жизни в сообществе с целью обеспечения стабильности сообщества и облегчения существования в нем каждого его члена. Понимание необходимости социальных связей для существования отдельного человека было выражением «одного из древнейших человеческих прозрений» (Philippidis, 1929, 96). Аналогичная мысль высказывается и Джойсом Герцлером (Hertzler, 1934, 418), но с нее он начинает свое кросс-культурное рассмотрение ЗП. У социолога Герцлера такой ракурс восприятия ЗП как раз вполне ожидаем, хотя в проводимом обзоре свидетельств о представленности ЗП в разных древних культурах эта мысль не получает явного разъяснения и развития. Возможно, для Герцлера как социолога любые отношения между людьми — это социальные отношения, и любые нормы, регулирующие отношения людей, работают на поддержание социального порядка и социальную сплоченность.

Герцлер кратко показывает, как в выбранных им культурных традициях обнаруживается ЗП. Надо иметь в виду, что для него ЗП — это иное проявление Заповеди любви, и из-за того, что он не придает значения нюансам в характере нормативности этих принципов, его анализ ЗП в заданном проблемном контексте статьи оказывается недостаточно строгим. Можно сказать, что объединенное рассмотрение ЗП и Заповеди любви косвенно решает одну из задач предпринимаемого кросс-культурного рассмотрения ЗП – выяснение ценностного содержания ЗП: Заповедь любви, будучи столь тесно сопряженной с ЗП, раскрывает фундаментальные для ЗП ценностные корреляции – милосердную заботу и невреждение. Однако как бы ни были близки эти нормативные формы по определенным параметрам, между ними есть различия, с этической точки зрения довольно значимые. Это хорошо видно по ряду примеров, приводимых Герцлером. Например, высказывания: «Если ты видишь, что кто-то спотыкается, пойди с ним и помоги ему продолжить путь» (Поучения [фараона] Аменемопе)[3] или «На ненависть нужно отвечать добром» (Дао дэ цзин), или «Хуже всего – отвечать злом на добро» (аравийская пословица), – представляют собой наставления в помощи, благоволении, благодарности. Все это предполагается и

[3] Герцлер опирается на перевод первооткрывателя рукописи «Поучения Аменомопе» Эрнста Баджа (Budge, 1924). В современных изданиях этот стих переводится иначе, при том же нравственном смысле наставления (Lichtheim, 1976, 161).

ЗП (что можно видеть в разных источниках, когда ЗП сопровождается конкретизирующими разъяснениями), но в отличие от ЗП в этих высказываниях нет непременно предполагаемых ЗП гипотетической *взаимности* и *самореференции*.

Другой пример: Герцлер дает небольшую подборку пословиц одного из племен Марокко: «Кто что посеял, то и пожнет», «Кто сеет добро, тот пожнет мир», «Что хочешь для себя, то же и другим желай». Очевидно, что в соотнесении с ЗП это довольно разные пословицы. Они все говорят об отношении индивида с другими в их индивидуальном качестве или в виде некой внешней силы. Все три пословицы утверждают некое равенство между индивидом и другими. Но первые две указывают на возвратность действий индивида по принципу равного воздаяния. А в третьей на возвратность ничего не указывает, но есть мысль о необходимости обобщения индивидуальных устремлений, их универсализации. То, на что ориентирует третья пословица, может восприниматься как перенос, но речь в ней идет не о переносе, а о сопряжении своих устремлений с предполагаемыми устремлениями других. При таком сопряжении устремления индивида должны быть приемлемыми для других. Эта пословица, будучи переосмысленной в качестве «правила», предписывает индивиду мыслить себя в качестве другого, относиться к себе как к другому. Так что нормативная реконструкция этих марокканских пословиц показывает, что по существу лишь третья из них сродни ЗП, а первые две, если и сродни, то отдаленно: лишь в той мере, в какой они указывают на зависимость действий других людей по отношению к индивиду от его действий в отношении их.

В книге Герцлера, увидевшей свет спустя два года после публикации статьи, практически нет подобной неопределенности в представлении ЗП. Продолжая, ассоциировать ЗП с Заповедью любви на основании их ценностного родства, Герцлер уже не смешивает их на прескриптивном уровне и говорит о ЗП только в тех случаях, когда имеет дело с соответствующими лексическими формулами. Вместе с тем он гораздо большее внимание уделяет ценностному контексту. Через него оно наполняется более широким содержанием и, оказываясь связанным с важными ценностями, мировоззренчески укореняется (Hertzler, 1936, 155, 217).

В статье Герцлер высказывал мысль об основополагающем значении социального порядка для выживания общества и для индивидуального развития, которое невозможно без «индивидуальной свободы, самодетерминации и самореализации» (Hertzler, 1934, 426–427), и о том, что социальный порядок основывается на использовании различных механизмов социального контроля. В книге эта мысль получила развитие. ЗП предстало одним из моментов в системе разнообразной по формам социальной регуляции – наряду с практической мудростью[4], «специальными формулами поведения»[5], правовыми кодексами[6], государственным и административным управлением, хозяйственным порядком и семейным укладом

[4] Имеются в виду притчи, наставления и предписания / proverbs, admonitions and precepts.

[5] В качестве таковых Герцлер указывает, например, на великий вавилонский заклинательный корпус Маклу, древнегипетские исповеди отрицания, благородный восьмеричный путь, обязанности мирянина, комплексы обетов в буддизме, различные наборы принципов и обязанностей Конфуция, великую триаду Зороастра – благие мысли, благие слова, благие дела, древнеизраильские правовые кодексы.

[6] Например, древневавилонские Законы Хаммурапи, среднеассирийские законы, хеттские законы, Законы Ману, персидские обрядовые предписания Вендидад, законодательные коллекции Пятикнижия. При наличии расхождений в терминологическом обозначении упомянутых

(Hertzler, 1936, 343–346). Это нормативное пространство довольно разнородно, и в нем Герцлер обнаруживает ЗП.

В этом контексте встает вопрос о функциональных особенностях ЗП или, иными словами, его специфичности в качестве нормативного инструмента. Герцлер дает в статье ответ на этот вопрос, опираясь не столько на проведенный им историко-культурный обзор (что можно видеть, в частности, по анахроничности описываемых черт ЗП), сколько на реконструкцию функциональных характеристик ЗП посредством аналитического раскрытия его внутреннего содержания. При этом Герцлер выделяет в ЗП как социологические (отражающие внешние по отношению к поведению индивида влияния), так и психологические (отражающие внутренние факторы поведения) характеристики.

Поместив ЗП правило в контекст разнообразной по формам и методам социальной регуляции, Герцлер при аналитическом описании ЗП в первую очередь указывает на то, что оно не является средством воздействия на индивида группы или социума, но что, наоборот, оно действует изнутри личности и основывается на добровольном самоограничении, которое она сама на себя накладывает. В этом смысле ЗП представляет собой «остроумный психологический прием» (Hertzler, 1934, 428), заключающийся в том, что в отношениях с другими людьми индивид исходит из своего личного опыта, благодаря которому он знает, что для него хорошо, а что нет. Этот принцип каким-то неясным образом внедряется в сознание индивида посредством осуществляемого социумом социального контроля, побуждающего индивида руководствоваться своим благоразумием[7]. Благодаря личному опыту и пониманию себя индивид воспринимает другого как более или менее подобного себе и переносит на другого свои предпочтения. В качестве следующего момента, необходимого для понимания ЗП, Герцлер указывает на его двойственность – его представленность в двух версиях – негативной и позитивной, за которыми он, решая свои исследовательские задачи, прослеживает различный функционал по социальной адаптации индивида. В перспективе же концептуализации понятия ЗП представляют интерес высказывания Герцлера относительно инициативности действий, совершаемых в соответствии с ЗП (в противовес реактивности Талиона), а также предполагаемых ЗП у человека *ответственности*, *долга*, *великодушия*, *бескорыстия*, *заботы о благе другого*. Это позволяет Герцлеру указать на нравственную динамику, прослеживаемую в ЗП: оно поначалу исходит из в некоторой степени эгоистичного индивида, но постепенно делает других предметом главной заботы для индивида и претворяется таким образом в альтруистической деятельности, направленной на социальное благосостояние (Hertzler, 1934, 431). Хотя и аналитически не проработанное, это положение важно в качестве феноменологической репрезентации ЗП, в особенности в перспективе его нормативной концептуализации. Наконец, ЗП, согласно Герцлеру, преодолевает партикуляризм индивидуальных решений и устремлений, оно не ограничивается применением только в

нормативных феноменов здесь они указаны в соответствии с их принятым в современной литературе именованием.

[7] Здесь в рассуждении Герцлера проскальзывает очевидно мандевилианское понимание социальной регуляции, которое не получает развития и разъяснения, а по мере разработки понятия ЗП просто преодолевается.

рамках группы, объединенной общими интересами, – оно универсально в своем применении.

В книге Герцлер продолжает конституирование общего понятия ЗП. Относя его к числу тех культурных основ, или универсалий, которые пронизывают различные культуры и «встречают повсеместное одобрение» (Hertzler, 1936, 345), он выделяет ряд черт, характеризующих его в качестве инструмента регуляции поведения. Для него важно, что ЗП предполагает самоопределение индивида, что оно дополняет таким образом внешние механизмы контроля и снижает потребность в них, а это особенно ценно для тех областей социальной жизни, которые еще не стандартизированы групповым мнением или законом. ЗП побуждает человека опираться на личный опыт, здравый смысл и благоразумие, благодаря чему он может вести себя социально приемлемым образом в незнакомых для него обстоятельствах. Наконец, ЗП ориентирует человека на позитивные образцы справедливости и порядка, в отличие от тех форм социальной дисциплины, которые путем принуждения пытаются предотвратить несправедливость и беспорядок. Герцлер стремится определить прежде всего социальный функционал ЗП и показать, как оно работает в качестве фактора социальной организации и стабильности. При этом на заднем плане остаются те черты ЗП, которые отличают его как способ упорядочивания межличностного взаимодействия. Но как можно видеть по тому, что Герцлер говорит, обсуждая ЗП как инструмент социального контроля, в своих специфических характеристиках оно в конечном счете предстает как феномен *морали*. Не случайно в статье Герцлер однозначно ассоциировал ЗП с кантовским категорическим императивом. В контексте изучения им *древних* цивилизаций для развития этого сопоставления не было достаточно оснований, но то, что даваемое им комплексное определение ЗП показывает его в качестве именно морального нормативного инструмента, показательно и заслуживает внимания.

От коллекционирования к понятию: итоги кросс-культурного подхода

Как можно видеть по проведенному рассмотрению, в исследованиях Филиппидиса и Герцлера ЗП предстает как общераспространенная, кросс-культурно устойчивая нормативная схема, которая при незначительной вариативности формулировок сохраняет постоянное и узнаваемое ценностное содержание. Центральной для ЗП у них является идея моральной симметрии: человек должен рассматривать другого, исходя из собственного опыта страданий и радости, нежелания вреда и стремления к благу. При этом важно не навязывать свой опыт другому, а быть способным поставить себя на место другого и понять его. Эта симметрия может принимать форму ограничения неподобающих действий (негативная версия) или форму побуждения к подобающим действиям (позитивная версия), однако обе версии выражают единый принцип ценностного баланса между собой и другим. Именно это ядро – невреждение и благоволение – остается инвариантным при всех культурных различиях, которые касаются главным образом контекстов применения ЗП и степени его нормативной широты.

В работах обоих авторов происходит важный сдвиг: предметом исследования постепенно становятся уже не отдельные высказывания, обнаруживаемые в различных традициях, а стоящая за ними нормативная структура. ЗП начинает восприниматься не как совокупность сходных максим, а как особый тип нормативного

мышления, способный воплощаться в различных культурных формах. При всей значимости религиозных контекстов, в которых ЗП получало свои классические формулировки, сравнительно-культурные исследования Филиппидиса и Герцлера способствовали его постепенному освобождению от исключительно конфессиональной интерпретации. ЗП все более осмыслялось как нормативный принцип, значимый независимо от его конкретных религиозных оснований.

При том, что анализ Герцлера в ряде черт схож с анализом Филиппидиса, его внимание смещено к функциональным особенностям ЗП. Переосмысливая ЗП как инструмент социальной регуляции, Герцлер выделяет в нем ряд соответствующих характеристик, лишь в общих словах обозначенных Филиппидисом. Однако проводя социологическое описание ЗП, Герцлер вместе с тем раскрывает его моральную природу. Для него моральность ЗП проявляется прежде всего в его добровольности, бескорыстии и ориентации на благо другого, а не только в социальной полезности. Тем самым у Герцлера ЗП предстает принципом, в котором соединяются социальная целесообразность и моральная ценность.

Стремление Филиппидиса и Герцлера показать присутствие ЗП за пределами христианства, их понимание того, что в ряде культурных традиций место ЗП аналогично его месту в христианской этике, требовало смены точки зрения на ЗП – его осмысления в кросс-культурной континуальности, как обладающего относительно культурно-нейтральным содержанием даже в своих культурно-специфических воплощениях. По ходу изучения ЗП в различных древних культурах, уяснения связанного с ним ценностного содержания и той роли, которую оно играет в человеческих отношениях, происходило не только осознание кросс-культурной распространенности ЗП, но и формирование его теоретического понятия как секулярного и универсального феномена.

Таким образом, кросс-культурные исследования Филиппидиса и Герцлера следует рассматривать не только как ранние попытки выявления повсеместного присутствия ЗП, но и как существенный этап его теоретического осмысления — переход от коллекционирования формулировок к выработке понятия. Именно это и подготовило почву для самостоятельного изучения ЗП в моральной философии и, шире, в социально-гуманитарных исследованиях.

ՌՈՒԲԵՆ ԱՊՐԵՍՅԱՆ – ***Ոսկե կանոն. վաղ միջմշակութային հետազոտությունները և տեսական հասկացության կայացում*** – Հոդվածը քննության է առնում Ոսկե կանոնի միջմշակութային ուսումնասիրության առաջին փորձերը Լեոնիդաս Ֆիլիպիդիսի (1929; 1933) և Ջոյս Հերցլերի (1934; 1936) աշխատություններում: Վերլուծության նպատակն է ցույց տալ, թե ինչպես այս հեղինակները ոչ միայն արձանագրեցին Ոսկե կանոնի լայն տարածվածությունը քրիստոնեությունից դուրս, այլև դրեցին դրա տեսական հայեցակարգավորման հիմքերը: Ուսումնասիրությունը կատարվում է՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Ոսկե կանոնի միջմշակութային ուսումնասիրությունը նպատակ ունի հայտնաբերելու դրա ձևակերպումները տարբեր մշակույթների տեքստերում, դրանցում ընկած արժեքային բովանդակությունը և դրա՝ որպես նորմատիվ գործիքի գործառութային առանձնահատկությունները: Հենվելով Ֆիլիպիդիսի (քրիստոնեություն, հուդայականություն, հունահռոմեական աշխարհ, իսլամ, կոնֆուցիականություն, հնդկական կրոններ) և Հերցլերի («նախնական» հասարակություններից մինչև հին քաղաքակրթություններ) վերակազմությունների վրա՝ ցույց է տրվում, որ

Ոսկե կանոնի արժեքային միջուկը կազմավորվում է փոխադարձության, վնաս չպատճառելու և բարեհաճության գաղափարներով, մինչդեռ միջմշակութային տարբերությունները հիմնականում վերաբերում են համատեքստերին և նորմատիվ լայնության աստիճանին: Հեղինակը եզրակացնում է, որ հենց Ֆիլիպիդիսի և Հերցլերի աշխատություններն են նպաստել, որ Ոսկե կանոնի նմանատիպ ասույթների պարզապես «հավաքագրումից» անցումը կատարվի դեպի դրանց արժեքային բովանդակության և նորմատիվ կառուցվածքի վերլուծություն՝ այդպիսով նախապատրաստելով դրանց ինքնուրույն ուսումնասիրությունը բարոյական փիլիսոփայության շրջանակում:

Բանալի բառեր – *Ոսկե կանոն, միջմշակութային ուսումնասիրություններ, հին մշակույթներ, Լեոնիդաս Ֆիլիպիդիս, Ջոյս Հերցլեր*

Заявление об этических нормах
Автор подтверждает, что все этические требования, касающиеся исследования, были соблюдены.

Заявление о конфликте интересов
Автор подтверждает отсутствие конфликта интересов.

RUBEN APRESSYAN – ***The Golden Rule: Early Cross-Cultural Studies and the Formation of a Theoretical Concept –.*** The article examines the first attempts at cross-cultural study of the Golden Rule (GR) in the works of Leonidas Philippidis (1929; 1933) and Joyce Hertzler (1934; 1936). The aim of the analysis is to show how these authors not only testified to the widespread presence of the GR beyond Christianity but also laid the foundations for its theoretical conceptualisation. The examination proceeds with due regard to the fact that cross-cultural study of the GR is directed toward identifying its formulations in the texts of different cultures, the value content behind them, and its functional features as a normative instrument. Drawing on the reconstructions of Philippidis (Christianity, Judaism, Greco-Roman world, Islam, Confucianism, Indian religions) and Hertzler (from "primitive" societies to ancient civilisations), it is demonstrated that the value core of the GR is formed by the ideas of reciprocity, non-harming, and benevolence, whereas cross-cultural differences concern primarily contexts and the degree of normative breadth. The conclusion argues that it was precisely the works of Philippidis and Hertzler that effected the transition from "collecting" GR-like sayings to analyzing their value content and normative structure, thereby preparing the ground for their independent study in moral philosophy.

Key words: *the Golden Rule, cross-cultural studies, ancient cultures, Leonidas Philippidis, Joyce Hertzler*

Список литературы / References

Budge, E.A.W. *The Teaching of Amen-em-Apt, Son of Kanekht*. London: Martin Hopkinson & Co., 1924.
Hatch W.H.P. A Syriac Parallel to the Golden Rule, *The Harvard Theological Review*, 1921, Vol. 14, No. 2, 193–195.
Hertzler, J.O. "On Golden Rules", *International Journal of Ethics*, 1934, Vol. 44, No. 4, pp. 418–436.
Hertzler, J. *The Social Thought of the Ancient Civilizations*. New York; London: McGraw-Hill Book Company, Inc., 1936.
Hruschka J. "Die Goldene Regel in der Aufklärung – die Geschichte einer Idee", *Jahrbuch für Recht und Ethik / Annual Review of Law and Ethics*. 2004. Vol. 12. S. 157–172.
Lichtheim M. *Ancient Egyptian Literature,* Vol. II: *The New Kingdom*. University of California Press, 1976.
Meynard, SJ, T. *The Jesuit Reading of Confucius: The First Complete Translation of the Lunyu (1687) Published in the West*. Leiden: Brill, 2015.
Noble, M. *Golden Rules of World Religions*. Los Angeles: Ivan Deach, 1931.

Philippidis, L.J. *Die "Goldene Regel": religionsgeschichtlich untersucht*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Hohen Philosophischen Fakultät der Universität Leipzig. Leipzig: Adolf Klein Verlag, 1929.

Philippidis, L.J. *Religionswissenschaftliche Forschungsberichte über die "goldene Regel"*. Athen: Selbstverlag, 1933.

Reiner, H. Das kantische Sittengesetz im Sittlichen Bewußtsein der Antike, in: *Kant-Studien*, 1934, XXXIV, 1–26.

Spooner, W.A. "Golden Rule", In: *Encyclopedia of Religion and Ethics*, eds. J. Hastings, with the assistance of J.A. Selbie and L.H. Gray. Vol. VI. New York: Charles Scribner's Sons; Edinburgh: T.&T. Clark, 1914, pp. 310–312.

Statman, A. *A Global Enlightenment: Western Progress and Chinese Science*, Chicago & London, The University of Chicago Press, 2023.

Tasker, J.G. "Golden Rule", In: *A Dictionary of Christ and the Gospels*, ed. J. Hastings, et.al. Vol. I. Edinburgh: T&T Clark, 1906, pp. 653–655.

Votaw C.W. "Sermon on the Mount", In: *A Dictionary of the Bible: Dealing with its Language, Literature, and Contents Including the Biblical Theology*, ed. by James Hastings, with assistance of John Solbie, Edinburgh: T. & T. Clark, 1898, pp. 1–45.

Walsh, W. *The Golden Rule*. London: C.W. Daniel, 1920.

Wettstein, J.J. *Novum Testamentum Graecum editionis receptae cum lectionibus variantibus Codicum MSS., Editionum aliarum, Versionum et Patrum nec non commentario pleniore ex Scriptoribus veteribus Hebraeis, Graecis et Latinis historiam et vim verborum illustrante*. Vol. 1. Amsterdam: Dommeriana, 1751.

Zahn, T. *Das Evangelium des Matthäus*. Leipzig: A. Deichertsche Verlagsbuchhandlung (G. Böhme), 1922.

Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն
2026, Vol. 17, No. 3(51), նոյեմբեր, 19-29
https://doi.org/10.46991/BYSU.E/2026.17.3.019

ՎԱՂՆՋԱԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ՓՈԽԱԿԵՐՊՈՒՄՆԵՐԸ. ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՏԵՔՍՏԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՀԵՏԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՌԻՓՍԻՄԵ ԶԱՔԱՐՅԱՆ[*]
Երևանի պետական համալսարան

Հոդվածում դիտարկվում է հնագույն աշխարհընկալման խորքային մոդելների և արքետիպային հիմքերի դրսևորման շարժընթացը (դինամիկան) բանահյուսական ավանդույթի ու հետարդիականության գեղարվեստական համակարգերի սահմանագծին: Հոդվածի նպատակն է սահմանել վաղնջագիտակցության իմացաբանական դերն ու դրա պոետիկական դրսևորումները բանահյուսական ավանդույթից դեպի հետարդիական արձակ անցման համատեքստում: Հետազոտության խնդիրներ են՝ սահմանել վաղնջագիտակցության էութենական բնութագրերն ու առանցքային հայեցակարգերը, բացահայտել գործառական դերը բանահյուսական և հետարդիական տեքստային համակարգերում՝ վեր հանելով դրա ազդեցությունը գեղարվեստական կառույցի ձևավորման խնդրում, դիտարկել բանահյուսական տեքստերը որպես վաղնջագիտակցության դրսևորման հարացույց՝ ավանդական ժանրերի և արքետիպային հիմքերի հետարդիական վերաձևման համատեքստում: Հետազոտության նորարարական մեթոդաբանությունը խարսխված է արդի գեղարվեստական նյութի բանագիտական վերլուծության վրա, ինչը համադրվել է համեմատական-տիպաբանական քննության, միջտեքստայնության ուսումնասիրության, ինչպես նաև կառուցվածքային մարդաբանության (Կ. Լևի-Ստրոս), ժանրային էվոլյուցիայի (Վ. Պ. Անիկին), արխայիկ գիտակցության էության ու սկզբունքների (Յու. Յու. Պերշին) տեսությունների և կառուցարկման մեթոդի հետ: Որպես հետազոտական նյութ դիտարկվել է բանահյուսական տեքստի (ATU 709 տիպի) գեղարվեստական վերակերպումը Նիլ Գեյմանի ստեղծագործություններում: Ուսումնասիրության արդյունքում հիմնավորվել է, որ արխայիկ մտակերպի տարրերը պատմական վերապրուկ չեն, այլ՝ ժամանակակից անհատի հոգեկառույցի շարժընթաց համակարգ, որն իրացվում է արդի գրականության մեջ ավանդական ժանրերի և արքետիպային

[*] **Հռիփսիմե Զաքարյան** – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատող
Рипсиме Закарян – кандидат филологических наук, научный сотрудник Институт археологии и этнографии НАН Республики Армения
Hripsime Zakaryan – Candidate of Philological Sciences, Research Fellow at the Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Էլ. փոստ՝ hripsime.zakaryan@iae.am ORCID: https://orcid.org/0009-0004-2158-644X

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 02.09.2026
Գրախոսվել է՝ 07.09.2026
Հաստատվել է՝ 03.11.2026
© The Author(s) 2026

հիմքերի վերաձևմամբ: Հետազոտության արդիականությունը պայմանավորված է նրանով, որ վաղնջագիտակցությունը տեսականորեն բնութագրվում է որպես հետարդիական անհատի հոգեկառույցի բաղադրիչ տարր և աշխարհաճանաչողության աղբյուր: Այս մոտեցումը նոր հեռանկար է բացում բանահյուսական սյուժեների հետարդիական վերակերպումների և ժամանակակից արձակի պոետիկայի ուսումնասիրության համար:

Բանալի բառեր – *վաղնջագիտակցություն, արխայիկ մտածողություն, բանագիտական մեթոդաբանություն, ժանրային էվոլյուցիա, հետարդիական արձակ, կառուցարկում, մշակութային արքետիպեր*

Վաղնջագիտակցությունը բարդ և բազմաշերտ հասկացույթ է, որն ընդգրկում է հնադարյան մարդու ինքնաճանաչման, աշխարհընկալման և կենսամիջավայրի վերաբերյալ պատկերացումների առանձնահատկությունները: Գիտական գրականության մեջ այս երևույթի հայեցակարգային տարաբնույթ ուսումնասիրությունները հանգեցրել են եզրութաբանական բազմազանության. ըստ հետազոտական շեշտադրումների՝ այն բնորոշվում է որպես «նախատրամաբանական» (état prélogique), «միստիկ», «միֆոպոետիկ», «միֆական» և այլն:

19-րդ դարից գիտական լեզվում կիրառվող «վաղնջական» կամ «արխայիկ» (հուն.՝ ἀρχαϊκός-հնադարյան) հասկացությունը սովորաբար վերաբերում է հելլենիստական մշակույթի վաղ՝ մ.թ.ա. 8-6-րդ դարերին: Արդի աշխարհում յուրօրինակ վերելք է ապրում հետաքրքրությունը հնագույն առասպելների հանդեպ: Այս միտումը հիմնավորվում է նախ հոգեվերլուծության տեսանկյունից (Զ. Ֆրոյդ, Կ. Գ. Յունգ). միֆաբանությունը մինչ օրս դիտարկվում է որպես մարդկային գիտակցության, աշխարհաճանաչողության և զգայական ընկալումների կառուցվածքային հիմք:

Ֆրանսիացի փիլիսոփա Մ. Մերլո-Պոնտին, անդրադառնալով մարդկային գիտակցության, աշխարհընկալման համընդհանուր բնույթին, նշում է. «Քանի դեռ ես գործում եմ որպես գիտակցություն, այսինքն՝ քանի դեռ ինչ-որ բան ինձ համար իմաստ ունի, ես կապված չեմ կոնկրետ տարածության հետ և ոչնչով չեմ տարբերվում ցանկացած «ուրիշ» գիտակցությունից»[1]: Այլ կերպ ասած՝ գոյություն ունի միջսուբեկտայնության միասնական, համապարփակ տիրույթ, որն ապահովում է մարդկային հոգեկառույցի անդրպատմական միասնականությունը մշակութային տարբեր դարաշրջաններում:

Վաղնջագիտակցության առանցքային գործառույթներից մեկը բնության անհայտ ու նորահայտ երևույթների մեկնաբանումն է՝ արդեն իսկ ճանաչելիի հետ նմանակման սկզբունքով: Այս մտակերպին բնորոշ է տարբերակված իրողությունների նույնացումը. միասնականն ու բազմակին, ամբողջն ու մասը,

[1] **Мерло-Понти, М.** (1999). Феноменология восприятия. СПб.: Ювента, Наука, с. 10.

բնականն ու գերբնականը, սուբյեկտիվն ու օբյեկտիվը հանդես են գալիս մեկ ամբողջության մեջ: Այս համատեքստում ողջ տիեզերքը դիտարկվում է որպես երկու հիմնարար սկզբնավորումների՝ Երկնքի և Երկրի (կամ արական և իգական սկիզբների) փոխազդեցության արդյունք: Ինչպես փաստում են մշակույթի փիլիսոփա, բանագետ Մ. Էլիադեի հետազոտությունները, նախնադարյան առասպելաբանության մեջ Երկինք-Երկիր զույգի (le couple primordial Ciel-Terre) անփոփոխ բնույթը տիեզերածնության համընդհանուր հիմքն է[2]: Ըստ այդմ՝ միֆը պարզապես առասպելաստեղծ երևակայության արդյունք չէ. նախնադարյան մարդու համար միֆն ու միֆականը ոչ թե հորինվածք էին, այլ գոյութենական իրականության ռացիոնալացման և կեցության վերահիմաստավորման յուրօրինակ եղանակ: Այն բնության և տիեզերական օրինաչափությունների առավելագույնս ճշգրիտ վերարտադրման ու արտացոլման առաջին գիտակցված փորձն էր: Ժամանակի ընթացքում միֆական իրականությունը, աստիճանաբար օտարվելով իր անմիջական էկզիստենցիալ նշանակությունից, փոխակերպվում է բանահյուսական տեքստի գեղարվեստական պատկերավորման համակարգի և կոմպոզիցիոն կառուցվածքի՝ դրսևորվելով ստեղծագործության պատկերավորման ոճական համակարգում, մշակութային իդեալների բովանդակային առանցքում: Արդյունքում, կարելի է ասել, որ բանահյուսական տեքստն անցյալի վերակերպված իրականությունն է, որը պատմական համատեքստի փոփոխության արդյունքում վերածվում է ազգային գեղագիտական և բարոյական արժեհամակարգի:

Վաղնջագիտակցությունը մտածողության ձևի և իմացաբանական գործընթացի նախահիմքն ու դրանց կենսունակության անհրաժեշտ նախապայմանն է: Այն արտացոլում է աշխարհի ճանաչողության և գիտակցության դրսևորման մարդու առաջնային, տարերային փորձը, որի արդյունքները կազմում են մարդկային մտակերպի անփոփոխ առանցքը:

Չնայած վաղնջական և արդիական մտածողության միջև առկա էական տարբերություններին, վերջինիս բնորոշ ձևերը շարունակում են դրսևորվել նաև արդի ժամանակներում: Հիմնվելով այս դիտարկման վրա՝ ամերիկացի ազգագրագետ, մարդաբան, լեզվաբան Ֆ. Բոասը եզրակացնում է, որ գոյություն չունեն մտածողության այնպիսի տեսակներ, որոնք անհամատեղելի են միմյանց հետ. փոխարենն առկա են մտածողության տարբեր կառույցներ, որոնք համագոյակցում են ինչպես միևնույն հասարակության, այնպես էլ անհատական գիտակցության մակարդակներում[3]: Այլ կերպ ասած՝ գիտակցության էությունը մնում է անփոփոխ. փոխակերպվում են միայն դրա դրսևորման ձևերն ու մեխանիզմները: Այս համատեքստում վաղնջագիտակցությունը ոչ թե պատմական անցյալի վերապրուկ է, այլ ժամանակակից մարդու հոգեկառույցի անբաժանելի և գործուն բաղադրիչը: Այն իդեալական համակարգ է,

[2] Տե՛ս **Eliade, M.** (1953). Traité d'histoire des religions. Paris: Payot, էջ 211:

[3] Տե՛ս **Boas, F.** (1938). The Mind of Primitive Man. Revised edition. New York: The Macmillan Company.

ճանաչողության երևույթ, որը հիմք է դառնում մարդու **մշակութային ինքնադրսևորման** ու աշխարհի իմացաբանական-արժեբանական յուրացման գործընթացների համար:

Դրա (վաղնջագիտակցության) անփոփոխության և հոգեկերտվածքային կայունության տիպական դրսևորումն է ստորին առասպելաբանական շերտի կենսունակությունը. քրիստոնեության հաստատումից ի վեր այդ պատկերացումները, պահպանելով իրենց նախնական էությունը, մինչ օրս շարունակում են գոյատևել ժողովրդական հավատալիքների, բանավոր զրույցների և ծիսական սովորույթների համակարգում[4]: Հիշյալ հավատալիքները պատմականորեն անցյալ չեն, այլև այսօր էլ արմատավորված են հավաքական գիտակցության մեջ՝ պահպանելով իրենց հոգեբանական ազդեցությունը:

Աշխարհի ճանաչողության առաջնային փորձը, որը կենսավորել է մարդուն որպես տեսակ, ժամանակի ընթացքում տեղափոխվել է ենթագիտակցության խորքային շերտեր՝ սահմանելով մշակութային արքետիպեր (ըստ Կ. Գ. Յունգի արքետիպերի տեսության)՝ կանխորոշելով հասարակության ու բնության «համազարգացման» հիմքերը: Այն (աշխարհաճանաչողության նախնական փորձը), տեղափոխվելով անգիտակցականի տիրույթ, շարունակում է ներազդել մարդու կենսագործունեության վրա:

Այսպիսով՝ արդի անհատի անգիտակցականի կառույցը խարսխված է վաղնջամտածողության արքետիպային հիմքերի վրա: Վաղնջագիտակցությունը՝ որպես գիտակցության հիմնաշերտ, ռացիոնալի և առասպելակրոնականի պարադոքսալ համադրություն է: Արտաքին աշխարհի ներազդեցությամբ վաղնջական շերտից աստիճանաբար տարբերակվում է անհատականությունը՝ էությունից սկիզբ առնող ու հավերժ ձևավորվող «Ես»-ը: Չնայած իր նախնական բնույթին՝ գիտակցականի այդ հատվածն արտացոլում է օբյեկտիվ իրականությունը և հաղորդակցվում «իրականության» լեզվով՝ յուրացնելով աշխարհի ինքնաբացահայտվող բովանդակությունը: Արտաշխարհը, ներթափանցելով վաղնջագիտակցության խորքային շերտեր, կազմավորում է նրա անհատականությունը: Այլ կերպ ասած՝ արտաշխարհն է արարում մարդուն՝ «իր պատկերով և նմանությամբ». «Մարդն ապրում է տոհմային, ցեղային կապի մեջ և ինքն իրեն պարզաբանում է՝ արտապատկերվելով իրեն շրջապատող օբյեկտիվ աշխարհի և մարդկային կյանքի երևույթների վրա: Այդպես նրա մեջ ստեղծվում են ընդհանրացումներ, ցանկալի և անցանկալի գործունեության տիպեր, հարաբերությունների նորմեր. նույն գործընթացը կատարվում է նաև այլոց մեջ՝ հարաբերականորեն նույնպիսի պայմաններում և նույն արդյունքներով, քանի որ հոգեկան մակարդակը մեկն է»[5]: Վաղնջագիտակցությունը

---

[4] Տե՛ս **Գալստյան, Հ.** (2026). Հայ ստորին առասպելաբանություն. չար ոգիներ: Եր., ՀԱԻ հրատ., էջ 14:

[5] **Веселовский, А. Н.** (1989). Историческая поэтика. М.: Высшая школа, с. 213.

սկիզբ է առնում սեփական անձն ու անհատականությունը գիտակցող վաղնջամարդու և արտաշխարհի հետ ունեցած նրա հանդիպադրության արդյունքում[6]: Հենց այդ հակադրությունն է մարդու և աշխարհի միջև նախնական հաղորդակցությունը: Ուրեմն՝ վաղնջագիտակցությունն ի սկզբանե հաղորդակցական է ու արարչաստեղծ: Արարչաստեղծ, քանզի միտված է իրականության վերափոխմանն ու աշխարհին տիրանալու ձգտմանը: Այսպիսով, վաղնջագիտակցության շարժիչ ուժը հակասությունն է իրական ու իդեալական աշխարհների միջև՝ դրսևորված բանահյուսական տեքստերի և ընդհանրապես՝ գեղարվեստական ստեղծագործության տարբեր համակարգերում ու շերտերում: Թե՛ բանահյուսական, թե՛ գեղարվեստական տեքստերն ամփոփում են այդ երկու աշխարհների հանդիպումը՝ մարդու՝ սեփական իդեալական նեռաշխարհի և արտաշխարհի միջև ներդաշնակություն փնտրելու հարատև ոռոնումը: Ե՛վ բանահյուսական, և՛ գեղարվեստական երկերն օժտված են արժեբանական բովանդակությամբ և իրականության յուրացման հոգևոր-իմացական յուրահատուկ եղանակ են:

Եթե վաղնջագիտակցության համար անորոշության աղբյուրը բնական տարերքն ու տիեզերական քաոսն էր, ապա հետարդիականության դարաշրջանում մարդն առերեսվում է տեխնոլոգիական իրականության նոր մարտահրավերներին: Գիտատեխնիկական առաջընթացը վերածվել է ինքնավար և օտարված մի ուժի, որը հակադրվում է անհատին՝ կանգնեցնելով անկանխատեսելի ապագայի առջև: Արդյունքում հետարդիական մարդը հայտնվում է նույնպիսի տագնապի և մետաֆիզիկական անպաշտպանվածության մեջ, ինչպիսին նախնադարյան մարդու վախն էր տիեզերական անհասանելի ուժերի առջև:

Նշյալ էկզիստենցիալ հիմնախնդիրը անգլիացի հետմոդեռնիստ գրող Նիլ Գեյմանի «Ամերիկյան աստվածները» (American Gods)[7] վեպում վերածվում է սյուժետային հենքի: Ստեղծագործությունը հետմոդեռնիստական առասպելաստեղծման (mythopoeia) եզակի օրինակ է, որտեղ հեղինակը վերաիմաստավորում է հնագույն միֆաբանական տեքստերը ժամանակակից գոյութենական ճգնաժամի համապատկերում: Ստեղծագործության առասպելաբանական տարածությունը բնակեցված է ապասրբայնացված «հին աստվածներով» (Օդին, Անուբիս, Կալի), որոնք, ներգաղթյալների հետ հայտնվելով Ամերիկայում, վերածվել են մարգինալ կերպարների և հակադրվում են սպառողական հասարակության «նոր կուռքերին»՝ Մեդիային, Տեխնոլոգիային և Համացան-

[6] Տե՛ս **Першин, Ю. Ю.** (2014). Архаическое сознание: сущность и принципы: Дис. ... д-ра филос. наук. Омск, էջ 44-45:

[7] Տե՛ս **Гейман, Н.** (2014). Американские боги; Король горной долины; Сыновья Ананси. М.: АСТ:

ցին: Այսպիսով, «հին աստվածների» կեցությունը հակադրվում է «նոր աստվածներին»: Վեպի հիմքում գլխավոր հերոսի՝ Ստվերի (Shadow)[8] նվիրագործման (ինիցիացիայի)[9] եռափուլ ընթացքն է: Մեկնարկային փուլում հերոսը զրկվում է նախկին սոցիալական կապերից (բանտարկություն, կնոջ մահ), ինչին հաջորդում է անցումային (լիմինալ) շրջանը: Այստեղ առասպելական կերպարները ստանձնում են նոր դերեր. հերոսը ձեռք է բերում «կախարդական» ոսկեդրամ և մոգական դաշնակիցներ (Սուինի, Լորա): Վերջնափուլում ինքնազոհաբերությունից և հանդերձյալ աշխարհի փորձություններից հետո (միջտեքստային աղերս եգիպտական «Մեռյալների գրքի» հետ) Ստվերը վերածնվում է որպես որակապես նոր, նվիրագործված անհատականություն՝ օժտված բարձրագույն ինքնագիտակցությամբ, և կանխում վախճանաբանական բախումը՝ Ռագնարյոկը: Կիրառելով հետմոդեռնիստական մեջբերման սկզբունքը՝ հեղինակը ստեղծում է միջտեքստային բարդ համակարգ՝ «Էդդաներից» մինչև «Երգ երգոցը»: Ն. Գեյմանի նորարարությունն այս պարագայում մարդաստված փոխհարաբերության վերաիմաստավորումն է: Վեպի փիլիսոփայական առանցքը ներառում է ոչ միայն աստվածների տեղը արդի կեցության մեջ, այլև մարդու դերի ու ինքնության վերաիմաստավորումը նրանց աշխարհում:

Առասպելաբանական շերտերի այսօրինակ վերաիմաստավորումն իր տրամաբանական շարունակությունն է ստանում Ն. Գեյմանի փոքրածավալ արձակում, որտեղ հեղինակը դիմում է դասական հեքիաթի վերակառուցարկմանը: Սրա առավել ցայտուն դրսևորումը «Ձյուն, հայելի, խնձորներ» (Snow, glass, apples)[10] պատմվածքն է, որը «Սպիտակաձյունիկի» (ATU 709 (Uther,

---

[8] Հերոսի անունը՝ Ստվեր (Shadow), կրում է պայմանական բնույթ: Անվանադրության հարցում հեղինակը կիրառում է հեքիաթին բնորոշ անվանաբանական պայմանականության սկզբունքը, որտեղ անձնանունն օժտված է գործառութային և խորհրդանշական իմաստով: Այն մատնանշում է հերոսի նախնական՝ պասիվ և «աննկատ» կարգավիճակը, որը փոխակերպվում է նվիրագործման գործընթացի արդյունքում:

[9] Նվիրագործման (ինիցիացիայի) ծեսերը ավանդական մշակույթներում կարգավորում են անհատի անցումը մեկ սոցիալ-հոգևոր վիճակից մեկ այլ վիճակի: Այս անցումն իրականանում է եռափուլ կառուցվածքով՝ անջատում (սեպարացիա), սահմանայնություն (լիմինալություն) և վերաինտեգրում (ինկորպորացիա): Ծիսակարգի մեկնարկային նախապայմանը անհատի մեկուսացումն է սովորական միջավայրից: Սահմանափակող պատերը խորհրդաբանում են մայրական արգանդը կամ անդրշիրիմյան աշխարհը: Սահմանային (լիմինալ) փուլում նվիրագործվողը զրկվում է կարգավիճակից ու անունից. այստեղ նվիրագործությունը հավասարեցվում է մահվան: Որպեսզի ծնվի նոր ինքնությունը, հին «ես»-ը պետք է խորհրդանշորեն «մահանա»: Փորձությունների հաղթահարմանը հաջորդում է ծեսի եզրափակիչ փուլը, որտեղ նվիրագործությունը դառնում է սրբագործության (սակրալացման) հոմանիշ: Հաղթահարելով «մահը»՝ անհատը վերածնվում է: Վերաինտեգրման փուլում վերադառնում է հասարակություն որպես լիիրավ, սրբագործված անդամ՝ ստանալով նոր կարգավիճակ, նոր անուն և սոցիալական պատասխանատվություն (**Тэрнер, В.** (1983). Символ и ритуал. М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», с. 168-196; **Van Gennep, A.** (1909). Les Rites de passage. Paris: Émile Nourry, pp. 93–115):

[10] Տե՛ս **Gaiman, N.** (2005). Smoke and mirrors: Short fictions and illusions. London: Review:

2004))[11] յուրօրինակ հայելային վերակառուցումն է: Պահպանելով հեքիաթի կառուցվածքային հիմնաշերտը՝ հեղինակը հիմնովին շրջում է կերպարների գործառութային նշանակությունը. Թագուհին մարմնավորում է «բարի» կամքով օժտված «իմաստուն» պաշտպանին, մինչդեռ Արքայադուստրը քաոսի և անդրշիրիմյան ուժերի կրողն է: Ն. Գեյմանը հավատարիմ է մնում ավանդական հեքիաթի տարածական և կառուցվածքային տարրերին՝ անտառի ու լեռների սիմվոլիկային, գահակալության մոտիվին: Սակայն, ի հակադրություն դասական ավարտի, պատմությունն ավարտվում է ոչ թե գարնանային զարթոնքով, այլ հավերժական ձմռան և մահվան հաստատմամբ (ըստ առասպելաբանական պատկերացումների՝ այս հեքիաթը տիեզերական պայքարի փոխաբերություն է, որտեղ Սպիտակաձյունիկը կենսատու արևի անձնավորումն է, իսկ նրա խորթ մայրը՝ Ձմռան խորհրդանիշը, որն ամեն գնով փորձում է կանխել բնության վերազարթոնքը): Ստեղծագործությունը վերածվում է բազմաձայն (պոլիֆոնիկ) տեքստի՝ անցյալի ավանդույթները երկխոսության մեջ դնելով ժամանակակից իրողությունների հետ: Հատկանշական է, որ դրա հրատարակմանը հաջորդած առանձին ելույթում հեղինակը, քննադատելով հեքիաթի ընկալման կարծրատիպացված մեթոդաբանությունը, շեշտում է ժանրի վերաիմաստավորման անհրաժեշտությունը. «Ինձ զարմացնում է գիտնականների վերաբերմունքը հեքիաթին՝ որպես մի սառը, անկենդան և արդիականության հետ որևէ աղերս չունեցող առարկայի: Նրանք կարծում են, թե հեքիաթը կարելի է տեղադրել առարկայական ապակու վրա, ուսումնասիրել մանրադիտակի տակ»[12]՝ առանց որևէ կապ տեսնելու ներկայի հետ:

Հետարդիական դարաշրջանում գրական-բանահյուսական կապերը թևակոխում են որակապես նոր շրջափուլ. բանահյուսական ավանդույթները դառնում են գրական-գեղարվեստական համակարգի առանցքային մասը: Բանահյուսական տեքստերի վերակերտումը ժամանակակից գեղարվեստական համակարգում կրում է երկակի բնույթ: Մի կողմից այն ստեղծագործական ճգնաժամի հաղթահարման արդյունավետ միջոց է, որը ավանդույթի ու նորարարության երկխոսության և անցյալի ու արդի փորձի համադրման շնորհիվ սահմանում է պոետիկական նոր չափումներ ու հիմնավորում գեղարվեստական նոր հարցադրումներ: Մյուս կողմից՝ գոյութենական վերադարձ մարդկային փորձառության այն արքետիպային հիմքերին, որոնք թույլ են տալիս գեղարվեստական տեքստի տիրույթում արդիականության քաոսը կարգավորել հավերժական խորհրդանիշների միջոցով: Այս համատեքստում վաղնջագիտակցությունը ոչ թե պատմական անցյալի վերապրուկ է, այլ հետարդիական մարդու հոգեկառույցի անբաժանելի և գործուն բաղադրիչը:

---

[11] Տե՛ս **Uther H.-J.** (2004) The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, Vols. 1–3:

[12] Մեջբերումն ըստ՝ **Лозовик, Е. В.** (2014). Роль повествователя в литературной сказке Нила Геймана «Снег, зеркало, яблоки». Дискуссия, 2(43), էջ128:

Հեքիաթի՝ որպես մշակութային երևույթի արդիականությունը և դրա հիմնարար կապը ներկայի հետ առավել հիմնավոր վերլուծության են ենթարկվում ֆրանսիացի ազգագրագետ, փիլիսոփա և մշակութաբան Կ. Լևի-Ստրոսի կառուցվածքային մարդաբանության հայեցակարգում: Հրաժարվելով հեքիաթը դիտարկել որպես անցյալի «քարացած» կամ «անկենդան» մասունք՝ հեղինակն այն սահմանում է որպես մտածողության կենսունակ համակարգ, որը գործում է «բրիկոլաժի» (bricolage) սկզբունքով. անցյալի խորհրդանշական բեկորները մշտապես վերաձևվում են՝ լուծելու ներկայի գոյութենական և սոցիալական հակասությունները: Ինչպես նկատում է Կ. Լևի-Ստրոսը՝ հենվելով Ֆրանց Բոասի դիտարկման վրա, «...առասպելաբանական տիեզերքները դատապարտված են քանդվելու ձևավորվելուն պես, որպեսզի դրանց բեկորներից ծնվեն նոր տիեզերքներ»[13]: Բանագետ Վ. Պ. Անիկինը նույն գործընթացը դիտարկում է հեքիաթի ժանրային բարեշրջութան օրինակով: Թե՛ Ն. Գեյմանի, թե՛ Կ. Լևի-Ստրոսի և թե՛ Վ. Պ. Անիկինի դիտարկումները հանգեցնում են այն համոզմանը, որ ժողովրդական աշխարհընկալման ընդհանրական բնույթը պահպանվում է հենց տարաժամանակյա մշակութային շերտերի վերաիմաստավորման և նոր գեղագիտական մտահղացմանը ենթարկվելու շնորհիվ. «Հեքիաթի չափազանցված (հիպերբոլիկ) հորինվածքում միավորվել են ժողովրդական մտածողության տարժամանակյա «շերտեր» սկսած հնագույն ժամանակներից մինչև այն դարաշրջանը, երբ հեքիաթը վերածվեց զուտ գեղարվեստական ստեղծագործության դրսևորման»[14]: Բանահյուսական ստեղծագործությունը՝ որպես որոշակի դարաշրջանում իրականության գեղագիտական յուրացման եղանակ, միտված է արտահայտելու ժողովրդական աշխարհընկալման ընդհանրական բնույթը: Այս համակարգը պայմանավորված է պատմական գործոններով, մասնավորապես՝ այս կամ այն էթնոսի սոցիալ-մշակութային և բարոյագիտական ընդհանրական խնդիրներով: Նշված իրողությունների ազդեցությամբ՝ պատմական այլ ժամանակաշրջաններում ձևավորված բանահյուսական ժանրերը կրել են կառուցվածքային, տիպաբանական ու գեղարվեստական սկզբունքների վերափոխումներ՝ հարմարվելով նոր պատմաշրջանի առաջադրած խնդիրներին:

Վերոբերյալ դիտարկումները հայեցակարգային առումով «արձագանքում» են դեռևս 1936 թվականին անգլիացի բանաստեղծ և լեզվաբան, Օքսֆորդի համալսարանի պրոֆեսոր Ջոն Ռ. Ռ. Թոլքինի կողմից ձևակերպված գաղափարին: Իր նշանավոր՝ «Բեովուլֆ. հրեշները և քննադատները» (Beowulf: The Monsters and the Critics) էսսեում Ջոն Ռ. Ռ. Թոլքինը քննադատական մոտեցումների այլաբանական պատկերման միջոցով կանխատեսել էր գրականա-

[13] **Lévi-Strauss, C.** (1962). La Pensée sauvage. Paris: Librairie Plon, p. 31.

[14] **Аникин, В. П.** (1980). Теория фольклорной традиции и ее значение для исторического исследования былин. М.: Изд-во МГУ, с. 245.

գիտության ու բանագիտության մեջ այսօրինակ մեթոդաբանական ճգնաժամը: Ջոն Ռ. Ռ. Թոլքինը գրականության քննադատներին ու բանագետներին նմանեցնում է այն մարդկանց, որոնք քանդում են հին քարերից կառուցված տոհմական աշտարակը՝ միայն թե դրա հիմքերում հնագույն արձանագրություններ փնտրեն: Տապալելով աշտարակը՝ նրանք դժգոհում են, թե շուրջբոլորը «խառնաշփոթ է», և այդպես էլ չեն հասկանում, որ այդ կառույցի բուն նպատակը եղել է դրա գագաթից բացվող ծովի տեսարանը…[15]:

Այսպիսով, ժամանակի ընթացքում բանահյուսական տեքստերը՝ վերժամանակյա այդ հիմնատիպերը, ներթափանցում են իմաստային ու տարածական նոր ոլորտներ՝ շարունակական փոխակերպումներով ամրակայվում հաջորդող սերունդների գիտակցության մեջ՝ վերասահմանելով նրանց հոգևոր ընկալումները: Այդ ավանդական, կայուն հիմքերը միահյուսվում են հետարդիական խոսույթին, բյուրեղանում, ամփոփվում ու նորովի են արտացոլում կեցության բազմաշերտ դրսևորումները:

Վաղնջագիտակցության ճանաչողական փոխակերպումների քննությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ այն ժամանակակից մարդու հոգեկառույցի անբաժանելի և գործուն բաղադրիչն է: Այն իրականության ռացիոնալացման և աշխարհի իմացաբանական-արժեբանական յուրացման առաջնային, տարակառույց համակարգ է, որի խորքային կառույցները պահպանում են իրենց կենսունակությունը պատմամշակութային փոփոխությունների ողջ ընթացքում: Պատմական տարբեր դարաշրջաններում բանահյուսական ժանրերի և գեղարվեստական տեքստերի կրած տիպաբանական ու կառուցվածքային վերափոխումները փաստում են մարդկային գիտակցության անփոփոխ էության և մտածողության տարբեր ձևերի համագոյակցության մասին: Հետարդիականության համատեքստում վաղնջական մտակերպի վերակերտումը գործում է «բրիկոլաժի» սկզբունքով, որտեղ անցյալի խորհրդանշական բեկորների վերակառուցարկումն ու վերաձևումը ծառայում են արդի աշխարհի մարտահրավերների հաղթահարմանը՝ համաշխարհայնացման բացասական հետևանքների ծավալման համատեքստում: Ի սկզբանե օժտված լինելով հաղորդակցական և արարչաստեղծ բնույթով՝ վաղնջագիտակցության արքետիպային հիմքերը դառնում են ավանդույթի և նորարարության երկխոսության առանցքը՝ սահմանելով պոետիկական նոր չափումներ և ապահովելով գոյութենական վերադարձ մարդկային փորձառության հավերժական խորհրդանիշներին:

РИПСИМЕ ЗАКАРЯН – ***Структурные трансформации архаического сознания: от фольклорного текста к постмодернизму.*** – В статье рассматривается динамика проявления глубинных моделей и архетипических оснований архаического мировосприятия на

[15] Տե՛ս **Tolkien, J. R. R.** (1966). Beowulf: The Monsters and the Critics. In The Tolkien Reader. New York: Ballantine Books, p. 105-106:

стыке фольклорной традиции и художественных систем постмодернизма. Цель статьи — определить гносеологическую роль прасознания и его поэтические репрезентации в контексте перехода от фольклорной традиции к постмодернистской прозе. Исходя из цели исследования, были поставлены следующие задачи: определить сущностные характеристики и ключевые концепты архаического сознания; выявить функциональную роль архаического сознания в фольклорных и постмодернистских текстовых системах, раскрыв его влияние на проблему формирования художественной структуры; рассмотреть фольклорные тексты как парадигмы зарождения и становления архаического сознания в контексте постмодернистской трансформации традиционных жанров и архетипических основ. Новаторская методология исследования основана на фольклористическом анализе современного художественного материала в сочетании со сравнительно-типологическим методом, интертекстуальным анализом, а также теориями структурной антропологии (К. Леви-Стросс), жанровой эволюции (В. П. Аникин) и сущности архаического сознания (Ю. Ю. Першин). В качестве исследовательского материала рассматривается художественная трансформация фольклорного текста (типа ATU 709) в творчестве Нила Геймана. В результате исследования обосновано, что элементы архаического мышления являются не историческим пережитком, а динамической системой психоструктуры современного индивида, реализующейся в новейшей литературе через трансформацию традиционных жанров. Актуальность исследования обусловлена тем, что архаическое сознание теоретически характеризуется как компонент психоструктуры постмодернистского индивида и источник миропознания. Данный подход открывает новые перспективы для анализа проявлений культурной идентичности современного субъекта.

Ключевые слова: *архаическое сознание, архаическое мышление, фольклористическая методология, жанровая эволюция, постмодернистская проза, деконструкция, культурные архетипы*

HRIPSIME ZAKARYAN – *Structural Transformations of Archaic Consciousness: From Folklore Text to Postmodernism*. – The article examines the dynamics of deep models and archetypal foundations of archaic world perception at the crossroads of folkloric tradition and postmodern artistic systems. The study aims to define the epistemological role of primeval consciousness and its poetic manifestations within the transition from folklore tradition to postmodern prose. The innovative methodology of the research is grounded in the folkloristic analysis of contemporary literary material, synthesized with comparative-typological examination, intertextual analysis, and the theories of structural anthropology (C. Lévi-Strauss), genre evolution (V. P. Anikin), and the nature of archaic consciousness (Yu. Yu. Pershin). The research material focuses on the artistic transformation of the folkloric text (ATU 709 type) in the works of Neil Gaiman. The study demonstrates that elements of the archaic mindset are not historical relics, but rather a dynamic system within the modern individual's psychostructure, manifested in contemporary literature through the reshaping of traditional genres. The relevance of the research stems from the theoretical characterization of archaic consciousness as an element of the postmodern individual's psychostructure and a source of world cognition. This approach opens up new perspectives for studying the postmodern transformations of folkloric plots and the poetics of contemporary prose.

Key words: *archaic consciousness, archaic mindset, folkloristic methodology, genre evolution, postmodern prose, deconstruction, cultural archetypes*

Էթիկայի վերաբերյալ հայտարարություն
Հեղինակը հաստատում է, որ պահպանվել են հետազոտությանը վերաբերող էթիկական բոլոր պահանջները:

Շահերի բախման վերաբերյալ հայտարարություն
Հեղինակը հաստատում է, որ շահերի բախում առկա չէ:

Գրականության ցանկ / References

Գալստյան, Հ. (2026). Հայ ստորին առասպելաբանություն. չար ոգիներ: Երևան: ՀԱԻ հրատ.:
Аникин, В. П. (1980). Теория фольклорной традиции и ее значение для исторического исследования былин. М.: Изд-во МГУ / Anikin V. P. Teoriya fol'klornoy tradicii i ee znachenie dlya istoricheskogo issledovaniya bylin. M., Izd-vo MGU, 1980, 332 s.
Веселовский, А. Н. (1989). Историческая поэтика. М.: Высшая школа / Veselovskiy A. N. Istoricheskaya poetika. M., Vysshaya shkola, 1989, 648 s.
Гейман, Н. (2014). Американские боги; Король горной долины; Сыновья Ананси. М.: АСТ / Geyman N. Amerikanskie bogi; Korol' gornoy doliny; Synov'ya Anansi. M., AST, 2014, 685 s.
Лозовик, Е. В. (2014). Роль повествователя в литературной сказке Нила Геймана «Снег, зеркало, яблоки». Дискуссия, 2(43), с. 128-133 / Lozovik E. V. Rol' povestvovatelya v literaturnoy skazke Nila Geymana «Sneg, zerkalo, yabloki» // Diskussiya. 2014, №2 (43), s. 128-133.
Мерло-Понти, М. (1999). Феноменология восприятия. СПб.: Ювента, Наука / Merlo-Ponti M. Fenomenologiya vospriyatiya. SPb., Yuventa, Nauka, 1999, 603 s.
Першин, Ю. Ю. (2014). Архаическое сознание: сущность и принципы: Дис. ... д-ра филос. наук. Омск / Pershin Yu. Yu. Arhaicheskoe soznanie: suschnost' i principy: Dis. ... d-ra filos. nauk. Omsk, 2014, 271 s.
Тэрнер, В. (1983). Символ и ритуал. М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука» / Terner V. Simvol i ritual. M., Glavnaya redakciya vostochnoy literatury izdatel'stva «Nauka», 1983, 277 s.
Boas, F. (1938). The Mind of Primitive Man. Revised edition. New York: The Macmillan Company.
Eliade, M. (1953). Traité d'histoire des religions. Paris: Payot.
Gaiman, N. (2005). Smoke and mirrors: Short fictions and illusions. London: Review.
Lévi-Strauss, C. (1962). La Pensée sauvage. Paris: Librairie Plon.
Tolkien, J. R. R. (1966). Beowulf: The Monsters and the Critics. In The Tolkien Reader. New York: Ballantine Books.
Uther, H.-J. (2004). The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography. Vols. I–III. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.
Van Gennep, A. (1909). Les Rites de passage. Paris: Émile Nourry.

Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն
2026, Vol. 17, No. 3(51), նոյեմբեր, 30-40
https://doi.org/10.46991/BYSU.E/2026.17.3.030

ԸՆՏՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱԶԱՏՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԹՎԱՅԻՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

ՂԱԶԱՐ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ*
Երևանի պետական համալսարան

Հոդվածում վերլուծվում է մարդու ազատ ընտրության հիմնախնդիրը թվայնացված հասարակության պայմաններում, որտեղ ալգորիթմական համակարգերը աստիճանաբար ներթափանցում են տեղեկատվության, սպառման, հաղորդակցության և առօրյա որոշումների կայացման գրեթե բոլոր ոլորտները: Հիմնական ուշադրությունը դարձվում է ժամանակակից ազատության պարադոքսալ բնույթին. մի կողմից՝ մարդն ունի ընտրության աննախադեպ մեծ թվով հնարավորություններ, իսկ մյուս կողմից՝ գնալով ավելի քիչ վերահսկողություն ունի այն տեղեկատվական և սոցիալական պայմանների նկատմամբ, որոնց շրջանակում ձևավորվում են իր նախասիրությունները և որոշումները: Այս համատեքստում վերլուծվում են ազատության և ինքնավարության դասական փիլիսոփայական ըմբռնումները, ընտրության ճարտարապետության, ֆիլտրային պղպջակի, վերահսկողական կապիտալիզմի հասկացությունները: Ջ. Ս. Միլի, Ի. Բեռլինի, Մ. Ֆուկոյի, Է. Պարիզերի, Շ. Զուբոֆի և այլ հեղինակների մոտեցումների համադրության միջոցով հիմնավորվում է այն դրույթը, որ ալգորիթմական համակարգերը պարտադիր չէ, որ սահմանափակեն ազատությունը ուղղակի հարկադրանքի միջոցով: Թաքնված սահմանափակումը կարող է առաջանալ այն ժամանակ, երբ ալգորիթմներն անտեսանելի կերպով ձևավորում են ընտրության միջավայրը, ընտրում են տեղեկատվության հոսքը, կանխատեսում են մարդու վարքագիծը և որոշ դեպքերում փորձում են փոփոխել այն: Արդյունքում առաջանում է ազատության պարադոքս. մարդը կարող է իրեն առավել ազատ զգալ հենց այն ժամանակ, երբ իր ընտրության ձևավորման պայմանները դառնում են ավելի քիչ թափանցիկ:

Բանալի բառեր - *ազատություն, ազատ ընտրություն, ինքնավարություն, ալգորիթմներ, թվային հասարակություն, վերահսկողական կապիտալիզմ, ֆիլտրային պղպջակ*

* **Ղազար Ավետիսյան** – փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ սոցիալական փիլիսոփայության, բարոյագիտության և գեղագիտության ամբիոնի դոցենտ
Казар Аветисян – кандидат философских наук, доцент кафедры социальной философии, этики и эстетики ЕГУ
Ghazar Avetisyan – Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor at YSU Chair of Social Philosophy, Ethics and Aesthetics.
Էլ. փոստ՝ ghazar.avetisyan@ysu.am ORCID: https://orcid.org/0009-0005-4301-1935

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 16.09.2026
Գրախոսվել է՝ 17.09.2026
Հաստատվել է՝ 03.11.2026
© The Author(s) 2026

Մարդու ազատության խնդիրը փիլիսոփայության հիմնական և մշտապես արդիական խնդիրներից է: Չնայած խնդրի բազմադարյա պատմությանը՝ ազատության հարցը շարունակում է պահպանել իր արդիականությունը, քանի որ մարդու վարքի, գիտակցության և որոշումների կայացման դետերմինանտների վերաբերյալ ժամանակակից գիտական պատկերացումները ստիպում են նորովի իմաստավորել ազատ կամքի հնարավորության հարցը: Մարդու կյանքի գրեթե յուրաքանչյուր փուլ ուղեկցվում է ընտրության անհրաժեշտությամբ. մենք որոշումներ ենք կայացնում, գնահատում մեր և ուրիշների գործողությունները և այդ գործողությունների համար պատասխանատվություն վերագրում դրանց հեղինակներին: Սակայն որքան բնական է թվում ազատ ընտրության գաղափարը, այնքան բարդ է փիլիսոփայության տեսանկյունից այն հիմնավորել: Ազատության խնդիրն արդիական է հատկապես այսօր՝ թվային աշխարհում, որտեղ ալգորիթմներն ու արհեստական ինտելեկտի համակարգերը գնալով ավելի մեծ ազդեցություն են ունենում մարդու տեղեկատվության, նախասիրությունների և որոշումների վրա, ազատության և ինքնուրույն ընտրության խնդիրը ձեռք է բերում նոր և առավել բարդ նշանակություն:

Ազատությունը կապված է մի շարք հասկացությունների հետ, որոնց հիման վրա էլ ձևավորվում են խնդրի վերաբերյալ հիմնական մոտեցումները և ուղղությունները, մասնավորապես ազատության և անհրաժեշտության հակադրությունը: Եթե մարդու բոլոր գործողությունները պայմանավորված են ժառանգականությամբ, միջավայրով, դաստիարակությամբ, հասարակական պայմաններով, ուղեղի գործընթացներով և նախորդող պատճառներով, ապա հարց է առաջանում՝ արդյո՞ք մարդն իրականում ազատ է: Այստեղ ձևավորվում են դետերմինիզմը, ինդետերմինիզմը և դրանց համադրությունից՝ կոմպատիբիլիզմը:

Դետերմինիզմի համաձայն՝ մարդն իրեն ազատ է համարում, քանի որ չի գիտակցում իր գործողությունները պայմանավորող պատճառները: Իրականում բնության մեջ ամեն ինչ, այդ թվում՝ մարդու ցանկություններն ու որոշումները, ենթարկվում են անհրաժեշտությանը, ազատ է այն, ինչը գոյություն ունի միայն իր բնության անհրաժեշտությամբ[1]:

Ինդետերմինիզմի ներկայացուցիչները պնդում են հակառակը՝ համարելով, որ աշխարհի ընթացքը լիովին կանխորոշված չէ, և մարդն ունի իրական այլընտրանքային հնարավորություններ, հետևաբար նաև՝ ազատ կամք[2]:

Ըստ համադրական մոտեցման՝ ազատությունն ու պատճառական անհրաժեշտությունը միմյանց չեն բացառում: Մարդն ազատ է, երբ գործում է ըստ իր ցանկությունների և կամքի, այլ ոչ թե արտաքին հարկադրանքի դրդմամբ: Այ-

---

[1] Տե՛ս **Спиноза Б.**, Этика, Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2001, էջ 4:

[2] Տե՛ս **W. James,** *The Will to Believe and Other Essays in Popular Philosophy.* Cambridge: Cambridge University Press, 2014, էջ 176-177:

սինքն, ազատությունն ու անհրաժեշտությունը միմյանց չեն հակասում. մարդը ազատ է այն դեպքում, երբ կարող է գործել իր կամքին և ցանկություններին համապատասխան, եթե նույնիսկ այդ կամքն ու գործողությունները պատճառավորված են[3]:

Մարդու ազատությունը անմիջականորեն կապված է կամքի և ընտրության խնդրի հետ: Եթե մարդը կարող է գիտակցված ընտրություն կատարել տարբեր հնարավորություններից, ապա կարելի է խոսել ազատ կամքի մասին: Բայց եթե ընտրությունն ամբողջությամբ պայմանավորված է պատճառներով, հարց է առաջանում՝ որքանո՞վ է այն իսկապես **իր** ընտրությունը: Տեղին է հիշել Ի. Կանտի մոտեցումը ազատության, ազատ կամքի և բարոյականության կապի վերաբերյալ: Ըստ նրա՝ իրական ազատության մասին կարելի է խոսել միայն այն դեպքում, երբ մարդը կարող է իր կամքը ձևավորել ինքնուրույն՝ բանականության և բարոյական սկզբունքների հիման վրա, այլ ոչ թե կուրորեն ենթարկվել արտաքին ազդեցություններին կամ սեփական պատահական ցանկություններին: Այսինքն՝ ազատությունն ու ինքնավարությունը նույնական են: Մարդն ինքն է իր համար սահմանում այն բարոյական օրենքը, որին հետևում է: Այդ պատճառով էլ ազատ կամքը, ըստ Կանտի, անմիջականորեն կապված է բարոյական պատասխանատվության հետ. եթե մարդը ազատ չէ, նրան բարոյապես պատասխանատու համարելը դժվար է[4]:

Ժամանակակից աշխարհում, տեխնոլոգիաների զարգացման, մասնավորապես՝ համացանցում ալգորիթմների առկայության համատեքստում ազատության խնդիրը նոր նրբերանգ է ստանում: Եթե ալգորիթմները կարողանում են կանխատեսել մարդու վարքը, ձևավորել նրա տեղեկատվական միջավայրը, ազդել նախասիրությունների և որոշումների վրա, ապա առաջանում է նոր հարց. **արդյո՞ք մարդը շարունակում է ազատ լինել, երբ նրա ընտրությունների պայմաններն անտեսանելիորեն ձևավորում են ալգորիթմները**:

Ժամանակակից մարդն առաջին հայացքից ունի ընտրության ավելի մեծ հնարավորություններ: Նա կարող է ընտրել հազարավոր ապրանքների, ֆիլմերի, երաժշտական ստեղծագործությունների, լրատվական, կրթական նյութերի, սոցիալական կապերի զանազան ձևերի միջև: Համացանցն ընդլայնել է մարդու հասանելիությունը տեղեկատվությանը՝ ստեղծելով ընտրության անսահման հորիզոնի տպավորություն: Սակայն **ընտրության հնարավորությունների աճը միշտ չէ, որ ենթադրում է ընտրության ազատության աճ:** Մարդը կարող է ունենալ միլիոնավոր հնարավորություններ, սակայն փաստացի հանդիպել դրանցից միայն մի փոքր մասին: Ավելին՝ այդ հնարավորությունները նրա առջև կարող են հայտնվել ոչ թե պատահականորեն, այլ որոշակի ալգորիթմական ընտրության արդյունքում: Որոնման համակարգը որոշում է՝ ո՛ր արդյունքը ցույց տալ առաջինը, սոցիալական ցանցը՝ ո՛ր հրապարակումը

[3] Տե՛ս **Юм Д.,** Сочинения в 2 томах. Т. 2. М., Мысль, 1996**,** էջ 79-80:
[4] Տե՛ս **Кант И.**, Сочинения: в 6 т. Т. 4, ч. 1., М., Мысль, 1965, էջ 290:

տեղադրել լրահոսի սկզբում, տեսանյութային հարթակը՝ ո՛ր տեսանյութը առաջարկել հաջորդը, իսկ առցանց խանութը՝ ո՛ր ապրանքը ներկայացնել որպես կոնկրետ անհատին առավել համապատասխան:

Ջ. Ս. Միլի ազատության մասին ուսմունքում անհատի ազատության կարևոր պայմաններից մեկը ուրիշների և հասարակության չարդարացված միջամտությունից պաշտպանված լինելու հնարավորությունն է: Միլը պաշտպանում է անհատի՝ սեփական կյանքի ձևը որոշելու, սեփական կարծիքներն ունենալու և սեփական ընտրությունները կատարելու իրավունքը[5]: Այս մոտեցման համաձայն՝ ազատությունը մեծապես կապված է արտաքին հարկադրանքի բացակայության հետ:

Սակայն թվային միջավայրում այս դասական պատկերացումը թերի է: Եթե ոչ ոք մարդուն չի ստիպում գնել որևէ ապրանք, դիտել որևէ տեսանյութ կամ ընդունել որևէ տեսակետ, կարելի է ասել, որ արտաքին հարկադրանք չկա: Բայց արդյո՞ք դրանից հետևում է, որ ընտրությունը լիովին ինքնավար է:

Այս կապակցությամբ կարևոր է բացասական և դրական ազատությունների տարբերակումը: Բացասական ազատությունը վերաբերում է այն տարածքին, որտեղ մարդը կարող է գործել առանց արտաքին միջամտության, մինչդեռ դրական ազատությունը կապված է այն հարցի հետ, թե ով է իրականում ղեկավարում մարդու գործողությունները, և արդյո՞ք մարդը կարող է իրեն ընկալել որպես սեփական կյանքի ինքնուրույն հեղինակ[6]: Այս տարբերակումը հնարավորություն է տալիս թվային միջավայրի խնդիրը դիտարկել ոչ միայն որպես արտաքին սահմանափակման, այլև որպես ինքնավարության խնդիր, որի հետ անմիջականորեն առնչվում է Ռ. Թալերի և Կ. Սանսթեյնի մշակած «ընտրության ճարտարապետության» (*choice architecture*) գաղափարը: Ըստ նրանց մոտեցման՝ մարդու ընտրության միջավայրը երբեք ամբողջովին չեզոք չէ: Առաջարկվող տարբերակների դասավորվածությունը, հերթականությունը, թաքնված առաջարկները, գովազդները կարող են ազդել մարդու որոշումների վրա[7]: Իրականացվում է «փափուկ ուղղորդում», որի սկզբունքային առանձնահատկությունն այն է, որ այն չի վերացնում ընտրության հնարավորությունը: Մարդը շարունակում է ունենալ իր ընտրության իրավունքը, սակայն ընտրության պայմաններն այնպես են կազմակերպվում, որ հնարավոր է դառնում կանխատեսել մարդու վարքագիծը և հետագայում առաջարկել այդ վարքագծին հարմարեցված տարբերակներ: Այսպիսով, մարդու ընտրությունն

---

[5] Տե՛ս **Mill, J. S.,** *On Liberty.* Ed. and intro. Gertrude Himmelfarb. London: Penguin Classics, 2003, էջ 16:

[6] Տե՛ս **Berlin, Isaiah**, “Two Concepts of Liberty.” In: *Four Essays on Liberty*. Oxford: Oxford University Press, 1969, էջ 120–123:

[7] Տե՛ս **Талер Р., Санстейн К.,** *Nudge. Архитектура выбора. Как улучшить наши решения о здоровье, благосостоянии и счастье.* М., Манн, Иванов и Фербер, 2017, էջ 81:

ու նախասիրությունները դառնում են կանխատեսելի, իսկ վարքի որոշակի ձևերը՝ ավելի հավանական[8]:

Այս գաղափարը հատկապես հետաքրքիր է դառնում թվային միջավայրում: Եթե ավանդական խանութում ապրանքների դասավորությունը կարող է ազդել գնորդի ընտրության վրա, ապա թվային հարթակում ընտրության ճարտարապետությունը կարող է լինել ոչ միայն կազմակերպված, այլև **անհատականացված**: Ֆիզիկական խանութի դարակը հիմնականում նույնն է բոլոր գնորդների համար: Ալգորիթմական միջավայրը, ընդհակառակը, կարող է տարբեր լինել յուրաքանչյուր օգտագործողի համար: Միևնույն որոնման հարցը տարբեր մարդկանց համար կարող է առաջացնել տարբեր արդյունքներ: Միևնույն սոցիալական ցանցը տարբեր օգտատերերի կարող է ցույց տալ տարբեր տեղեկատվական հոսքեր: Միևնույն առցանց խանութը կարող է տարբեր մարդկանց ներկայացնել տարբեր ապրանքներ: Այսպիսով, թվային ընտրության ճարտարապետությունը դառնում է ոչ միայն **միջավայրի կազմակերպում**, այլև **միջավայրի անհատականացում**, որի կարևորագույն հետևանքներից մեկն այն է, որ մարդը սկսում է ընտրել ոչ թե ամբողջ հնարավորությունների միջից, այլ այն հնարավորությունների միջից, որոնք հայտնվում են իր անհատականացված տեղեկատվական միջավայրում: Այս երևույթը բնութագրում է «ֆիլտրային պղպջակի» (*filter bubble*) հասկացությամբ, որի կապակցությամբ հիմնական մտահոգությունն այն է, որ համացանցային տեղեկատվական տարածությունը, որը սկզբնապես ընկալվում էր որպես ազատ և բաց, աստիճանաբար դառնում է անհատականացված: Ալգորիթմները փորձում են որոշել, թե որ տեղեկատվությունն է տվյալ օգտագործողի համար առավել «համապատասխան»՝ հաշվի առնելով նրա նախկին որոնումները, հետաքրքրությունները և վարքագիծը[9]: Այս երևույթն առաջին հերթին սահմանափակում է ոչ թե ընտրությունը, այլ **ընտրության նախադրյալը՝ տեսանելիությունը**: Մարդը չի կարող ընտրել այն, ինչի գոյության մասին չգիտի: Եթե որևէ տեղեկատվություն երբեք չի հայտնվում մարդու տեղեկատվական դաշտում, ապա նրա կողմից այդ տեղեկատվությունը չընտրելը չի կարող ամբողջությամբ մեկնաբանվել որպես գիտակցված մերժում: Նա պարզապես չի ունեցել այն ընտրելու հնարավորություն:

Այս տեսանկյունից կարելի է տարբերակել ընտրության երկու մակարդակ: *Առաջին* մակարդակում մարդը ընտրում է իրեն ներկայացված տարբերակների միջև: Երկրորդ մակարդակում հարց է առաջանում, թե ով կամ ինչն է որոշում, թե **ինչ տարբերակներ են նրան ներկայացվելու**: Առաջին մակարդակում մարդը կարող է լինել ազատ: *Երկրորդում* նրա ինքնավարությունը կարող է

---

[8] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 18:

[9] Տե՛ս **Паризер Э.,** *За стеной фильтров. Что Интернет скрывает от вас?,* М., Альпина Бизнес Букс, 2012, էջ 18-20:

ավելի խնդրահարույց լինել: Նման տարբերակումը թույլ է տալիս ավելի ճշգրիտ ձևակերպել ալգորիթմական ազատության պարադոքսը. **մարդը կարող է ունենալ լիարժեք ազատություն ներկայացված տարբերակների միջև ընտրելու հարցում, բայց միաժամանակ սահմանափակ ինքնավարություն այն հարցում, թե ինչու են հենց այդ տարբերակները հայտնվել իր առջև:** Խնդիրն այլևս ոչ միայն տեղեկատվության հասանելիությունն է, այլև դրա **կառուցվածքը**:

Թվային հարթակներում օգտատերը չի կարող տեսնել «ողջ համացանցը»: Նա տեսնում է որոնման արդյունքների որոշակի դասավորվածություն, սոցիալական ցանցի որոշակի լրահոս, առաջարկվող տեսանյութերի որոշակի հաջորդականություն, ապրանքների որոշակի ընտրանի: Այսինքն ընտրությունը կատարվում է ալգորիթմական գործընթացների միջոցով, որոնք թաքնված են կամ առնվազն չեն ներկայացվում օգտատերերին: Արդյունքում, ինչպես ներկայացնում է Մ. Ֆուկոն, ի հայտ է գալիս կառավարման և վերահսկման կապի փոփոխությունը, որի պատճառով իշխանության մեխանիզմներն աստիճանաբար հեռանում են բացահայտ և ցուցադրական պատժից և ավելի ու ավելի են հիմնվում հսկողության, դիտարկման, նորմավորման և կարգապահության վրա: Ֆուկոյի վերլուծության առանցքային հասկացություններից է պանօպտիկոնը՝ Ջերեմի Բենթամի նախագծած բանտային կառուցվածքը, որտեղ հսկողության հնարավորությունը մշտապես առկա է, նույնիսկ եթե բանտարկյալը տվյալ պահին չգիտի՝ իրեն դիտարկո՞ւմ են, թե՞ ոչ[10]: Այս պայմաններում իշխանության արդյունավետությունը կախված չէ մշտական ֆիզիկական միջամտությունից, կարևորն այն է, որ դիտարկման հնարավորությունը ներառվում է հենց սուբյեկտի վարքագծի մեջ: Հետևաբար՝ իշխանությունը ոչ միայն արգելող ուժն է, այլև այն մեխանիզմն է, որը որոշակիորեն ձևավորում է բնական, ընդունելի կամ սպասելի վարքագծերը:

Թվային միջավայրում այս գաղափարը ստանում է նոր ձև: Թվային համակարգը ոչ միայն դիտարկում է մարդու վարքագիծը, այլև կարող է գրանցել որոնումները, սեղմումները, դիտման տևողությունը, նախասիրությունները, գնումները և բազմաթիվ այլ վարքային ազդանշաններ: Դասական պանօպտիկոնում սուբյեկտը գիտի, որ կարող է դիտարկվել: Թվային միջավայրում մարդը հաճախ չի պատկերացնում՝ **ինչ չափով է դիտարկվում, ինչ տվյալներ են հավաքվում, ինչ եզրակացություններ են արվում այդ տվյալներից, և ինչպես են այդ եզրակացությունները օգտագործվում նրա հետագա վարքագծի նկատմամբ**: Այսպիսով, հսկողությունը դառնում է ոչ միայն դիտարկում, այլև տվյալների հավաքում:

Ժամանակակից աշխարհում վերահսկողության և ազատության խնդիրը կապված է տնտեսական նոր տրամաբանության հետ, որի պայմաններում

---

[10] Տե՛ս **Фуко М.,** *Надзирать и наказывать: Рождение тюрьмы*, М.: Ad Marginem, 1999, էջ 286-287:

մարդկային փորձառությունը վերածվում է տվյալների, իսկ տվյալները՝ ապագա վարքագծի կանխատեսման և տնտեսական շահույթի աղբյուրի: Այս կապակցությամբ առաջ է քաշվել «վերահսկողական կապիտալիզմի» հայեցակարգը, որի միջոցով ժամանակակից թվային տնտեսության մոդելը, որտեղ մարդու առօրյա գործունեությունը՝ որոնումները, սոցիալական ցանցերի օգտագործումը, գնումները, տեղաշարժը և այլ թվային գործողություններ, վերածվում են արժեքավոր տվյալների[11]: Տեխնոլոգիական ընկերությունները այդ տվյալները հավաքում և վերլուծում են՝ մարդու վարքը կանխատեսելու, իսկ հետագայում նաև դրա վրա ազդեցություն գործելու նպատակով: Վերահսկողությունը դառնում է ոչ միայն դիտարկման, այլև տնտեսական շահագործման մեխանիզմ: Եթե Ֆուկոյի հայեցակարգում վերահսկողության արդյունավետությունը հիմնված է այն գիտակցության վրա, որ մարդը կարող է մշտապես դիտարկվել, ապա թվային միջավայրում վերահսկողությունն ավելի անտեսանելի է: Մարդը հաճախ նույնիսկ չի գիտակցում, թե իր վարքի որ մասն է վերածվում տվյալների, և ինչպես են դրանք օգտագործվում: Ավելին, նպատակը միայն մարդու մասին տեղեկություն ստանալը չէ, այլ նրա ապագա վարքը կանխատեսելն ու որոշակիորեն ուղղորդելը: Ուստի այս մոտեցումը կարելի է դիտարկել որպես Ֆուկոյի վերահսկողության գաղափարի ժամանակակից շարունակություն. պանօպտիկոնի դեպքում մարդը ենթադրում է, որ իրեն կարող են դիտարկել, իսկ թվային հասարակության դեպքում նա հաճախ ինքնակամ թողնում է իր մասին տվյալների հսկայական հետք՝ չտեսնելով այն վերահսկողության համակարգը, որի մեջ այդ տվյալները ներառվում են:

Եթե մարդու վարքագիծը հնարավոր է բավականաչափ ճշգրիտ կանխատեսել, ապա առաջանում է կանխատեսման տնտեսական արժեք: Բայց եթե հնարավոր է նաև ազդել այդ վարքագծի վրա, ապա առաջանում է մեկ այլ հնարավոր նպատակ՝ ոչ միայն կանխատեսել, թե ինչ կանի մարդը, այլև **մեծացնել որոշակի վարքագծի տեղի ունենալու հավանականությունը**: Այստեղ կանխատեսումը սկսում է վերածվել միջամտության: Վերահսկողական կապիտալիզմի տրամաբանության մեջ տվյալների հավաքումն ու վարքագծի կանխատեսումը կարող են միավորվել այնպիսի մեխանիզմների հետ, որոնք նպատակ ունեն ազդելու ապագա վարքագծի վրա: Այս հանգամանքը էական փոփոխություն է մտցնում ազատության խնդրի մեջ:

Մարդու ազատությունը չի ենթադրում, որ նրա յուրաքանչյուր գործողություն պետք է լինի ամբողջովին անկանխատեսելի: Մարդիկ կարող են սովորությունների, բնավորության, արժեքների և նախասիրությունների հիման վրա կանխատեսելի լինել: Խնդիրն առաջանում է այն ժամանակ, երբ ուրիշի կողմից մարդու վարքի կանխատեսելիությունը վերածվում է նրա վարքի ձևա-

[11] Տե՛ս **Zuboff Shoshana**, *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. New York: PublicAffairs, 2019, էջ 14:

վորման նպատակային գործիքի: Սա թույլ է տալիս հասկանալ, թե ինչու ալգորիթմական ազդեցությունը չի կարելի նույնացնել սովորական գովազդի հետ:

Գովազդը վաղուց է փորձում ազդել մարդու ցանկությունների վրա, սակայն ավանդական գովազդը սովորաբար աշխատում էր ավելի ընդհանուր խմբերի, տարիքային կամ սոցիալական կատեգորիաների մակարդակում: Թվային միջավայրում ազդեցությունը դառնում է անհատականացված և շարունակական: Համակարգը կարող է ոչ միայն ներկայացնել գովազդը, այլև հետևել մարդու արձագանքին և դրա հիման վրա փոխել հաջորդ առաջարկը: Արձագանքը դառնում է նոր տվյալ՝ առաջացնելով նոր առաջարկ և այսպիսով ստեղծելով փակ շրջան:

Եթե ազատությունը հասկանում ենք միայն որպես ֆիզիկական կամ իրավական հարկադրանքի բացակայություն, ապա կարելի է ասել, որ մարդը շարունակում է ազատ մնալ: Նա կարող է փակել հավելվածը, չգնել ապրանքը, չդիտել տեսանյութը, չհետևել առաջարկությանը: Սակայն եթե ազատությունը ներառում է սեփական ցանկությունների և որոշումների ձևավորման նկատմամբ քննադատական վերահսկողություն, ապա իրավիճակը ավելի բարդ է: Ազատությունն ու ինքնավարությունը չեն սահմանափակվում այն փաստով, որ մարդը պարզապես գործում է իր ցանկությունների համաձայն: Ինքնավարության համար կարևոր է նաև այն, թե ինչպես է մարդը վերաբերվում իր ցանկություններին և արդյոք կարող է իրեն նույնականացնել դրանց հետ[12]:

Ալգորիթմական գործիքների կիրառման պայմաններում ազատության խնդիրը տեղափոխվում է գործողության մակարդակից դեպի **նախասիրությունների ձևավորման մակարդակ**, որտեղ առաջ է գալիս մեկ այլ կարևոր տարբերություն՝ համոզելու, մղելու, մանիպուլյացիայի և հարկադրանքի միջև: Հարկադրանքը նվազեցնում է ընտրության հնարավորությունը, համոզումը փորձում է փոխել մարդու համոզմունքը՝ նրան պատճառներ ներկայացնելով: Մղումը փոխում է ընտրության միջավայրը՝ պահպանելով այլընտրանքների ֆորմալ հասանելիությունը: Մանիպուլյացիան ավելի խնդրահարույց է, քանի որ այն կարող է թաքցնել ազդեցության իրական բնույթը և օգտագործել մարդու հոգեբանական առանձնահատկությունները նրա վարքագծի վրա ազդելու համար:

Ալգորիթմը կարող է պարզապես դասակարգել տեղեկատվությունը կամ օգնել մարդուն գտնելու իրեն անհրաժեշտ նյութը: Խնդիրը սկսվում է այն ժամանակ, երբ դասակարգման և անհատականացման մեխանիզմները միավորվում են տնտեսական կամ այլ շահերի հետ, որոնք կարող են ուղղված լինել ոչ թե մարդու ընտրությունը հեշտացնելուն, այլ նրա վարքագիծը կանխատեսելի և կառավարելի դարձնելուն: Այս պատճառով «անհատականացում» բառը

---

[12] Տե՛ս **Dworkin G.,** *The Theory and Practice of Autonomy.* Cambridge: Cambridge University Press, 1988, էջ 20:

ինքնին ո՛չ դրական է, ո՛չ բացասական: Անհատականացված ծառայությունը կարող է լինել օգտակար: Սակայն այն կարող է նաև սահմանափակել մարդու տեղեկատվական հորիզոնը: Կրկին վերադառնալով Փարիզերի «ֆիլտրային պղպջակին», եթե համակարգը անընդհատ առաջարկում է այն, ինչը համապատասխանում է մարդու նախկին նախասիրություններին, ապա այն ոչ միայն արձագանքում է նրա ընտրությանը, այլև կարող է ամրապնդել արդեն գոյություն ունեցող ընտրության օրինաչափությունները:

Եթե ազատությունը հասկանում ենք որպես ինքնուրույն մտածելու և ընտրելու կարողություն, ապա այն կարող ենք կապել անսպասելիության և այլընտրանքների հետ: Մարդը կարող է վերանայել իր տեսակետը միայն այն դեպքում, երբ հանդիպում է այնպիսի բանի, որը կարող է վիճարկել իր նախկին համոզմունքը: Եթե տեղեկատվական միջավայրը անընդհատ վերադարձնում է նրան այն, ինչն արդեն համապատասխանում է իր նախասիրություններին, ապա ընտրության թվային տարածքը կարող է ընդարձակ թվալ, մինչդեռ իրականում այն դառնում է ավելի **հոմոգեն**: Այստեղ է, որ տեղեկատվության բազմազանությունը դառնում է ազատության պայման: Այս դրույթը հատկապես կարևոր է ժողովրդավարական հասարակության համար: Քաղաքական ազատությունը ենթադրում է ոչ միայն սեփական կարծիքը արտահայտելու իրավունք, այլև այլ կարծիքների հետ հանդիպելու հնարավորություն: Եթե յուրաքանչյուր քաղաքացի ստանում է իր նախկին համոզմունքներին համապատասխանեցված տեղեկատվական հոսք, հասարակական տարածքը կարող է մասնատվել բազմաթիվ անհատականացված տեղեկատվական իրականությունների: Այդ դեպքում ալգորիթմը այլևս պարզապես տեղեկատվություն չի դասակարգում, այն մասնակցում է **հանրային իրականության կառուցմանը**:

Մարդը կարող է ունենալ ավելի շատ ընտրության տարբերակներ, բայց ավելի քիչ վերահսկողություն այն պայմանների նկատմամբ, որոնցում այդ տարբերակները դառնում են ընտրության առարկա: Այս պարադոքսը հատկապես սուր է սպառման ոլորտում: Ժամանակակից մարդը կարող է ընտրել հսկայական քանակությամբ ապրանքների և ծառայությունների միջև: Սակայն նրա սպառողական վարքագիծը նաև տվյալների աղբյուր է, որը կարող է օգտագործվել հետագա առաջարկությունների անհատականացման համար: Այսպիսով, նախորդ ընտրությունը դառնում է ապագա ընտրության պայման, առաջանում է մի հետաքրքիր շրջանաձևություն. **մարդու ընտրությունը ձևավորում է ալգորիթմական միջավայրը, իսկ ալգորիթմական միջավայրը հետագայում ձևավորում է մարդու ընտրությունը**: Հետևաբար, անհնար է ասել, որ ամբողջ ազդեցությունը գալիս է միայն համակարգից: Մարդը նույնպես մասնակցում է համակարգի ձևավորմանը՝ իր վարքագծով: Սակայն հենց այդ փոխադարձության մեջ էլ առաջանում է խնդիրը. համակարգը կարող է կուտակել և մշակել մարդու վարքագծի վերաբերյալ շատ ավելի մեծ քանակությամբ

տեղեկատվություն, քան անհատը կարող է հասկանալ համակարգի կողմից իր վարքագծի վերաբերյալ արված եզրակացությունները։

Ազատության պաշտպանությունը չի կարող սահմանափակվել միայն «ընտրելու իրավունքի» պաշտպանությամբ, անհրաժեշտ է պաշտպանել նաև **ընտրության պայմանների թափանցիկությունը**։ Սակայն, առաջանում է ևս մեկ խնդիր։ Ժամանակակից ալգորիթմական համակարգերը այնքան բարդ են, որ սովորական օգտագործողից պահանջել ամբողջությամբ հասկանալ դրանց աշխատանքը՝ իրատեսական չէ, հետևաբար՝ լուծումը չի կարող լինել այն, որ յուրաքանչյուր մարդ դառնա ալգորիթմների մասնագետ։ Ավելի նպատակահարմար է պահանջել այնպիսի սոցիալական, իրավական և ինստիտուցիոնալ պայմաններ, որոնցում մարդու վարքագծի վերաբերյալ տվյալների օգտագործումը չի կարող վերածվել նրա ինքնավարության անտեսանելի սահմանափակման։

Այս հարցի վերջնական լուծումը, բնականաբար, չի կարող տրվել միայն տեխնոլոգիայի քննադատությամբ։ Այն պահանջում է ազատության փիլիսոփայական ըմբռնման ընդլայնում։ Թվային հասարակությունում ազատ լինել նշանակում է ոչ միայն ունենալ ընտրելու հնարավորություն, այլև հնարավորինս պահպանել սեփական ընտրության ձևավորման նկատմամբ քննադատական վերահսկողությունը։

КАЗАР АВЕТИСЯН – ***Автономия выбора и проблема свободы в цифровую эпоху.–*** В статье рассматривается проблема свободы выбора человека в условиях цифровизированного общества, в котором алгоритмические системы постепенно проникают практически во все сферы информационного пространства, потребления, коммуникации и повседневного принятия решений. Основное внимание уделяется парадоксальному характеру свободы в современном мире: с одной стороны, человек располагает беспрецедентно широким спектром возможностей выбора, а с другой — имеет всё меньше контроля над информационными и социальными условиями, в рамках которых формируются его предпочтения и принимаются решения. В этом контексте анализируются классические философские трактовки свободы и автономии, а также концепции «архитектуры выбора», «фильтрующего пузыря» и «надзорного капитализма». На основе сопоставления подходов Дж. С. Милля, И. Берлина, М. Фуко, Э. Паризера, Ш. Зубофф и других авторов обосновывается положение о том, что алгоритмические системы не обязательно ограничивают свободу посредством прямого принуждения. Скрытое ограничение может возникать в тех случаях, когда алгоритмы незаметно формируют среду выбора, определяют информационные потоки, прогнозируют поведение человека и в некоторых случаях стремятся воздействовать на него и изменять его. В результате возникает парадокс свободы: человек может ощущать себя более свободным именно тогда, когда условия формирования его выбора становятся менее прозрачными.

Ключевые слова: *свобода, свобода выбора, автономия, алгоритмы, цифровое общество, надзорный капитализм, фильтрующий пузырь*

GHAZAR AVETISYAN – ***The Autonomy of Choice and the Problem of Freedom in the Digital Age.–*** The article examines the problem of human freedom of choice in the context of a digitalized society, where algorithmic systems are gradually penetrating almost every sphere of

information, consumption, communication, and everyday decision-making. Particular attention is paid to the paradoxical nature of freedom in the contemporary world: on the one hand, individuals have access to an unprecedented range of choices, while on the other, they have increasingly less control over the informational and social conditions within which their preferences and decisions are formed. Within this context, the article analyzes classical philosophical understandings of freedom and autonomy, as well as the concepts of "choice architecture," the "filter bubble," and "surveillance capitalism." By bringing together the approaches of J. S. Mill, I. Berlin, M. Foucault, E. Pariser, S. Zuboff, and other scholars, the article argues that algorithmic systems do not necessarily restrict freedom through direct coercion. Rather, hidden forms of constraint may emerge when algorithms invisibly shape the environment in which choices are made, determine the flow of information, predict human behavior, and, in some cases, seek to influence and modify it. This gives rise to a paradox of freedom: individuals may feel more free precisely at the moment when the conditions shaping their choices become less transparent.

Key words: *freedom, freedom of choice, autonomy, algorithms, digital society, surveillance capitalism, filter bubble*

Էթիկայի վերաբերյալ հայտարարություն
Հեղինակը հաստատում է, որ պահպանվել են հետազոտությանը վերաբերող էթիկական բոլոր պահանջները։

Շահերի բախման վերաբերյալ հայտարարություն
Հեղինակը հաստատում է, որ շահերի բախում առկա չէ։

Գրականության ցանկ / References

Кант И., Сочинения: в 6 т. Т. 4, ч. 1. — М.: Мысль, 1965. — 543 с.,/ Kant I., Sochineniya: v 6 t. T. 4, ch. 1. — M.: Mysl', 1965. — 543 s.,/

Паризер Э., *За стеной фильтров. Что Интернет скрывает от вас?,* М.: Альпина Бизнес Букс, 2012, 304 с. / Parizer E., Za stenoy fil'trov. Chto Internet skryvayet ot vas?, M.: Al'pina Biznes Buks, 2012, 304 s.

Спиноза Б., Этика. Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2001. 336 с. /Spinoza B., Etika. Mn.: Kharvest, M.: AST, 2001. 336 s./

Талер Р., Санстейн К.*, Nudge. Архитектура выбора. Как улучшить наши решения о здоровье, благосостоянии и счастье,* М.: Манн, Иванов и Фербер, 2017. 240 с. / Taler R., Sansteyn K., Podtalkivaniye. Vybor arkhitektury. Kak uluchshit' nashi resheniya o zdorov'ye, blagososto yanii i schast'ye, M.: Mann, Ivanov i Ferber, 2017. 240 s.

Фуко М., *Надзирать и наказывать: Рождение тюрьмы*, М.: Ad Marginem, 1999. 478 с. / Fuko M., Nadzirat' i nakazyvat': Rozhdeniye tyur'my, M.: Ad Marginem, 1999. 478 s.

Юм Д., Сочинения в 2 томах. Т. 2. М.: Мысль, 1996, 806 с./ Yum D., Sochineniya v 2 tomakh. T. 2. M.: Mysl', 1996, 806 s./

Berlin, I. *Four Essays on Liberty.* Oxford: Oxford University Press, 1969, 213 p.

Dworkin, G. *The Theory and Practice of Autonomy.* Cambridge: Cambridge University Press, 1988, 173 p.

James, W. *The Will to Believe and Other Essays in Popular Philosophy. Cambridge:* Cambridge University Press, 2014, p. 151.

Mill, J. S., *On Liberty.* Ed. and intro. Gertrude Himmelfarb. London: Penguin Classics, 2003. 192 p.

Zuboff, Shoshana, *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power.* New York: PublicAffairs, 2019, 478 p.

Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն
2026, Vol. 17, No. 3(51), նոյեմբեր, 41-55
https://doi.org/10.46991/BYSU.E/2026.17.3.041

ՀԵՏՄՈԴԵՌՆԻՍՏԱԿԱՆ ԱՐՏԱՏԱՐԱԾԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐՏԱԺԱՍԱՆԱԿԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ. ԱՌՕՐՅԱ ԿԵՑՈՒԹՅԱՆ ԿՈՐՍՎԱԾ ԽԱՐԻՍԽՆԵՐԸ

ԱՐՓԻՆԵ ԱՅՎԱԶՅԱՆ*
Երևանի պետական համալսարան

Հոդվածում քննվում է հետարդիական թվայնացման և տեխնոլոգիական գերարագացման ազդեցությամբ առօրյա տարածության ու ժամանակի կրած արմատական էկզիստենցիալ տրոհումը: Ավանդական կենսաշխարհի խարսխվածությունը, որն ապահովում էր անձի գոյաբանական արմատավորումն ու ներքին տևողականությունը, ժամանակակից իրականության մեջ փոխարինվում է վիրտուալացմամբ, անդեմ տարանցիկ տիրույթներով և պատառիկավորված «հոգեջլատված (շիզոֆրենիկ)» ժամանակով: Հետազոտությունը խորքային կերպով բացահայտում է, թե ինչպես է ներքին տարածաժամանակային ներդաշնակ զսպանակի փլուզումը ծնում «կաղրակենտրոն կյանքի» ֆենոմենը, որտեղ անհատը իրականությունն իմաստավորված ապրելու փոխարեն տենդագին սպառում է դրա սիմուլյատիվ, էկրանային պատկերը: Այս համատեքստում վերլուծվում են դասական քաղաքային դիտորդի փոխակերպումը մակերեսային զբոսաշրջիկի կամ անարմատ թափառաշրջիկի, թվային տիրույթում գեղագիտական կատարյալ դիմակի կերտումը՝ ի հաշիվ ներքին հոգևոր սնանկության, ինչպես նաև մարմնի ժամանակային «ախտահանումն» ու արվեստի ինքնաոչնչացվող վաղանցիկացումը: Ցույց է տրվում, որ տեխնոլոգիական արագությունը դատարկում է վճռորոշ ակնթարթի էկզիստենցիալ խտությունը՝ առօրեականությունը վերածելով հոսող ու անորոշ ունայնության: Եզրահանգում է արվում, որ այս տարածաժամանակային քաոսում առօրյան դադարում է լինել կեցության պասիվ հարթակ. այն վերածվում է բարդ էկզիստենցիալ նախագծի, որտեղ ժամանակակից մարդուց պահանջվում է գիտակցված ջանք՝ սեփական կենսաշխարհի փլատակների միջից սուբյեկտիվության կայուն կղզյակներ և սեփական ինքնության խարիսխներ կերտելու համար:

Բանալի բառեր – *առօրեականություն, հետարդիականություն, ժամանակ, տարածություն, էկզիստենցիալ տրոհում, վիրտուալացում, «ոչ-տեղեր», հոսող արդիականություն, կաղրակենտրոն առօրյա, կենսաշխարհ*

* **Արփինե Այվազյան** – ԵՊՀ սոցիալական փիլիսոփայության, բարոյագիտության և գեղագիտության ամբիոնի ասպիրանտ
Арпине Айвазян – Аспирант кафедры социальной философии, этики и эстетики ЕГУ
Arpine Ayvazyan – PhD Student at the Chair of Social Philosophy, Ethics and Aesthetics of YSU
arpine.ayvazyan@ysu.am ORCID ID: https://orcid.org/0009-0005-7260-772X

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 10.09.2026
Գրախոսվել է՝ 16.09.2026
Հաստատվել է՝ 03.11.2026
© The Author(s) 2026

Ավանդական փիլիսոփայական հայեցակարգերում առօրյա տարածությունը մշտապես ընկալվել է որպես անձի «արմատավորման», տնայնացման և ապահովության վայր: Հայդեգերյան «բնակվելու» (Wohnen) կամ հուսերլյան «կենսաշխարհի» (Lebenswelt) տեսանկյունից տարածությունն ունի հստակ կենտրոն՝ մարմինը կամ տունը, որտեղից սկսվում է աշխարհի իմաստավորումը: Սակայն հետարդիական իրականությունը հիմնովին խարխլում է այս տարածական կայունությունը: Ֆիզիկական տեղն այլևս չի երաշխավորում էկզիստենցիալ ներկայություն, քանի որ առօրյա տարածությունը ենթարկվում է սիմուլյացիայի և վիրտուալացման գործընթացներին:

Այսօր առօրյա միջավայրն այլևս կազմված չէ իրական, նպատակահարմար առարկաներից, այլ լեցուն է նշաններով, պատկերներով և կոդերով: Ժամանակակից տունը դադարում է լինել արտաքին աշխարհից անջատված գողտրիկ ապաստան. էկրանների, սմարթֆոնների և մշտական հասանելիության շնորհիվ արտաքին աշխարհի տեղեկատվական ու տեսողական հոսքերը ներխուժում են անձնական տիրույթ՝ լուծարելով ներսի և դրսի սահմանը: Տարածությունը վերածվում է գերիրականության, որտեղ վիրտուալ փորձն ավելի ուժգին է ու իրական, քան ֆիզիկական պատերի ներսում գտնվելու փաստը: Անհատը կարող է ֆիզիկապես գտնվել սեփական սենյակում, սակայն նրա էկզիստենցիալ և առօրյա ուղղվածությունը (ինտենցիոնալությունը) հազարավոր կիլոմետրեր հեռու՝ սփռված թվային հարթակներում:

Այս տեղահանման գործընթացն ունի նաև իր սոցիալ-մշակութային հստակ աշխարհագրությունը, որը ֆրանսիացի մարդաբան Մարկ Օժեն անվանում է «ոչ-տեղեր» (non-places)[1]: Եթե ավանդական առօրյան անցնում էր պատմական, նշանակալից և ինքնություն ձևավորող վայրերում, ապա հետարդիական մարդու կյանքի զգալի մասը կլանված է անդեմ, տարանցիկ տարածություններիի կողմից (առևտրի կենտրոններ, օդանավակայաններ, սուպերմարկետներ, արագ սննդի կետեր և մետրոպոլիտեն): Սրանք տարածքներ են, որոնք զուրկ են պատմական հիշողությունից և անհատական հարաբերություններից. դրանցում մարդը հանդես է գալիս ոչ թե որպես յուրահատուկ սուբյեկտ, այլ որպես անանուն սպառող կամ ուղևոր: Առօրյա տարածության այսօրինակ «անանունացումը» և միատեսակացումը տեղային ինքնության կորստի և էկզիստենցիալ օտարման պատճառ են դառնում, երբ նույնիսկ ամենասովորական աշխարհագրական միջավայրը թվում է ժամանակավոր և անկայուն:

Տարածական սահմանների հեղուկացմանը զուգահեռ՝ հետարդիական փոխակերպումը արմատապես վերակառուցում է նաև առօրեականության ժամանակային կազմվածքը: Արդի դարաշրջանին բնորոշ գծային և կանխատեսելի ժամանակը, որը հենվում էր աշխատանքային ռիթմերի, կայուն սովո-

[1] Տե՛ս **Augé M.**, Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity, translated by J. Howe, London, New York: Verso, 1995, էջ 71-115:

րույթների և ապագայի հստակ նախագծերի վրա, հետարդիականության դարաշրջանում փոխարինվում է պատառիկավորված ժամանակով: Առօրյա ժամանակն այլևս չի հոսում որպես մեկ միասնական գետ. այն տրոհվում է առանձին, իրարից անջատված ակնթարթների հարահոսի:

Այս երևույթի ամենախորը վերլուծություններից մեկն առաջարկում է ամերիկացի տեսաբան Ֆրեդրիկ Ջեյմսոնը՝ օգտագործելով առօրյա ժամանակի «հոգեջլատված» բնույթի փոխաբերությունը[2]: Լականյան հոգեվերլուծության լույսի ներքո Ջեյմսոնը ժամանակի ընկալումը կապում է լեզվական շղթայի հետ. ինչպես նախադասության իմաստը ծնվում է բառերի հաջորդական կապից, այնպես էլ էկզիստենցիալ ժամանակի իմաստը ձևավորվում է անցյալի, ներկայի և ապագայի կապակցվածության մեջ: Հետարդիական առօրյան, սակայն, խզում է այս շղթան: Տեղեկատվական հեղեղի, սոցիալական ցանցերի լրահոսերի և անընդհատ թարմացվող կարճ տեսողական պատկերների ազդեցությամբ անհատը կորցնում է անցյալի փորձը ապագայի երկարաժամկետ պլանների հետ կապելու ունակությունը: «Ներկան այնքան արագ է փոխվում, որ դառնում է **չապրված** անցյալ»[3]: Առօրյա ժամանակը կլանվում է մեկուսացված, մշտապես կրկնվող, բայց ներքին կապից զուրկ «ներկաների» շարանում, ինչը հանգեցնում է ակնթարթի մեջ կորսվելու զգացողության և էկզիստենցիալ տագնապի:

Առօրյա ժամանակի այսպիսի տրոհումն անխզելիորեն կապված է տեխնոլոգիական այն արագացման հետ, որը Պոլ Վիրիլիոն անվանում է դրոմոլոգիա (գիտություն արագության մասին)[4]: Տեղեկատվության և հաղորդակցության ակնթարթային բնույթը սեղմում է առօրյա ժամանակը՝ դուրս մղելով այնպիսի կարևոր էկզիստենցիալ դադարներ, ինչպիսիք են սպասումը և տևողությունը (durée): Ժամանակակից առօրյայում ամեն ինչ պետք է տեղի ունենա «հիմա և անմիջապես»: «Նվազում է որևէ երկարաժամկետ, ապահով և հուսալի կարգավիճակում մարդու գոյության հավանականությունը: Կյանքի վազքուղուց դուրս չմնալու ամենօրյա մտահոգությունը ստիպում է, որ սոցիալական ճկունությունը դառնա կենսագործունեության գլխավոր սոցիոմշակութային նախապայման»[5]: Արդյունքում՝ աշխատանքային ժամանակը ներխուժում է անձնական, հանգստի կամ ստեղծագործական ժամանակի տիրույթ (հեռավար աշխատանքի, մշտական հասանելիության պատճառով)՝ ջնջելով օրվա ա-

---

[2] Տե՛ս **Jameson, F.**, Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism, Durham: Duke University Press, 1991, էջ 25–49:

[3] **Հարությունյան Է.**, Համատեքստի հերթափոխը՝ մարդկային կեցության սոցիոմշակութային այլատեսակությունների ապականումը // Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն, 7(1), 2016, էջ 15:

[4] Տե՛ս **Virilio, P.**, Vitesse et Politique: essai de dromologie, Paris: Éditions Galilée, 1977, էջ 35–58:

[5] **Սողոմոնյան Գ.,** Անհապաղը որպես արդիականության կառուցարկման սոցիոմշակութային ֆենոմեն // Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն, 4(1), 2013, էջ 10:

վանդական կառուցվածքը: Նախորդ դարաշրջաններին բնորոշ աշխատանքային և անձնական ժամանակի հստակ տարանջատումը, որն ուներ նաև իր ֆիզիկական տարածական սահմանները (գրասենյակ/գործարան ընդդեմ տան), հետարդիական թվային առօրյայում ամբողջությամբ լուծարվում է: Սմարթֆոնն ու համակարգիչը տունը դարձնում են թափանցիկ. աշխատանքային էլեկտրոնային նամակները, ծանուցումներն ու հրատապ հաղորդագրությունները ներխուժում են անձնական տիրույթ օրվա ցանկացած ժամի՝ ջնջելով հանգստի և ինքնանդրադարձի համար նախատեսված սրբազան ժամանակը: Օրվա ավանդական կառուցվածքի այսպիսի ջնջումը հանգեցնում է նրան, որ շրջափուլային ժամանակի բնականոն կենսաբանական ռիթմերը խաթարվում են: Առօրյա ժամանակն այլևս չի պատկանում մարդու սուբյեկտիվ ռիթմերին. այն թելադրվում է գլոբալ ցանցերի ալգորիթմներով, ինչի պատճառով անհատը դառնում է իր իսկ արագացված առօրյայի պասիվ սպառողը: Կոտրվում է մեր ներքին երաժշտական կառուցվածքը: Տեղի է ունենում առիթմիա[6]. մարդը դառնում է մի թմբկահար, ով փորձում է միաժամանակ նվագել հարյուր տարբեր տեմպերով, ինչի արդյունքում առօրյան վերածվում է աղմուկի: Երբ կապիտալիստական և տեխնոլոգիական մեխանիկական գծայնությունը ճնշում է մարմնի բնական շրջափուլերը, ժամանակը խտանում և սեղմվում է, ինչն էլ մարդու մեջ առաջացնում է ժամանակային սովի զգացողություն: Ժամանակակից քաղաքակրթության մեծագույն պարադոքսն այն է, որ որքան շատ տեխնոլոգիաներ են ստեղծվում ժամանակը խնայելու համար, այնքան ավելի քիչ ժամանակ է մնում մարդուն սեփական կյանքն ապրելու համար: Եթե նախկինում մարդուց հսկայածավալ էներգիա և ժամանակ էր պահանջվում խոտը մանգաղով հնձելու, արտը եզներով վարելու, լվացքը ձեռքով կատարելու, հացը թոնրում թխելու համար, այսօր այդ ամենը մարդու փոխարեն կատարում է տեխնիկան՝ ազատելով նրան առօրյա կեցութային հոգսերից: Սակայն դրա հետ մեկտեղ այդ նույն տեխնոլոգիան կատարում է նաև ժամանակակեր գործառույթ: Մարդու ժամանակը ոչ թե ազատվում, այլ սեղմվում է՝ մարդուն դնելով անվերջանալի ու աննպատակ վազքի մեջ: «Ժամանակի չհերիքելը» հետարդիական առօրյայի վերջնական դատավճիռն է. մարդն անդադար արագություն է սպառում, բայց արդյունքում կորցնում է սեփական կյանքի իմաստավորված ընթացքը՝ վերածվելով ալգորիթմական ժամանակի կողմից կլանված հոգևոր դատարկության:

Չլինելով ո՛չ գծային, ոչ շրջափուլային՝ առօրյան այսօր կորցնում է նաև իր տարածաժամանակային զսպանակաձև հետագիծը: Այս մոդելում ժամանակը պտտվում է շրջանագծով (շրջափուլային), սակայն ամեն մի նոր պտույտի հետ տեղաշարժվում է առաջ կամ վերև (գծային)՝ արձանագրելով կրկնություն՝ որոշ

[6] Տե՛ս **Lefebvre, H.**, Éléments de rythmanalyse: Introduction à la connaissance des rythmes, Paris: Éditions Syllepse, 1992, էջ 15–40:

տարբերությամբ: Առօրյայում սա դրսևորվում է այն երևույթով, որ մարդը կարող է ամեն օր կատարել միևնույն սովորութային գործողությունները՝ սուրճ խմել նույն ժամին, քայլել նույն արահետով, սակայն նա այլևս նույնը չէ. ամեն մի նոր օղակի մեջ նա մտնում է հարստացված նախորդ օրվա հիշողությամբ, նոր էկզիստենցիալ փորձով և գիտակցության փոխված որակով: Հենց այս տարածաժամանակային չափման մեջ է, որ առօրեականությունը տաղտուկ կենցաղից վերածվում է կենսաշխարհի մեկնաբանման էկզիստենցիալ նախագծի: Զսպանակաձև կառուցվածքը ցույց է տալիս, որ առօրյան սոսկ մեխանիկական օրակարգ չէ, այլ անհատի կողմից սեփական կեցության անդադար նախագծումն ու վերաիմաստավորումը ժամանակի մեջ: Անցյալի կուտակված հենքի վրա անհատը յուրաքանչյուր նոր օրվա մեջ իրեն նետում է դեպի սեփական հնարավորությունների ապագան: Այս չափումը մոտ է Շյուցի այն հայեցակարգին, որ կենսաշխարհը պետք է դիտարկվի ոչ թե որպես պատրաստի տրվածք, այլ որպես անցյալի հուշերի և ապագայի պատկերացումների հիման վրա անհատի կողմից աշխարհի պատկերի անդադար կառուցման գործընթաց[7]:

Սակայն հետարդիական իրականությունը իր տեխնոլոգիական գերարագացմամբ և թվային փոխակերպումներով հարվածում է հենց այս էկզիստենցիալ զսպանակին՝ մեխանիկորեն սեղմելով ու փլուզելով այն: Ժամանակակից տեղեկատվական հեղեղի և սոցիալական մեդիայի գերարագ առցանց ռեժիմը խզում է անհատական ժամանակի ավանդական, ներդաշնակ կառուցվածքը՝ մարդուն դնելով մշտական հասանելիության (24/7) հարթակի վրա և լուծարելով իրականի ու վիրտուալի սահմանները: Այս գործընթացում զսպանակաձև ժամանակի վերամբարձ ընթացքը տեղի է տալիս, քանի որ լրահոսի ակնթարթային սլացքը կապիտալիզացնում է սոսկ վայրկենական նորության ձգտումը՝ սեղմելով փոխազդեցության ժամանակը և առաջացնելով հաղորդակցությունների ու իմաստների յուրօրինակ խզում: Այդպիսով՝ հետարդիականությունը կոտրում է էկզիստենցիալ զսպանակը, քանի որ գործունեության ժամանակը վերածվում է դիսկրետ պատառիկների, ինչն անհատին օտարում է ժամանակագրական տևողականությունից և զրկում սեփական կեցության վերաիմաստավորման ու ռեֆլեքսիայի համար անհրաժեշտ ժամանակային դադարներից, առանց որոնց ժամանակը շնչահեղձ է լինում: Անցյալի կուտակված հենքի և ապագայի հեռանկարի միջև եղած բնական կապի այս խզումը, որը ներկայում գտնվելու տևողության սեղմում է առաջացնում, անհամատեղելի է դարձնում կենսական փորձի տարածությունն ու ապագայի հեռանկարը: Զրկվելով իր զսպանակաձև դինամիկայից՝ առօրեականությունը դադարում է գործել որպես կենսաշխարհի մեկնաբանման էկզիստենցիալ նախագիծ, քանզի անհատն այլևս ունակ չէ սեփական անձը նետելու դեպի իմաստավորված, ինք-

[7] Տե՛ս **Schütz, A.**, The Phenomenology of the Social World (G. Walsh & F. Lehnert, Trans.), Evanston: Northwestern University Press, 1967, էջ 45–96:

նակերտ ապագա: Զսպանակի այսպիսի տրոհումը ժամանակը վերածում է իրարից անջատված «հիմա»-ների միապաղաղ ու կտրտված շարքի, որտեղ անընդհատ կրկնությունը ոչ թե որակական զարգացում է ապահովում, այլ ընկղմում է մարդուն կա՛մ դեպրեսիվ ստատիկայի (ժամանակի բացարձակ կանգի), կա՛մ մանիակալ քաոսի ախտաբանական տիրույթում՝ առօրյան վերջնականապես զրկելով իր գոյաբանական խորությունից և վերածվելով հեղհեղուկ ու անորոշ ունայնության:

Հետարդիական ունայնությունը տարբերվում է դասական դատարկությունից. այն քողարկված է սիմուլյակրների ավելցուկով և տեղեկատվական հեղեղով: Մ. Օժեի բնորոշած անդեմ «ոչ-տեղերը» և Ֆ. Ջեյմսոնի պատառիկավորված մտագար (շիզոֆրենիկ) ժամանակը ստեղծում են մի իրականություն, որտեղ անհատը մշտապես գործողության մեջ է, սակայն այդ գործողությունները զուրկ են նպատակային ու պատմողական կապից:

Փիլիսոփա Վալտեր Բենիամինը նկարագրում էր քաղաքային առօրյայի մի յուրահատուկ կերպար՝ ֆլանյորին՝ թափառաշրջիկին: Նա մարդ էր, ով անսպատակ քայլում էր փարիզյան փողոցներով, պատշգամբներով ու գեղեցիկ ճարտարապետական կամարների տակով՝ դանդաղ կլանելով քաղաքի տարածությունն ու պատմությունը[8]: Հետարդի առօրյայում ֆիզիկական թափառումը փոխարինվել է վիրտուալ սքրոլինգով (թվային թափառումով): Մենք այլևս չենք քայլում իրական ճարտարապետական միջավայրում կամ անտառային արահետներով՝ ժամանակը զգալու համար. մենք «թափառում ենք» էկրանի էջերով: Բայց եթե բենիամինյան ֆլանյորը տարածության մեջ գտնում էր իմաստ և պատմություն, ապա թվային ֆլանյորը հայտնվում է Մարկ Օժեի «ոչ-տեղերի» վիրտուալ լաբիրինթոսում, որտեղ ամեն ինչ նախագծված է սպառման, այլ ոչ թե էկզիստենցիալ հայեցողության համար: Ժամանակակից սմարթֆոնային առօրյայում էկրանի էջերով սահող «վիրտուալ» ֆլանյորը վերածվում է բաումանյան զբոսաշրջիկի[9]: Նա սպառում է իրականության մակերեսը՝ էկրանային տեսարանները վերածելով վաղանցիկ տպավորությունների հավաքածուի, որտեղ հիմնական նպատակը ձանձրույթից ու էկզիստենցիալ դատարկությունից փախչելն է:

Արագացված, վիրտուալացված և սպառողական կոդերով հագեցած այս առօրյան, իր ողջ արտաքին դինամիկայով հանդերձ, ներքուստ դատարկվում է: Մարդը հայտնվում է մի իրավիճակում, որտեղ տարածության ծավալունությունը վերածվում է վիրտուալ ոչնչության, իսկ ժամանակի անվերջանալի ակնթարթները՝ անպտուղ կրկնության, ինչն էլ հենց կազմում է հետարդիական առօրեականության ունայնության էությունը: Սակայն հեղհեղուկ արդիականության այս տիրույթը սոսկ զբոսաշրջային թեթևության ու անպարտավո-

[8] Տե՛ս **Benjamin, W.** The Arcades Project (H. Eiland & K. McLaughlin, Trans.), Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 1999, էջ 416–455:

[9] Տե՛ս **Bauman Z.,** Liquid Modernity. Cambridge: Polity Press, 200, էջ 91-129:

րության տոնախմբություն չէ. այն անմիջապես շրջվում է իր հակադիր՝ թափառաշրջիկի ողբերգական բևեռով: Երբ անհատը կորցնում է իր գոյաբանական անվտանգությունը ալգորիթմների և լրահոսների անսանձ հոսքում, նա վերածվում է էլեկտրոնային տիրույթի թափառաշրջիկի, ով, ի տարբերություն զբոսաշրջիկի, տեղաշարժվում է ոչ թե սեփական հաճույքի, այլ համակարգային անդիմադրելի ճնշման պատճառով: Նա դատապարտված է հավերժական, աննպատակ և անարմատ վիրտուալ թափառաշրջիկության՝ զրկված լինելով հաստատուն էկզիստենցիալ հենարանից հենց այն «ոչ-տեղերում», որոնք նախագծված են սպառման, այլ ոչ թե կեցության իմաստավորման համար:

Առօրյան, զուրկ լինելով կայուն սուբյեկտիվությունից, վերածվում է անդեմ, անանուն և չեզոք մի տիրույթի, որտեղ անհատը կորցնում է իր ինքնությունը և վերածվում ոմնի: Առօրյա ժամանակի միապաղաղությունը, որտեղ «ոչինչ տեղի չի ունենում», հետարդիականության մեջ քողարկվում է տեղեկատվական գերարագացմամբ: Սակայն էկրանային պատկերների անվերջ սահումը միայն խորացնում է «ոչ-իրադարձությունների» տիրապետությունը՝ առօրյա կյանքը վերածելով անպտուղ կրկնությունների շղթայի: Այսպիսով՝ Բլանշոյի միջոցով առօրեականության տարածաժամանակային տրոհումը ձեռք է բերում իր վերջնական էկզիստենցիալ ձևակերպումը՝ որպես մի իրականություն, որտեղ մարդը բնակվում է բացարձակ անորոշության և ունայնության մեջ[10]:

Առօրեականության տարածաժամանակային այս փոխակերպումը հետարդիական դիսկուրսում յուրովի վերակենդանացնում է աստվածաշնչյան հնագույն՝ «ունայնություն ունայնությանց» արքետիպը՝ հաղորդելով դրան տեխնոլոգիական և սպառողական բնույթ: Մարդը գտնվում է մշտական շարժման և տեղեկատվական արագընթացության մեջ, սակայն այդ արագությունը, զուրկ լինելով պատմական և էկզիստենցիալ հեռանկարից, հանգեցնում է ներքին դատարկության:

Առօրեականության հետարդիական տրոհման, գերարագացման և ներքին դատարկման այս բարդ փիլիսոփայական մեխանիզմը իր կատարյալ գրական-փոխաբերական արտահայտությունն է գտնում Օնորե դը Բալզակի «Շագրենի կաշին» վեպի արքետիպային սյուժեում[11]: Ժամանակակից սպառողական և թվայնացված տարածությունը, որտեղ անհատը գործում է որպես դելոզյան անսանձ «ցանկացող մեքենա»[12], վերածվել է յուրօրինակ վիրտուալ շագրենի կաշվի: Սմարթֆոնի էկրանի կամ հիպերիրական «ոչ-տեղերի» միջոցով առօրյան խոստանում է ցանկությունների և տեղեկատվության ակնթարթային, անսահմանափակ բավարարում: Սակայն, ինչպես շագրենի կաշվի պարագայում, այս

---

[10] Տե՛ս **Blanchot, M.**, Everyday Speech, trans. By S. Hanson, Yale French Studies, No. 73, New Haven: Yale University Press, 1987, էջ 12–20:

[11] **Բալզակ Օ՚ դը,** Շագրենի կաշին, Եր., Արմավ, 2020:

[12] Տե՛ս **Делез** Ж., **Гваттари Ф**., Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения. Екатеринбург, 2007, էջ 24–34:

տեխնոլոգիական հագեցվածությունը գործում է կատարյալ պարադոքսով. ամեն մի ակնթարթային սպառում և վիրտուալ հաճույք սեղմում է էկզիստենցիալ ժամանակի տևողականությունը և փոշիացնում տարածքի իմաստային խորությունը: Որքան արագ է հետարդիական մարդը բավարարում իր տեղեկատվական ու սպառողական քաղցը, այնքան ավելի է կրճատվում նրա կեցության էկզիստենցիալ տարածությունը՝ առօրյան հանգեցնելով բլանշոյան անանունության և աստվածաշնչյան բացարձակ «ունայնություն ունայնությանց» վիճակին: Շագրենի կաշվի պես մաշվող այս առօրեականությունը դառնում է ժամանակակից մարդու գլխավոր էկզիստենցիալ ծոփորը:

Եթե դասական և ֆենոմենոլոգիական ավանդույթներում առօրյան և հավերժությունը մշտապես դիտարկվել են որպես դիալեկտիկական հակադրություններ, որտեղ հավերժությունը ներկայանում էր որպես անդրանցական, անփոփոխ և վեհ մի հարթություն, իսկ առօրյան՝ անցողիկության, պատահականության և մակերեսայնության տիրույթ, ապա հետարդի իրականության և տեխնոլոգիական գերարագացման պայմաններում այս ավանդական ստորակարգությունը ենթարկվում է արմատական շրջման, ինչի արդյունքում հավերժությունը դադարում է լինել վերպատմական մեծություն և հատվածականանալով ներբեռնվում ու փոշիանում է առօրյա ակնթարթների հարատև հոսքում: Այսօրվա անհատը ոչ թե ձգտում է դեպի հավերժություն, այլ դատապարտված է ապրելու սիմուլյատիվ հավերժության վերածված առօրեականության մեջ, որտեղ տարածության և ժամանակի ապակենտրոնացումը ծնում է մի նոր, յուրահատուկ կառուցվածքային վիճակ: Քանի որ հետարդիականությունում ամեն ինչ վերածվում է սիմուլյակրի՝ պատճենի՝ առանց բնօրինակի[13], նշաններն ու պատկերները դադարում են ենթարկվել մահվան և անցողիկության բնական օրենքներին: Թվային միջավայրում ստեղծված առօրյան կարող է վերարտադրվել և կրկնվել անվերջ, ինչը ծնում է «պլաստիկե հավերժության» պատրանք, որտեղ ամեն ինչ միշտ նույնն է՝ սմարթֆոնի էկրանի ալգորիթմներից մինչև սպառողական կոդեր:

Մտնելով մեծ սուպերմարկետ կամ օդանավակայանի տերմինալ՝ դուք հայտնվում եք միատեսակ լուսավորված, մշտական արհեստական ցերեկով գործող միջավայրում, որտեղ չկան տարվա եղանակներ կամ պատմական փոփոխություններ: Առօրյան այս «ոչ-տեղերում» դառնում է կայուն, անժամանակյա մի ներկա, որը յուրովի նմանակում է հավերժությունը:

«Հոսող արդիականությունը»[14] բացառում է ցանկացած հավերժություն, որովհետև ոչինչ չի կարող երկար կայուն մնալ: Եթե նախկինում մարդն իր առօրյա աշխատանքով կամ արվեստով փորձում էր կերտել մի բան, որը կմնա հավերժ (հուշարձան, գիրք, կայուն ընտանիք), ապա այսօր ամեն ինչ ստեղծվում է անմիջապես սպառվելու և դեն նետվելու համար: Առօրյան դառնում է

[13] Տե՛ս **Baudrillard, J.**, Simulacra and Simulation (S. F. Glaser, Trans.), Ann Arbor: University of Michigan Press, 1994:

[14] Տե՛ս **Бауман З.** Текучая современность. СПб., 2008, էջ 7-24:

«հակահավերժական»՝ հիմնված ժամանակավորության և փոփոխականության պաշտամունքի վրա:

«Հոսող արդիականության» պայմաններում առօրյա ժամանակը կորցնում է իր կոշտ, մեխանիկական և կառուցվածքային հենքը: Սալվադոր Դալիի «Հիշողության կայունությունը» կտավի հանրահայտ «հոսող ժամացույցները» հենց այդ ժամանակի որակական փոխակերպման կատարյալ սյուրռեալիստական պատկերումն են: Հոսող ժամացույցների նման, հետարդի ժամանակը դառնում է տձև, կպչուն և հեղուկացված՝ տարրալուծվելով վիրտուալ հոսքերի և ակնթարթների մեջ, որտեղ ոչ մի հարաբերություն կամ իմաստ չի կարողանում կարծրանալ ու կայունանալ: Այս ձևախեղված տարածաժամանակային միջավայրում անհատը կորցնում է գծային ժամանակի զգացողությունը: Օբյեկտիվ ժամանակի այս «մահը» և դրա վերածումը հոսող, սիմուլյատիվ հոսքի, վերջնականապես ամրագրում են հետարդի առօրեականության էկզիստենցիալ կացությունը՝ որպես մի հարատև, հալվող ունայնություն, որտեղ կեցության իմաստները խուսափում են ամրացումից:

Այս պայմաններում տեղի է ունենում նաև լուսանկարչական գեղագիտության փլուզումը: Լուսանկարչության մեծագույն վարպետ Անրի Կարտիե-Բրեսոնն ունի «վճռորոշ ակնթարթի» գաղափարը[15]: Դա այն միակ, անկրկնելի վայրկյանն է տարածության և ժամանակի մեջ, երբ իրադարձության իմաստն ու վիզուալ կոմպոզիցիան կատարելապես համընկնում են, և լուսանկարիչը որսում է հավերժությունը ակնթարթի մեջ:

Հետարդի սմարթֆոնային առօրյան, սակայն, սպանում է վճռորոշ ակնթարթը: Անվերջանալի լրահոսը, վիդեոմոնտաժի արագ տեմպերը, սոցցանցերի անվերջանալի հոլովակները, թվային մանիպուլյացիաները և միլիոնավոր պատահական կադրերը ջնջում են վայրկյանի էքզիստենցիալ եզակիությունը: Չկա այլևս ոչ մի վճռորոշ բան, կա միայն պատկերների անպտուղ հեղեղ, որտեղ ակնթարթը ոչ թե հավերժություն է որսում, այլ ընդգծում է ներքին դատարկությունը:

Որպես այս տարածաժամանակային քաոսի և էկզիստենցիալ տագնապի դեմ յուրօրինակ հոգեբանական պաշտպանություն՝ թվային հարթակների ներսում ձևավորվում են անհատական վարքագծի նոր ձևեր: Ժամանակակից անհատն իր առօրյա կյանքում սկսել է անդադար տեսողականացնել, լուսանկարել, կադրավորել և սոցիալական ցանցերում ցուցադրել իր կենցաղային օրակարգը՝ նախաճաշը, աշխատանքի, համալսարանի ճանապարհը, պատրաստած սնունդն ու զբոսանքի դրվագները: Սակայն, այս տեսողական արխիվացումը սոսկ մակերեսային նարցիսիզմի դրսևորում չէ, այլ ավելի խորքային գոյաբանական փնտրտուք: Երբ ներքին էկզիստենցիալ զսպանակը ջարդված է, իսկ ժամանակը տրոհված է իրարից անջատված ակնթարթների, մարդը

[15] Տե՛ս **Cartier-Bresson H.**, The Decisive Moment, New York: Simon & Shuster, 1952, էջ 1-4:

փորձում է կերտել արտաքին, օպտիկական զսպանակ: Կայուն մեդիասովորույթները վերածվում են յուրօրինակ հաստատուն կոդերի, որոնց միջոցով անհատը փորձում է օպտիկական համաձայնեցվածություն և կապակցվածություն հաղորդել իր կյանքի տրոհված և պատառիկացված ռիթմերին: Սոցիալական մեդիայի էջի թվային ժամանակագրությունը դառնում է այն արհեստական հարթակը, որտեղ անջատված «ներկաները» մեխանիկորեն կարվում են իրար՝ ստեղծելով շարունակականության և պատմողական ընթացքի պատրանք:

Այս թվային կադրավորումը միաժամանակ տարածության վերանվաճման յուրօրինակ փորձ է: Լուսանկարչական կամ կինեմատոգրաֆիական օպտիկայի կանոններով սեփական առօրյա միջավայրը (սենյակը, սեղանը, արահետը) կազմակերպելով՝ անհատը փորձում է հաղթահարել հետարդիական տեղահանվածության զգացումը: Տեսախցիկի կադրը ամրակայում է մարմնական տեղայնությունը՝ սովորական կենցաղային պատառիկին հաղորդելով էսթետիկական կշիռ և կայունություն: Մեդիասովորույթների միջոցով ստեղծված այս տեսողական կոդերը գործում են որպես սուբյեկտիվության արհեստական խարիսխներ: Սակայն այս մեխանիզմում կա խորը պարադոքս և էկզիստենցիալ թակարդ: Այն կապակցվածությունը, որին անհատը հասնում է այս կերպ, սահմանափակվում է սոսկ սիմուլյատիվ և էսթետիկական մակերեսով: Արտաքին, օպտիկական ամբողջականությունը չի վերականգնում ներքին էկզիստենցիալ տևողականությունը: Մինչ անհատը զբաղված է սեփական սովորութային օրակարգի կատարյալ տեսողական պատկերի կառուցմամբ, նրա իրական ժամանակը շարունակում է ենթարկվել դրոմոլոգիական գերարագացման: Արդյունքում՝ կյանքի էքզիստենցիալ նախագիծը փոխարինվում է դրա մեդիականացված սիմուլյակրով. մարդն ունենում է իր կյանքի կապակցված պատմության պատկերը, բայց զրկվում է այդ պատմությունն էկզիստենցիալ խորությամբ ապրելու հնարավորությունից: Մեդիասովորույթները հանդես են գալիս որպես անհատի վերջին հուսահատ ռազմավարական փորձը՝ պաշտպանելու իր կենսաշխարհի ամբողջականությունը հետարդիական «հոսող իրականության» համատարած ունայնության մեջ:

Ժամանակակից մարդն իր առօրյան նախագծում է ոչ թե ներսից դեպի դուրս՝ սեփական էկզիստենցիալ նախագծին համապատասխան, այլ դրսից դեպի ներս (թե ինչպես իր կյանքը կընկալվի էկրանի մյուս կողմում): Գործողության իմաստը տեղավորվում է դրա ավարտից հետո ընկած տիրույթ՝ թվային հարթակում հավանության արժանանալու պահը: Օբյեկտները վերածվում են սոսկ թատերական դեկորացիաների, որոնց միակ նպատակը տեսախցիկի հայացքը գոհացնելն է: Եթե գործողությունը հնարավոր չէ պատկերել, այն հետարդիական գիտակցության համար կորցնում է իր գրավչությունն ու արժեքը: Թվային իրականության մեջ ծնվում է մի երևույթ, որը կարելի է անվանել «կադրային առօրեականություն»: Այս չափման մեջ մարդկային վարքագիծն

առաջնորդվում է ոչ թե օբյեկտիվ, էկզիստենցիալ կամ կենսաբանական անհրաժեշտությամբ, այլ բացառապես պատկերի տեսողական հաջողվածությամբ: Անհատը պատրաստ է անել ամեն ինչ, ներդնել էներգիա, ժամանակ և ռեսուրսներ սոսկ այն բանի համար, որ տվյալ ակնթարթը կամ առարկան կադրում գեղեցիկ դիտվի: Այս երևույթը, անշուշտ, իր մեջ կրում է խորը գոյաբանական կեղծիք: Այսպիսով՝ տեղի է ունենում առօրյա կյանքի համատարած սիմուլյացիա. մարդն ապրում է ոչ թե իրականությունը, այլ իրականության կատարյալ պատկերը կերտելու տենդը: Այս գործընթացը վերջնականապես կազմաքանդում է ժամանակի էկզիստենցիալ զսպանակը: Քանի որ գործողությունները զուրկ են ներքին օրգանական անհրաժեշտությունից, դրանք չեն կարող վերածվել բնականոն կենսական փորձի: Մարդը ծախսում է իր առօրյա ժամանակը միայն նկարելու, կադրը գեղեցկացնելու և սոցիալական ցանցերում տեղադրելու վրա, ինչի հետևանքով ներկան դատարկվում է իր էկզիստենցիալ խտությունից: Առօրյան վերածվում է սիմուլյակրների մի հարթ ցուցափեղկի, որտեղ ամեն ինչ արտաքուստ գեղեցիկ է և կազմակերպված, բայց ներքուստ՝ անդամալուծված ու դատարկ, քանզի այդտեղ չկա ապրող, տևողական և անհատականացնող սուբյեկտ:

Փիլիսոփայական ավելի խորը մակարդակում այս երևույթը մարդու հոգևոր օտարման, ներքին սնանկության և գիտակցության ճգնաժամի ուղղակի ախտանիշն է: Կադրի կատարելության հետևից վազելը հոգեբանական փոխհատուցում է սեփական ներաշխարհի դատարկությունը քողարկելու համար: Երբ անհատը կորցնում է կապը հոգևոր և անդրանցական արժեքների հետ, նրա կեցությունը զրկվում է ներքին գոյաբանական հենարանից: Իմաստի ներքին դատարկությունը մարդուն ստիպում է խարիսխներ փնտրել արտաքին, նյութական ու տեսանելի աշխարհում: Քանի որ հոգին դատարկված է, անհատը փորձում է իր գոյության իմաստը լցնել արտաքին պատկերների, գեղեցիկ կադրերի և վիրտուալ հավանությունների միջոցով: Արտաքին փայլը վերածվում է ներքին սնանկությունը թաքցնող գեղագիտական դիմակի:

Կադրակենտրոն կյանքն ապացուցում է գիտակցության անկումային վիճակը, որտեղ անդրադարձը փոխարինվում է մեխանիկական հակազդումով: Բարձր գիտակցական մակարդակն անհատին մղում է դեպի ներս՝ սեփական կեցության և հոգևոր հասունացման խորքերը: Ցածր գիտակցական մակարդակում հայտնված մարդը, ընդհակառակը, ընդունակ չէ տանելու ներքին լռությունը, ձանձրույթն ու մենությունը: Նրան անդադար պետք է արտաքին էֆեկտների, պատկերների և ցուցադրությունների աղմուկը, որպեսզի չառերեսվի սեփական ներքին դատարկության տագնապի հետ: Ժամանակակից առօրյայում ամեն ինչ նկարելու և կադրում գեղեցիկ երևալու տենդը մարդկային հոգու աղաղակն է, որը, կորցնելով իր ներքին աստվածային ու հոգևոր հարթությունը, փորձում է ապացուցել իր գոյությունը մակերեսային պատկերների հեղեղի մեջ: Սակայն, որքան շատ է գեղեցկանում արտաքին կադրը, այնքան ավելի է խորանում

ներքին աշխարհի դատարկությունը՝ առօրյան վերջնականապես վերածելով հոգևորապես սնանկացած սուբյեկտների անժամանակ անապատի:

Հետարդիական թվային իրականությունը յուրօրինակ կերպով շրջում է ուայլդյան դասական պարադոքսը՝ ստեղծելով շրջված Դորիան Գրեյի երևույթը: Վեպում, ինչպես հայտնի է, Դորիան Գրեյը ֆիզիկապես պահպանում էր իր հավերժական անթերի գեղեցկությունն ու երիտասարդությունը, մինչդեռ նրա ներքին հոգևոր փլուզումը, բարոյական անկումն ու էկզիստենցիալ մաշվածությունը արտացոլվում էին թաքնված կտավի վրա: Դիմանկարն իր վրա էր վերցնում հոգու դեգրադացիայի ողջ ծանրությունը[16]:

Ժամանակակից մեդիա առօրյայում տեղի է ունենում ճիշտ հակառակը: Սոցիալական ցանցերում էջերը, ֆիլտրված լուսանկարը կամ խնամքով կադրավորված տեսանյութը վերածվում են հենց այդ անթերի, հավերժ երիտասարդ ու գեղեցիկ դիմանկարին, որն անհատը բացահայտ ցուցադրում է աշխարհին: Թվային հարթակներում կերտված կերպարը զուրկ է ճաքերից, տգեղությունից կամ անկումից: Այս կատարյալ թվային պատկերի ետևում թաքնված իրական մարդը՝ ապրող սուբյեկտը, սեփական ներաշխարհում կրում է հոգևոր սնանկության, ներքին դատարկության, ժամանակային սառեցման և գիտակցության անկման ողջ տրավման:

Եթե Ուայլդի մոտ իրական մարդն էր գեղեցիկ, իսկ կտավը՝ փտող, ապա հետարդիական առօրյայում թվային կտավն է կատարյալ, իսկ իրական մարդու հոգևոր տիրույթը՝ ամբողջությամբ դատարկված ու խեղված: Դորիան Գրեյի նման ժամանակակից անհատը պատրաստ է անել ամեն բան՝ հանուն այդ արտաքին պատկերի փայլի: Նա զոհաբերում է իր իրական, ապրված ժամանակի տևողականությունը և հոգևոր հասունացումը՝ հանուն կադրի ակնթարթային ու պատրաստի գեղագիտության: Սա կեցության բացարձակ արժեզրկումն է. պատկերը վերածվում է կենդանի ու արժեքավոր միավորի, մինչդեռ իրական ներաշխարհը ենթարկվում է իրական գոյաբանական քայքայման:

Հետարդիական «հիմա և անմիջապես»-ի բռնապետությունն ու հոգևոր դատարկությունը չեն սահմանափակվում միայն թվային էկրաններով կամ վիրտուալ կերպարներով: Այս երևույթն իր ամենաշոշափելի, կենսաբանական ու տրավմատիկ դրսևորումն է գտնում մարդու ֆիզիկական մարմնի և դեմքի փոխակերպման մեջ: Ժամանակակից աշխարհում պլաստիկ և էսթետիկ վիրահատությունների, բոտոքսի և ծերացման դեմ ուղղված արհեստական միջամտությունների համատարած տենդը փիլիսոփայական խորագույն մակարդակում ժամանակի ֆիզիկական նյութականացման դեմ պայքար է և պատմության էկզիստենցիալ ջնջում: Նախկինում մեր պապիկների և տատիկների դեմքերին նայելիս մենք տեսնում էինք մարմնավորված պատմություն: Ծերացող դեմքի յուրաքանչյուր կնճիռ, աչքերի շուրջ ձևավորված յուրաքանչյուր գիծ վերացական թերություն չէր, այլ կյանքի տևողականության նյութական

[16] Տե՛ս **Wilde O.**, The Picture of Dorian Gray, London: Penguin Books, 2003:

նստվածքը: Դրանց մեջ կոդավորված էին ապրված կյանքը, ուրախությունները, կորուստները, ծնունդներն ու հոգևոր հասունացման ցավոտ, բայց անհատականացնող ընթացքը: Տատիկների դեմքը ժամանակի զսպանակաձև մոդելի կատարյալ հայելին էր. օրերի կրկնվող շրջափուլերը (տառապանքն ու աշխատանքը) տարիների ընթացքում նստում էին մաշկի վրա՝ ձևավորելով մի ուրույն պատմություն: Այդ դեմքին նայելիս ակնհայտ էր դառնում, որ մարդն ապրել է. դեմքն ուներ գոյաբանական կշիռ, քանի որ այն ներաշխարհի և արտաքին ժամանակի հանդիպման անձեռնմխելի կտավն էր:

Հետարդիական գիտակցությունը, տառապելով ներքին դատարկությամբ և հոգևոր սնանկությամբ, չի հանդուրժում ժամանակի այս ֆիզիկական հետքերը: Տարիքը փոքրացնելու, կնճիռները բռնի կերպով վերացնելու և դեմքը պլաստիկ վիրահատությունների միջոցով ստանդարտացնելու մոլուցքը ոչ այլ ինչ է, քան մարմնի ժամանակային «ախտահանում»: Արդյունքում՝ մարդկային դեմքը կորցնում է իր ֆենոմենոլոգիական խորությունն ու մարմնական անհատականությունը: Այն վերածվում է անփայլ պլաստիկի կամ ապակու նաման մի հարթ մակերեսի, որը չի ծերանում, չի փոխվում և չի արտացոլում ժամանակի հոսքը: Փորձելով կանգնեցնել գծային ժամանակը և մնալ հավերժական ներկայի տիրույթում՝ մարդը խեղում է իր կեցության էկզիստենցիալ զսպանակը: Նա ստանում է անժամանակ և անպատմություն մի դեմք, որին նայելիս այլևս հնարավոր չէ տեսնել մարդկային հոգու խորությունն ու ապրված կյանքի սրբազան տևողությունը:

Առօրյա տարաձաժամանակային կառուցվածքների տրոհումն ու հոգևոր դատարկումն իրենց արտահայտությունն են գտնում նաև արվեստում: Դարեր շարունակ արվեստի գործի օնտոլոգիական առաքելությունը հաղթանակն էր ժամանակի անցողիկության նկատմամբ: Դասական արվեստը ձգտում էր դեպի հավերժություն և մոնումենտալություն. քանդակը, կտավը, ճարտարապետական կոթողը նախագծվում էին դիմակայելու համար դարերին: Դրանք գործում էին որպես պատմական հիշողության պահեստարաններ՝ ձգելով ժամանակի էկզիստենցիալ զսպանակը և կամրջելով անցյալի ժառանգությունը ապագա սերունդների հեռանկարի հետ: Հետարդիականության և թվային դարաշրջանի մշակույթում, սակայն, արվեստը հրաժարվում է հավերժության իր այս հավակնությունից: Ժամանակակից արվեստի առաջատար ձևերը՝ ինստալյացիաները, փերֆորմանսները, հեփենինգները, թվային արվեստը (NTF) և նույնիսկ ինքնաոչնչացվող գործերը (օրինակ՝ Բենքսիի՝ աճուրդի պահին կտրատվող կտավը), սկզբունքորեն նախագծված են որպես հարատևությունից զուրկ, անցողիկ երևույթներ: Ժամանակակից արվեստի գործն այլևս օբյեկտ չէ, որը կարելի է պահպանել թանգարանում դարերով: Այն վերածվում է իրադարձության, որը գոյություն ունի միայն տվյալ վայրկյանին, տվյալ իրադարձության մեջ: Օրինակ՝ ինստալյացիան հավաքվում է մի քանի օրով և ապամոնտաժվում՝ չթողնելով ֆիզիկական հետք: Արվեստը դադարում է լինել

տևողականության մարմնավորում: Այն չի ձգտում կուտակվել անհատի հոգևոր խորքում, այլ գործում է՝ որպես ակնթարթային ցնցում, գեղագիտական ազդակ, որը պետք է սպառվի հիմա և անմիջապես: Քանի որ ժամանակակից գիտակցությունն ունակ չէ տանելու տևողականությունը, հասունացումն ու խորքային ռեֆլեքսիան, նրան անհրաժեշտ է մի արվեստ, որը կհամապատասխանի իր կտրտված, պատառիկացված ուշադրությանը:

Արվեստն այլևս չի փրկում մարդուն առօրյա ունայնությունից, այլ ինքն է վերածվում այդ անժամանակ, հեղհեղուկ ու անցողիկ ունայնության գեղագիտական շարունակությանը: Երբ մշակույթն ու արվեստը հրաժարվում են հավերժության հորիզոնից և սառչում են վայրկենականության մակերեսին, անհատը զրկվում է իր կեցությունը պատմականորեն և անդրանցական կերպով նախագծելու վերջին հոգևոր գործիքից:

Այսպիսով՝ տարածության և ժամանակի ապակենտրոնացման պայմաններում առօրյան դադարում է լինել պարզապես կյանքի ավտոմատացված հարթակ. այն վերածվում է էկզիստենցիալ բարդ նախագծի, որտեղ անհատից պահանջվում է գիտակցված ջանք՝ սեփական կենսաշխարհի փլատակների միջից սուբյեկտիվության կայուն կղզյակներ կերտելու համար:

АРПИНЕ АЙВАЗЯН – *Постмодернистская внепространственность и вневременность: утраченные якоря повседневного бытия.*– В статье исследуется радикальное экзистенциальное расщепление повседневного пространства и времени под влиянием постмодернистской цифровизации и технологического сверхускорения. Укорененность традиционного жизненного мира, обеспечивавшая онтологическое основание и внутреннюю длительность личности, в современной реальности сменяется виртуализацией, безликими транзитными зонами и фрагментированным «шизофреническим» временем. Исследование глубоко раскрывает, как крах гармоничной пространственно-временной пружины порождает феномен «кадроцентричной жизни», где индивид вместо осмысленного проживания реальности лихорадочно потребляет ее симулятивный, экранный образ. В этом контексте анализируются трансформация классического городского наблюдателя в поверхностного туриста или бездомного бродягу, создание безупречной эстетической маски в цифровой среде за счет внутреннего духовного банкротства, а также временная дезинфекция тела и саморазрушающаяся эфемерность искусства. Показывается, что технологическая скорость опустошает экзистенциальную плотность решающего мгновения, превращая повседневность в текучую и неопределенную суету. В заключении отмечается, что в этом пространственно-временном хаосе повседневность превращается в сложный экзистенциальный проект, требующий осознанных усилий для создания устойчивых островков субъективности и якорей идентичности среди руин собственного жизненного мира.

Ключевые слова: *повседневность, постмодерн, время, пространство, экзистенциальное расщепление, виртуализация, вечность, текучая современность, кадроцентричная повседневность, жизненный мир*

ARPINE AYVAZYAN – *Postmodern Deterritorialization and Extratemporality: the Lost Anchors of Everyday Existence.*– The article examines the radical existential fragmentation of everyday space and time driven by postmodern digitalization and hyper-acceleration. The anchoring of the traditional lifeworld, which once ensured ontological grounding and inner duration, is replaced by virtualization, anonymous transient spaces, and a fragmented,

"schizophrenic" time. The study profoundly reveals how the collapse of the harmonious spatio-temporal spring gives rise to a "frame-centered life," where the individual feverishly consumes a simulative, screen-based image instead of living reality meaningfully. Within this framework, the paper analyzes the transformation of the classic urban observer into a superficial tourist or rootless vagabond, the creation of a flawless digital mask at the expense of inner spiritual bankruptcy, the temporal disinfection of the body, and the self-destructive ephemeralization of art. It demonstrates that technological speed drains the existential density of the decisive moment, turning the everyday into liquid vanity. Ultimately, the everyday transforms into a complex existential project requiring a conscious effort to construct stable islands of subjectivity and identity anchors amidst the ruins of the lifeworld.

Key words: *everyday life, postmodernity, time, space, virtualization, eternity, liquid modernity, frame-centered everyday life, lifeworld*

Էթիկայի վերաբերյալ հայտարարություն
Հեղինակը հաստատում է, որ պահպանվել են հետազոտությանը վերաբերող էթիկական բոլոր պահանջները։

Շահերի բախման վերաբերյալ հայտարարություն
Հեղինակը հաստատում է, որ շահերի բախում առկա չէ։

Օգտագործված գրականություն/References

Բալզակ Օ. դը, Շագրենի կաշին, Եր., Արմավ, 2020-Balzak O. de, Shagreni kashin, Armav, 2020.

Հարությունյան Է., Համատեքստի հերթափոխը. մարդկային կեցության սոցիոմշակութային այլատեսակությունների ապականումը // Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն, 7(1), 2016:

Սողոմոնյան Գ., Անհապաղը որպես արդիականության կառուցարկման սոցիոմշակութային ֆենոմոն // Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն, 4(1):

Бауман З. Текучая современность. СПб., 2008-Bauman Z., Tekuchaya sovremennost', SPb., 2008.

Делез Ж., Гваттари Ф. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения. Екатеринбург, 2007-Delez Zh., Gvattari F., Anti-Edip: Kapitalizm i shizofreniya, Ekaterinburg, 2007.

Augé M., Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity, translated by J. Howe, London, New York: Verso, 1995.

Baudrillard, J., Simulacra and Simulation (S. F. Glaser, Trans.), Ann Arbor: University of Michigan Press.

Bauman Z., Liquid Modernity, Cambridge: Polity Press, 2000.

Benjamin, W., The Arcades Project (H. Eiland & K. McLaughlin, Trans.), Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 1999.

Blanchot, M., Everyday Speech, trans. by S. Hanson, Yale French Studies, No. 73, New Haven: Yale University Press, 1987.

Cartier-Bresson H., The Decisive Moment, New York: Simon & Shuster, 1952.

Jameson, F., Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism, Durham: Duke University Press, 1991.

Lefebvre, H., Éléments de rythmanalyse: Introduction à la connaissance des rythmes, Paris: Éditions Syllepse, 1992.

Schütz, A., The Phenomenology of the Social World (G. Walsh & F. Lehnert, Trans.), Evanston: Northwestern University Press, 1967.

Virilio, P., Vitesse et Politique: essai de dromologie, Paris: Éditions Galilée, 1977.

Wilde O., The Picture of Dorian Gray, London: Penguin Books, 2003.

Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն
2026, Vol. 17, No. 3(51), նոյեմբեր, 56-69
https://doi.org/10.46991/BYSU.E/2026.17.3.056

ՊԱՐՏԱԴԻՐ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԱՆՑՆՈՂ ԶԻՆՎՈՐՆԵՐԻ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐՄԱՐՄԱՆ ՇԱՐՈՒՆԱԿԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՐԱՆՏ ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ*, ԷՄՄԱ ՍԱՐԳՍՅԱՆ**
Երևանի պետական համալսարան

Սույն հետազոտությունը դիտարկում է զորակոչիկների և պարտադիր զինվորական ծառայություն անցնող անձանց հոգեբանական հարմարման և դեվիանտ վարքի փոխկապակցվածությունը՝ առաջարկելով հարմարման գործընթացը մեկնաբանող ինտեգրատիվ հայեցակարգ: Առաջատար գիտական հրապարակումների տեսական վերլուծությունը համադրվում է մետավերլուծությունների և զորակոչիկների շրջանում կատարված ժամանակակից ուսումնասիրությունների արդյունքների հետ՝ շեշտադրելով անհատական, միջանձնային և կազմակերպական գործոնների փոխազդեցությունը: Արդյունքները ցույց են տալիս, որ չհարմարվող վարքը չի կարող բացատրվել միայն անհատական հատկանիշներով կամ հոգեբուժական ախտանիշներով: Հուզական կարգավորման դժվարությունները, իմպուլսիվությունը և հաղթահարման անարդյունավետ ռազմավարությունները փոխազդում են սոցիալական ընդունման, խմբային համախմբվածության, առաջնորդության և ծառայության պահանջների հետ: Հարմարումը դիտարկվում է որպես դինամիկ և շարունակական գործընթաց, որի տարբեր փուլերում կարող են առաջանալ դեվիանտ վարքի նախանշաններ: Առանձնահատուկ նշանակություն ունեն նաև սոցիալական աջակցությունը, միջանձնային հարաբերությունները և կազմակերպական միջավայրը:

* **Հրանտ Ավանեսյան** – հոգեբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ԵՊՀ ընդհանուր հոգեբանության ամբիոնի վարիչ, ԵՊՀ հոգեբանության գիտահետազոտական կենտրոնի ղեկավար
Грант Аванесян – Профессор, доктор психологических наук, заведующий кафедрой Общей психологии, Руководитель научно-исследовательского центра психологии ЕГУ
Hrant Avanesyn – Professor, Dr. of Psychology, Head of the General Psychology Chair, Director of Scientific Research Center of Psychology of YSU
Էլ. փոստ՝ avanesyanh@ysu.am ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-5987-7830
** **Էմմա Սարգսյան** – ԵՊՀ ընդհանուր հոգեբանության ամբիոնի դասախոս և ասպիրանտ
Эмма Саркисян – Преподаватель и аспирант кафедры общей психологии ЕГУ
Emma Sargsyan – Lecturer and PhD student at the Chair of General Psychology of YSU
Էլ. փոստ՝ emma.sargsyan@ysu.am ORCID ID: https://orcid.org/0009-0004-9867-9337

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 18.09.2026
Գրախոսվել է՝ 27.09.2026
Հաստատվել է՝ 03.11.2026
© The Author(s) 2026

Այս հիմքով առաջարկվում է Ռազմական հոգեբանական հարմարման շարունակականության (MPAC) մոդելը, որը դեվիանտ վարքը դիտարկում է որպես հարմարման դժվարությունների հնարավոր դրսևորում և ընդգծում կանխարգելիչ միջամտության անհրաժեշտությունը: Մոդելը միավորում է անհատական, սոցիալական և կազմակերպական մակարդակները՝ հնարավորություն տալով համակարգված կերպով գնահատելու հարմարման ընթացքը և ռիսկի հնարավոր դրսևորումները ծառայության տարբեր փուլերում:

Բանալի բառեր – *զինվորական ծառայություն, զորակոչիկ, հոգեբանական հարմարում, դեվիանտ վարք, սթրեսորներ, հաղթահարման ռազմավարություններ, հուզական կարգավորում*

Հոգեբանական հարմարումը ժամանակակից ռազմական հոգեբանության առանցքային խնդիրներից է, քանի որ այն կապված է զինվորական ծառայության արդյունավետության, հոգեբանական բարեկեցության, սոցիալական ինտեգրման և վարքային դրսևորումների հետ: Ռազմական միջավայրը բնորոշվում է աստիճանակարգությամբ, հստակ ընթացակարգերով, կոլեկտիվ պատասխանատվությամբ, ֆիզիկական ծանրաբեռնվածությամբ և սահմանափակ ինքնավարությամբ: Հետևաբար, հարմարումը միաժամանակ հոգեբանական, սոցիալական և կազմակերպական գործընթաց է: Վերջին համակարգային ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ զինծառայողների դիսֆունկցիոնալ վարքը ձևավորվում է տարբեր մակարդակների փոխազդեցությամբ, իսկ հուզական կարգավորումն ու հաղթահարման ռազմավարությունները կարևոր դեր ունեն սթրեսի և բարեկեցության փոխհարաբերության մեջ[1]: Պարտադիր զինծառայության սկիզբը հատկապես բարդ անցում է, քանի որ երիտասարդները սովորաբար ծառայության են անցնում ուշ դեռահասության շրջանում՝ ինքնության, ինքնավարության և հուզական կարգավորման զարգացման շարունակական պայմաններում: Քաղաքացիական առօրյան փոխարինվում է խիստ ռեժիմով, ընտրության հնարավորությունները սահմանափակվում են, և անհրաժեշտ է արագորեն հարաբերություններ ձևավորել կամայական խմբի ներսում: Զորակոչիկների ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս հոգեբանական դիսթրեսի, սուբյեկտիվ և կենսաբանական սթրեսի և խմբային դինամիկայի փոփոխականություն[2]: Խնդրի միջազգային նշանակությունը չի սահմանափակվում մեկ երկրի զորակոչային համակարգով: Թեև

[1] Տե՛ս **Cox, J. A., McLean, et al. (2025).** The factors that contribute to dysfunctional behavior in active military personnel: An umbrella review. Trauma, Violence, & Abuse. Advance online publication. https://doi.org/10.1177/15248380251349776, **Kirkham, R., Liu, C., et al. (2025).** Emotion regulation and coping in active military personnel: A systematic review. Stress and Health, 41(3), e70036. https://doi.org/10.1002/smi.70036

[2] Տե՛ս **Mieziene, B., Emeljanovas, et al. (2020).** Health behaviors and psychological distress among conscripts of the Lithuanian military service: A nationally representative cross-sectional study. International Journal of Environmental Research and Public Health, 17(3), 783.

ծառայության տևողությունը, գենդերային կազմը և կազմակերպական պայմանները նույնը չեն, տարբեր երկրներում երիտասարդները բախվում են աստիճանակարգային հաստատությանը արագ ինտեգրվելու և պաշտոնական ու ոչ պաշտոնական նորմերը համադրելու պահանջին: Ծառայության հետևանքները կարող են արտահայտվել նաև առողջապահական վարքում: Որոշ ուսումնասիրություններ կապ են արձանագրում զինվորական ծառայության, ալկոհոլի և ծխախոտի չարաշահման միջև, սակայն դրանք չեն նշանակում, որ ծառայությունն անխուսափելիորեն առաջացնում է վնասակար վարք[3]: Ավելի հիմնավոր է հարմարումը հասկանալ որպես ծառայության պահանջների և առկա անհատական ու սոցիալական ռեսուրսների փոխազդեցության արդյունք: Ռազմական համատեքստում դեվիանտ վարքը կարելի է սահմանել որպես պաշտոնական կանոնակարգերը, մասնագիտական նորմերը կամ անձնակազմի անվտանգությունն ու արժանապատվությունը խախտող վարք: Այն արտահայտվում է կարգապահական խախտումներով, ագրեսիայով, բուլինգով կամ հեյզինգով, հոգեակտիվ նյութերի չարաշահմամբ, ինքնավնասմամբ, սուիցիդալ և այլ ռիսկային վարքով: Տարբեր դրսևորումներ կարող են ունենալ տարբեր անմիջական պատճառներ, բայց հաճախ կապված են սթրեսի, հույզերի կարգավորման, խմբային նորմերի, սպառնալիքի ընկալման և օգնության դիմելու դժվարությունների հետ[4]: Դիմակայունությունը, սթրեսի հաղթահարումը, հուզական կարգավորումը, սոցիալական աջակցությունը, առաջնորդությունը և խմբային համախմբվածությունը փոխկապակցված ռեսուրսներ են: Ստորաբաժանման համախմբվածությունն ու առաջնորդությունը կարող են պաշտպանիչ դեր ունենալ, սակայն պարսավանքից կամ կարիերային

---

https://doi.org/10.3390/ijerph17030783, **Smaliukienė, R., Bekešienė, et al. (2022).** Hair cortisol, perceived stress, and the effect of group dynamics: A longitudinal study of young men during compulsory military training in Lithuania. International Journal of Environmental Research and Public Health, 19(3), 1663. https://doi.org/10.3390/ijerph19031663, **Larsson, G., et al. (2022).** Perceived stress and hair cortisol levels amongst conscripts during basic military training: A repeated measures study. Military Psychology, 34(5), 541-550. https://doi.org/10.1080/08995605.2021.2018902

[3] Տե՛ս **Bethmann, D., & Cho, J. I.** (2023). Conscription hurts: The effects of military service on physical health, drinking, and smoking. SSM - Population Health, 22, 101391. https://doi.org/10.1016/j.ssmph.2023.101391, **Osborne, A., Wilson-Menzfeld, G.,** et al. (2022). Military service and alcohol use: A systematic narrative review. Occupational Medicine, 72(5), 313-323. https://doi.org/10.1093/occmed/kqac045

[4] Տե՛ս **Gromatsky, M., et al.** (2023). The prevalence of nonsuicidal self-injury in military personnel: A systematic review and meta-analysis. Trauma, Violence, & Abuse, 24(5), 2936-2952. https://doi.org/10.1177/15248380221119513, **Kwan, J., Sparrow, J., et al.** (2020). Prevalence of intimate partner violence perpetration among military populations: A systematic review and meta-analysis. Aggression and Violent Behavior, 53, 101419. https://doi.org/10.1016/j.avb.2020.101419, **Livingston, W. S., et al. (2023)**. The association of military sexual harassment/assault with physical and mental health: A meta-analysis. Trauma, Violence, & Abuse, 24(4), 2616-2629. https://doi.org/10.1177/15248380221109790

սպառնացող հետևանքներից վախը կարող է խոչընդոտել օգնության դիմելուն[5]: Այս պատճառով կարգապահական խախտմանը երբեմն կարող են նախորդել թաքնված դիսթրեսը և վարքը կարգավորելու անհաջող փորձերը: Մեկ այլ խնդիր է զինծառայողին պարզապես «հարմարված» կամ «չհարմարված» դասակարգելու սահմանափակումը: Մի զորակոչիկ կարող է կատարել հրամանները, բայց մնալ սոցիալապես մեկուսացված, մինչդեռ մեկ ուրիշը կարող է ավելի բարվոք կարգավիճակ ձեռք բերել հասակակիցների ոչ պաշտոնական համակարգում՝ խախտելով պաշտոնական նորմերը: Ուստի պաշտոնական և ոչ պաշտոնական հարմարումը կարող են համընկնել, զարգանալ անկախ կամ հակասել միմյանց: Հետազոտության նպատակն է այս գործընթացները համադրել, բացահայտել դեվիանտ վարքի հետ կապվող մեխանիզմները և առաջարկել դրանց ինտեգրատիվ մոդելը: Սույն հոդվածում կիրառվել է ինտեգրատիվ ակնարկի դիզայն՝ տեսական-հայեցակարգային ակնարկների, մետավերլուծությունների, երկայնական և լայնական ուսումնասիրությունների արդյունքները համադրելու համար: Նյութի ներկայացման տրամաբանությունը համահունչ է PRISMA 2020-ի թափանցիկության սկզբունքներին[6]: Գրականության ուսումնասիրությունը կենտրոնացել է զորակոչիկների, նորակոչիկների և գործող զինծառայողների վրա և ընդգրկել է հարմարում, սոցիալականացում, սթրես, հաղթահարում, դիմակայունություն, հուզական կարգավորում, թվային հաղորդակցություն, հասակակիցների հարաբերություններ, համախմբվածություն, առաջնորդություն, բուլինգ, հեյզինգ և դիսֆունկցիոնալ վարք թեմաները: Առաջնահերթություն է տրվել 2020–2026 թթ. հրապարակումներին, իսկ ավելի վաղ աշխատանքները ներառվել են այն դեպքերում, երբ դրանք պարզաբանում են ռազմական ոլորտին հատուկ մեխանիզմներ կամ մեթոդաբանական խնդիրներ: Սինթեզի ընթացքում արդյունքները խմբավորվել են չորս ոլորտում՝ անհատական հոգեբանական ռեսուրսներ և խոցելիություն, միջանձնային և խմբային գործընթացներ, կազմակերպական պայմաններ և վարքային դրսևորումներ: Հաշվի են առնվել ընտրանքի չափը և ներկայացուցչականությունը, գենդերային կազմը, ինքնագնահատումից ստացված տվյալների սահմանափակումները, տարիքը և ծառայության տևողությունը: Ժամանակակից ուսումնասիրությունները հիմնավորում են հարմարման տրանսակցիոն բնույթը. անհատական բնութագրերի ազդեցությունը կախված է սթրեսորի բնույթից և սոցիալական համատեքստից: 2025 թվականին իրականացված ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հուզական կարգավորումը ռազմական հետազոտություններում սահմանվում և չափվում է տարբեր ե-

[5] Տե՛ս **Jones, N., Seddon, R.,** et al. (2012). Leadership, cohesion, morale, and the mental health of UK Armed Forces in Afghanistan. Psychiatry, 75(1), 49-59. https://doi.org/10.1521/psyc.2012.75.1.49

[6] Տե՛ս **Page, M. J., McKenzie, J. E.,** et al. (2021). The PRISMA 2020 statement: An updated guideline for reporting systematic reviews. BMJ, 372, n71. https://doi.org/10.1136/bmj.n71

ղանակներով՝ հաճախ ուսումնասիրվելով սթրեսի հաղթահարման արդյունավետության և հոգեկան առողջության համատեքստում[7]: Հետևաբար այն կարևոր ռեսուրս է, սակայն առանձին վերցրած չի բացատրում հարմարման արդյունքը: Հաղթահարման (կոպինգ) ռազմավարությունների արդյունավետությունը նույնպես կախված է իրավիճակից: Խնդրի լուծման վրա կենտրոնացած ռազմավարությունը կարող է արդյունավետ չլինել անկառավարելի սթրեսորի դեպքում, իսկ խուսափումը կարող է կարճաժամկետ թեթևացում ապահովել՝ միաժամանակ մեծացնելով մեկուսացման կամ մասնագիտական օգնության դիմելու հետաձգման ռիսկը: Ռազմական պայմաններում հոգեբանական հարմարումը պետք է գնահատել ըստ երկարաժամկետ հետևանքների, ոչ թե ռազմավարությունը նախապես «դրական» կամ «բացասական» համարելով: Դիմակայունությունը ևս առավել արդյունավետ է դիտարկել անհատական և կազմակերպական ռեսուրսների համակցությամբ: Զինվորական պատրաստությունը կարող է ամրապնդել ինքնավստահությունը, բայց նաև բացահայտել խոցելիությունը՝ քնի խանգարման, հոգնածության, սոցիալական համեմատության և անորոշության միջոցով: Ուշագրավ է 2023 թվականին կատարված ուսումնասիրությունը, որը ցույց է տալիս ռազմական անձնակազմի ճանաչողական, ֆիզիկական, սոցիալ-հուզական և առողջապահական բնութագրերի փոխկախվածությունը[8]: Զորակոչիկների վերաբերյալ տվյալները հաստատում են խմբային միջավայրի նշանակությունը: 2022 թվականին կատարված ուսումնասիրությունը կապ է հայտնաբերել սթրեսային արձագանքների և խմբային դինամիկայի միջև[9], իսկ մեկ այլ հետազոտություն ցույց է տվել, որ ընկալվող սթրեսն ու ֆիզիոլոգիական ցուցանիշները միշտ չէ, որ զուգահեռ են փոփոխվում[10]: Սա հիմնավորում է հարմարումը բազմաչափ գնահատելու անհրաժեշտությունը՝ ներառելով սուբյեկտիվ, վարքային և սոցիալական ցուցանիշները: Ալկոհոլի և ծխախոտի չարաշահումը նույնպես պետք է դիտարկել սոցիալական միջավայրի համատեքստում: Ժամանակակից աշխատանքները ցույց են տալիս զինվորական ծառայության և նյութերի օգտագործման

[7] Տե՛ս **Kirkham, R., Liu, C., et al.** (2025). Emotion regulation and coping in active military personnel: A systematic review. Stress and Health, 41(3), e70036. https://doi.org/10.1002/smi.70036

[8] Տե՛ս **Giles, G. E., Navarro, E., et al.** (2023). Characterizing relationships among the cognitive, physical, social-emotional, and health-related traits of military personnel. Military Medicine, 188, e2520-e2530. https://doi.org/10.1093/milmed/usad002

[9] Տե՛ս **Smaliukienė, R., Bekešienė, S.,** et al. (2022). Hair cortisol, perceived stress, and the effect of group dynamics: A longitudinal study of young men during compulsory military training in Lithuania. International Journal of Environmental Research and Public Health, 19(3), 1663. https://doi.org/10.3390/ijerph19031663

[10] Տե՛ս **Larsson, G., et al.** (2022). Perceived stress and hair cortisol levels amongst conscripts during basic military training: A repeated measures study. Military Psychology, 34(5), 541-550. https://doi.org/10.1080/08995605.2021.2018902

միջև հնարավոր կապեր[11]: Ալկոհոլը որոշ պայմաններում կարող է օգտագործվել ինքնասփոփման կամ սոցիալական կապերի ձևավորման նպատակով, ուստի միայն անհատական առանձնահատկությունների վրա հիմնված կանխարգելումը կարող է բավարար չլինել: Ագրեսիան և բռնությունը ևս կարող են ձևավորվել համակարգային պայմանների ազդեցությամբ: Հետազոտությունները ցույց են տալիս զինվորական միջավայրում բռնության և սեռական ոտնձգության/բռնության կապը առողջության անբարենպաստ արդյունքների հետ: Աստիճանակարգությունը, իշխանության անհամաչափությունը, խմբային նորմերը և լռությունը կարող են անհատական խոցելիությունը վերածել կրկնվող վարքային խնդրի[12]: Ինքնավնասման և ինքնասպանության ռիսկերը նույնպես բազմագործոն են: 2023 թվականին իրականացված մետավերլուծությունը փաստում է զինվորականության շրջանում ոչ սուիցիդալ ինքնավնասման նշանակալի տարածվածությունը, իսկ ավելի վաղ դուրս բերված տվյալները ցույց են տալիս հոգեկան խանգարումների և այլ գործոնների կապը զինվորականների ինքնասպանության ռիսկի հետ[13]: Հետևաբար կարգապահական խնդիրները, մեկուսացումը, նյութերի օգտագործումը և ինքնավնասումը կարող են լինել ընդհանուր հարմարման դժվարությունների տարբեր դրսևորումներ: Միջանձնային ինտեգրումը հարմարման առանցքային բաղադրիչ է: Ստորաբաժանման համախմբվածությունը կարող է ապահովել պատկանելություն և սոցիալական աջակցություն, սակայն հավատարմությունը խմբին երբեմն կարող է նաև խոչընդոտել խնդիրների բարձրաձայնումը: Որոշ աշխատանքներում քննարկվել է առաջնորդության, համախմբվածության և բարոյահոգեբանական վիճակի կապը զինվորականների հոգեկան առողջության հետ[14]: Օգնության դիմելու կարևոր խոչընդոտներից է պարսավանքի առերեսվելուց վախը: 2015 թվականին կատարված ուշագրավ մետավերլուծությունը և 2017-ին իրականացված հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ զինվորականները կարող են խուսափել հոգեբանական ծառայություններից: Դիսթրեսը թաքցնելու դեպքում մասնագետներն ու հրամանատարները կարող են նախ հանդիպել վարքային հետևանքներին, այլ ոչ թե դրանց

---

[11] Տե՛ս **Osborne, A., Wilson-Menzfeld, G.,** et al. (2022). Military service and alcohol use: A systematic narrative review. Occupational Medicine, 72(5), 313-323. https://doi.org/10.1093/occmed/kqac045

[12] Տե՛ս **Kwan, J., Sparrow, J., et al.** (2020). Prevalence of intimate partner violence perpetration among military populations: A systematic review and meta-analysis. Aggression and Violent Behavior, 53, 101419. https://doi.org/10.1016/j.avb.2020.101419

[13] Տե՛ս **Gromatsky, M., et al.** (2023). The prevalence of nonsuicidal self-injury in military personnel: A systematic review and meta-analysis. Trauma, Violence, & Abuse, 24(5), 2936-2952. https://doi.org/10.1177/15248380221119513 **LeardMann, C. A., Powell, T. M., et al.** (2013). Risk factors associated with suicide in current and former US military personnel. JAMA, 310(5), 496-506. https://doi.org/10.1001/jama.2013.65164

[14] Տե՛ս **Jones, N., Seddon, R.,** et al. (2012). Leadership, cohesion, morale, and the mental health of UK Armed Forces in Afghanistan. Psychiatry, 75(1), 49-59. https://doi.org/10.1521/psyc.2012.75.1.49

հոգեբանական պատճառներին[15]: Այս տվյալների համադրումը ցույց է տալիս, որ դեվիանտ վարքը չի կարելի դիտարկել բացառապես որպես կարգապահական խնդիր կամ կայուն անձնային պաթոլոգիա: Այն ձևավորվում է անհատական խոցելիությունների, հարմարման ռեսուրսների, ռազմական պահանջների և սոցիալական միջավայրի փոխազդեցությամբ: Նորակոչիկների համար այս փոխազդեցությունը հատկապես նշանակալի է ծառայության սկզբում, երբ ինքնավարությունը սահմանափակ է, իսկ միջանձնային շփումների ինտենսիվությունը՝ բարձր: Հոգեբանական գնահատման նպատակն այդ պատճառով պետք է լինի ոչ միայն արդեն ձևավորված խանգարումների հայտնաբերումը, այլև խոցելիության և աջակցության կարիքի տարբեր մակարդակների բացահայտումը: Որոշ աշխատանքներ շեշտադրում են հոգեբանական աջակցության խմբավորման և շարունակական մոնիթորինգի արժեքը՝ մեկանգամյա սքրինինգի փոխարեն[16]: Նոր զորակոչվածների դեվիանտ վարքի վաղ ախտորոշման վերաբերյալ աշխատանքը ևս կարևորում է անձի հոգեբանական բնութագրերի և հնարավոր ռիսկերի վաղ բացահայտումը[17]: Այս մոտեցմամբ դեվիանտ վարքը դիտարկվում է ոչ միայն որպես վերջնարդյունք, այլև որպես գործընթաց, որին կարող են նախորդել հուզական կարգավորման, միջանձնային հարաբերությունների և գործունեության անցանկալի փոփոխություններ: Միջազգային գրականությունը լրացնում է այս մոտեցումը՝ ընդգծելով կազմակերպական նորմերի և սոցիալական համատեքստի դերը: Ըստ արտասահմանյան որոշ հեղինակների՝ ռազմական դեվիանտությունը մասամբ պայմանավորված է կոնկրետ կառույցի աստիճանակարգով, կարգապահությամբ, դերային ակնկալիքներով և ենթամշակույթով: Հետևաբար անհատական վարքը պետք է մեկնաբանել նաև կազմակերպական պահանջների և ռազմական սոցիալականացման համատեքստում[18]: Ծայրահեղ և երկարատև սթրեսի

---

[15] Տե՛ս **Sharp, M. L., Fear, N. T.,** et al. (2015). Stigma as a barrier to seeking health care among military personnel with mental health problems. Psychological Medicine, 45(9), 1873-1883. https://doi.org/10.1017/S0033291714001609 **Hom, M. A., Stanley, I. H.,** et al (2017). A systematic review of help-seeking and mental health service utilization among military service members. Clinical Psychology Review, 53, 59-78. https://doi.org/10.1016/j.cpr.2017.01.008

[16] Տե՛ս **Корзунин А. В., Юсупов В. В.,** и др. (2013). Обоснование методического аппарата по определению групп профессионального психологического сопровождения курсантов военного вуза МО РФ // Вестник ЛГУ им. А.С. Пушкина. №4. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/obosnovanie-metodicheskogo-apparata-po-opredeleniyu-grupp-professionalnogo-psihologicheskogo-soprovozhdeniya-kursantov-voennogo. **Дорофеев И.И., Корзунин В.А.,** и др. (2016) Методологические аспекты выделения категории медико-психологического сопровождения курсантов Клиническая и специальная психология. Том 5. № 2. С. 113–120. https://psyjournals.ru/journals/cpse/archive/2016_n2/cpse_2016_n2_Dorofeev_et_al.pdf

[17] Տե՛ս **Серегин Д.А., Марченко А.А.,** и др. (2018) Ранняя диагностика девиантного поведения у военнослужащих по призыву // Доктор. Ру. 2018. № 9 (153). С. 40–49. DOI: 10.31550/1727-2378-2018-153-9-40-49

[18] Տե՛ս **Bucher, J.** (2014). Military deviance. In *Encyclopedia of social deviance* (Vol. 2, pp. 442-444). SAGE Publications, Inc., https://doi.org/10.4135/9781483340470.n177 **Hurjui E., Tigusan M.,** Aspects of

պայմաններում այդ փոխազդեցությունները կարող են ավելի սրվել: Այս խնդիրը քննարկվել է ժամանակակից գրականության մեջ, որտեղ ընդգծվում են հոգեբանական տրավմայի, ֆիզիկական և հոգեբանական ծանրաբեռնվածության, մոտիվացիայի նվազման և հրամանատարության հետ հարաբերությունների նշանակությունը[19]: Կարևոր հետևությունն այն է, որ դեվիանտ դրսևորումներ կարող են զարգանալ նաև այն անձանց շրջանում, որոնք նախնական գնահատման պահին բարձր ռիսկ չեն ցուցաբերել: Այսպիսով, հարմարումը կարելի է դիտարկել որպես միջանկյալ գործընթաց, որը կապում է նախադրյալները վարքային արդյունքների հետ: Բավարար ռեսուրսների և համապատասխան միջավայրի դեպքում այն նպաստում է բարեկեցությանը, ինտեգրմանը և վարքային կայունությանը: Պահանջների և ռեսուրսների կայուն անհամապատասխանությունը, հակառակը, կարող է առաջացնել կուտակային լարվածություն, հուզական կարգավորման դժվարություններ, կոնֆլիկտներ և դեվիանտ վարքի հավանականության աճ: Այս գործընթացում առանձնահատուկ նշանակություն ունի միջանկյալ գոտին, երբ զինծառայողը շարունակում է կատարել պարտականությունները, բայց արդեն ցուցաբերում է հոգեբանական դժվարություններ, որոնք դեռ չեն վերածվել ակնհայտ դիսֆունկցիայի: Այդ գոտու հայտնաբերումը կանխարգելման կարևոր հնարավորություն է: Թվային շփումներից դեպի միջանձնային շփումներ անցումը նման միջանկյալ գործընթացների ուսումնասիրության ժամանակակից ուղղություններից է: Ռազմական գրականության մեջ սմարթֆոնի օգտագործումը, սմարթֆոնից կախվածությունը և սոցիալական կապիտալը հաճախ ուսումնասիրվել են առանձին, մինչդեռ պարտադիր զինծառայության անցման ընթացքում հաղորդակցական միջավայրի փոփոխությունը քիչ է ուղղակիորեն գնահատվել: Մինչև ծառայությունը երիտասարդների սոցիալականացումը սովորաբար տեղի է ունենում թվային և առերես շփումների համակցված միջավայրում: Ծառայության ընթացքում թվային հաղորդակցության հասանելիությունը կարող է սահմանափակվել, իսկ անմիջական փոխազդեցությունը՝ կտրուկ ինտենսիվանալ: Այս անցումը պայմանականորեն անվանում ենք DIT (Digital–Interpersonal Transition՝ թվային շփումներից անցում դեպի միջանձնային շփումներ): Սակայն այն չի դիտարկվում որպես դեվիանտ վարքի անկախ պատճառ, այլ որպես սոցիալական ռեսուրսների և հաղորդակցական պահանջների վերակազմավորման հնարավոր աղբյուր: DIT-ի հետևանքները կա-

---

Deviance in Military Environment. International Conference of Scientific Paper Afases, Brasov. https://www.afahc.ro/ro/afases/2013/socio/hurjui_ticusan.pdf

[19] Տե՛ս **Gladkova Y.O., Filonenko V.M., et al.** (2026) Psychological Aspects of Deviant Behavior of Military Personnel on the Context of Extreme Existential Trials. *Bulletin Of Criminological Association of Ukraine*, *32*(2), 968-982. Https://Doi.Org/10.32631/Vca.2024.2.76

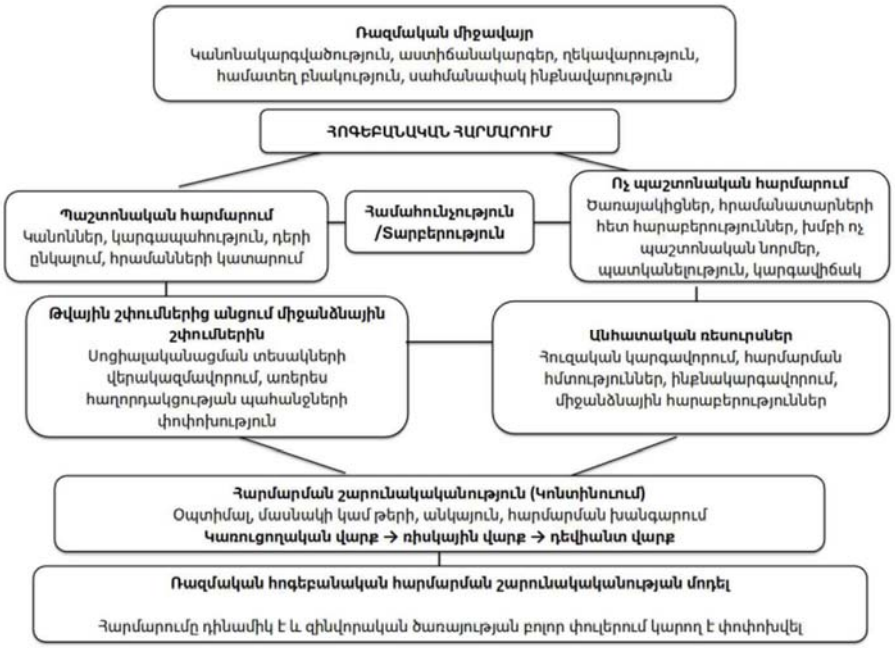
րող են լինել երկակի: Թվային միջնորդավորված շփման նվազումը որոշ զորակոչիկների համար կարող է նպաստել անմիջական ներգրավվածությանը և խմբային համախմբվածությանը, մինչդեռ միջանձնային հմտությունների սահմանափակությունը, սմարթֆոնից կախվածությունը կամ առցանց աջակցության մեծ կարիքը կարող են մեծացնել մեկուսացման և կոնֆլիկտի ռիսկը: Հետևաբար ազդեցությունը կախված է նախնական հաղորդակցական օրինաչափություններից, դիմակայունությունից, միջանձնային կոմպետենտությունից, ինքնագնահատականից և սոցիալական աջակցությունից: Զինվորական ծառայության ընթացքում անձից պահանջվում է արագ ընկալել պաշտոնական և ոչ պաշտոնական նորմերը, լուծել կոնֆլիկտները, հարմարվել աստիճանակարգին, հաստատել դիրք հասակակիցների շրջանում և պահպանել հուզական ու վարքային ինքնակարգավորումը: Եթե նախկինում հարաբերություններն ու հաղթահարման պրակտիկաները մեծապես հիմնված էին թվային միջնորդավորված փոխազդեցության վրա, այս պահանջների փոփոխությունը կարող է լրացուցիչ հարմարման լարվածություն ստեղծել: Վերջին ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս թվային հաղորդակցության ոչ միանշանակ դերը, օրինակ՝ սմարթֆոնի օգտագործման դրական կապը զինվորական կյանքին հարմարվելու հետ՝ միջանձնային հմտությունների և ինքնագնահատականի միջոցով, մինչդեռ մեկ այլ հետազոտություն ցույց է տվել սմարթֆոնից կախվածության բացասական կապը հարմարման հետ[20]: Այդուհանդերձ, 2020 թվականին դուրս բերված տվյալները ևս ցույց են տալիս, որ սմարթֆոնի միջոցով պահպանվող սոցիալական կապիտալը կարող է մեղմել մասնագիտական այրումը[21]: Ուստի DIT-ը պետք է դիտարկել ոչ թե որպես տեխնոլոգիայի օգտագործման պարզ փոփոխություն, այլ որպես հաղորդակցական էկոլոգիայի վերակազմավորում: Հետագա հետազոտություններում նպատակահարմար է գնահատել հաղորդակցության օրինաչափությունները երեք փուլում՝ մինչև զորակոչը, նախնական պատրաստության ընթացքում և ստորաբաժանում ինտեգրվելուց հետո՝ պարզելու դրանց կապը հարմարման,

[20] Տե՛ս **Kim, S., & Lee, S. J.** (2025). A study on the relationship between smartphone use and military life adaptation of Korean soldiers: The mediating effects of interpersonal skills and self-esteem. The Journal of Learner-Centered Curriculum and Instruction, 25(4), 683–698. https://doi.org/10.22251/jlcci.2025.25.4.683 **Shin, S., & Kang, K. J.** (2026). Influence of smartphone dependence, mental health, and resilience on military life adjustment among soldiers: A cross-sectional study. Research in Community and Public Health Nursing, 37(1), 1–13. https://doi.org/10.12799/rcphn.2025.01291

[21] Տե՛ս **Kim, H.-R., Seol, J. H., et al.** (2020). The relationships among job burnout, organizational citizenship behavior, work engagement, and social capital via smartphone use in the Navy soldiers on duty: A moderated mediation model. Korean Psychological Journal of Culture and Social Issues, 26(4), 409–433. https://doi.org/10.20406/kjcs.2020.11.26.4.409

միջանձնային արդյունավետության և վարքային արդյունքների հետ: Այս տեսական սինթեզի հիման վրա առաջարկվում է Ռազմական հոգեբանական հարմարման շարունակականության մոդելը (Military Psychological Adaptation Continuum, MPAC): Մոդելը հարմարումը դիտարկում է որպես դինամիկ գործընթաց, որի միջոցով զինծառայողը պահպանում է գործունեության արդյունավետությունը և միաժամանակ ինտեգրվում ռազմական ծառայության պաշտոնական ու ոչ պաշտոնական սոցիալական համակարգերին: MPAC-ը ռազմական միջավայրը ներկայացնում է որպես կանոնակարգերի, աստիճանակարգության, առաջնորդության, խմբային կեցության, ինտենսիվ պահանջների և սահմանափակ ինքնավարության համակարգ: Այս պայմանների հետ փոխազդում են անհատական ռեսուրսները՝ հույզերի կարգավորումը, հաղթահարումը, դիմակայունությունը, ինքնավերահսկումը և հոգեկան առողջությունը:

Ռազմական հոգեբանական հարմարման շարունակականության մոդելի գծանկար

Մոդելի երկու հիմնական ուղղություններն են պաշտոնական և ոչ պաշտոնական հարմարումը: Պաշտոնական հարմարումը ներառում է կանոնների և կարգապահության ընդունումը, վերադասի հետ հարաբերությունները, առաջադրանքների կատարումը և զինվորական դերի ընկալումը: Ոչ պաշտոնական հարմարումը ներառում է հասակակիցների հետ փոխհարաբերությունները, խմբային նորմերը, սոցիալական կարգավիճակը, պատկանելությունը և

ոչ պաշտոնական առաջնորդությունը: Երկու ուղղությունները կարող են զարգանալ համաժամանակյա կամ հակասական կերպով: Այս փոխազդեցությունների արդյունքում տարբերակվում են հարմարման չորս լայն պրոֆիլ՝ օպտիմալ, թերի, անկայուն և հարմարման խանգարում: Օպտիմալ հարմարումը ենթադրում է պաշտոնական պահանջների, սոցիալական հարաբերությունների և հոգեբանական ռեսուրսների համապատասխանություն: Թերի հարմարումը բնութագրվում է կայուն դժվարություններով, անկայունը՝ փոփոխական արդյունավետությամբ, դիսթրեսով և լարվածությամբ, իսկ հարմարման խանգարումը՝ վարքային խաթարումներով և ռիսկային վարքի բարձր հավանականությամբ: Պրոֆիլները դինամիկ են և կարող են փոխվել ծառայության ընթացքում: Մոդելը ենթադրում է նաև, որ ռիսկային վարքը կարող է ծառայել պատկանելության, ինքնավարության կամ կարգավիճակի ձեռքբերման և դիսթրեսի կարգավորման կարճաժամկետ գործիք: Սա չի արդարացնում դեվիանտ վարքը, այլ մատնանշում է կանխարգելիչ միջամտության հնարավոր փուլերը: Քանի որ MPAC մոդելը դեռ չի ստուգվել էմպիրիկ տվյալներով, այն ներկայումս տեսական շրջանակ է: Հետագա ուսումնասիրությունները պետք է գնահատեն թվային հաղորդակցությունը, սմարթֆոնից կախվածությունը, սոցիալական կապիտալը և միջանձնային կոմպետենտությունը երկայնական և բազմամակարդակ դիզայններով: Ռազմական հոգեբանության ժամանակակից տվյալները ցույց են տալիս, որ դեվիանտ վարքը ձևավորվում է անհատական խոցելիության, հուզական կարգավորման և հաղթահարման, հասակակիցների հետ հարաբերությունների, առաջնորդության, ստորաբաժանման միկրոկլիմայի և կազմակերպական պահանջների փոխազդեցությամբ: Հոգեբանական հարմարումը այս գործոնների միավորման դինամիկ գործընթաց է: Պարտադիր ծառայությանը հարմարումը բազմամակարդակ, շարունակական և փոփոխական գործընթաց է. պաշտոնական պահանջների ընդունումը չի երաշխավորում սոցիալական ինտեգրում, իսկ հասակակիցների կողմից ընդունված լինելը՝ մասնագիտական նորմերին համապատասխանություն: Դեվիանտ վարքը կարող է ի հայտ գալ նաև միջանկյալ փուլերում՝ որպես դիսթրեսի կարգավորման, կարգավիճակի կամ ինքնավարության ապահովման ռազմավարություն: MPAC մոդելը միավորում է այս եզրակացությունները՝ տարբերակելով պաշտոնական և ոչ պաշտոնական հարմարումը և ընդգծելով կանխարգելիչ մշտադիտարկման անհրաժեշտությունը: Մոդելի հետագա ստուգման համար անհրաժեշտ են ավելի լայն և երկայնական ընտրանքներ, կրկնվող հոգեբանական ու վարքային գնահատումներ և բազմամակարդակ վիճակագրական վերլուծություններ:

ГРАНТ АВАНЕСЯН, ЭММА САРКИСЯН – ***Концептуальный анализ континуума психологической адаптации солдат, проходящих обязательную военную службу.***– В данном исследовании рассматриваются особенности развития девиантного поведения в процессе психологической адаптации призывников и лиц, проходящих обязательную

военную службу, и предлагается современный концептуальный подход к организации процесса адаптации. Теоретический анализ ведущих научных публикаций (PubMed, Scopus, Web of Science, PsycINFO и др.) представлен в виде интегративного синтеза данных в соответствии с международными рекомендациями PRISMA 2020. Приоритет отдан современным систематическим обзорам, метаанализам и исследованиям, проведенным среди призывников за последние пять лет. Обобщение данных показывает, что дезадаптивное и девиантное поведение не может объясняться только индивидуальными характеристиками личности или психиатрическими симптомами. Проблемы эмоциональной регуляции, импульсивность, неэффективные стратегии преодоления и психологический стресс взаимодействуют с отношениями в подразделении, принятием со стороны сверстников, лидерством и интенсивностью требований службы. Начальный этап службы характеризуется изменчивостью реакций на психологические и физиологические стрессоры, а также социальной интеграции. Психологическая адаптация рассматривается как динамичный и непрерывный процесс. На основе представленных данных предложена модель континуума военной психологической адаптации (MPAC model), рассматривающая девиантное поведение как возможное проявление трудностей на промежуточных этапах адаптации.

Ключевые слова: *военная служба, призывник, психологическая адаптация, девиантное поведение, стрессоры, стратегия поведения, эмоциональная регуляция*

HRANT AVANESYAN, EMMA SARGSYAN – *A Conceptual Analysis of the Continuum of Psychological Adaptation among Soldiers Undergoing Compulsory Military Service.–* This study examines deviant behavior during adaptation among conscripts and proposes a conceptual approach to organizing adaptation. A theoretical analysis of scientific publications (PubMed, Scopus, Web of Science, PsycINFO, and others) was conducted through an integrative synthesis of evidence in accordance with PRISMA 2020 guidelines. Priority was given to systematic reviews, meta-analyses, and studies among conscripts over the past five years. Findings indicate that maladaptive and deviant behavior cannot be attributed solely to personality characteristics or psychiatric symptoms. Difficulties with emotional regulation, impulsivity, ineffective coping, and psychological stress interact with unit relationships, peer acceptance, leadership, and service demands. The initial stage of military service is characterized by variability in responses to stressors and social integration. Psychological adaptation is viewed as a dynamic, continuous process. Based on the evidence, the Military Psychological Adaptation Continuum (MPAC) Model is proposed, interpreting deviant behavior as a manifestation of difficulties at intermediate stages of adaptation.

Key words: *military service, conscript, psychological adaptation, deviant behavior, stressors, behavioral strategies, emotional regulation*

Էթիկայի վերաբերյալ հայտարարություն
Հեղինակները հաստատում են, որ պահպանվել են հետազոտությանը վերաբերող էթիկական բոլոր պահանջները։

Շահերի բախման վերաբերյալ հայտարարություն
Հեղինակները հաստատում են, որ շահերի բախում առկա չէ։

Գրականության ցանկ / References

Dorofeev I. I., Korzunin V. A., Ovchinnikov B. V., Yusupov V. V., Yatmanov A. N. (2016). Metodologicheskie aspekty vydeleniya kategorii mediko-psikhologicheskogo soprovozhdeniya kursantov. Klinicheskaya i spetsialnaya psikhologiya, 5(2), 113–120. https://psyjournals.ru/journals/cpse/archive/2016_n2/cpse_2016_n2_Dorofeev_et_al.pdf

Korzunin A. V., Yusupov V. V., Korzunin V. A., et al. (2013). Obosnovanie metodicheskogo apparata po opredeleniyu grupp professionalnogo psikhologicheskogo soprovozhdeniya kursantov

voennogo vuza MO RF. Vestnik LGU im. A. S. Pushkina, (4). https://cyberleninka.ru/article/n/obosnovanie-metodicheskogo-apparata-po-opredeleniyu-grupp-professionalnogo-psihologicheskogo-soprovozhdeniya-kursantov-voennogo

Seregin D. A., Marchenko A. A., Baurova N. N., Dnov K. V. (2018). Rannyaya diagnostika deviantnogo povedeniya u voennosluzhashchikh po prizyvu. Doktor. Ru., (9), 40–49. DOI: 10.31550/1727-2378-2018-153-9-40-49

Solodkov A. S., Ilina A. A., Fedorov E. V., Kuznetsova E. V., Yatmanov A. N. (2016). Prognozirovanie psikhologicheskogo blagopoluchiya kursantov voennogo vuza. Uchenye zapiski universiteta Lesgafta, (11), 141. https://cyberleninka.ru/article/n/prognozirovanie-psikhologicheskogo-blagopoluchiya-kursantov-voennogo-vuza

Bethmann, D., & Cho, J. I. (2023). Conscription hurts: The effects of military service on physical health, drinking, and smoking. *SSM – Population Health, 22*, 101391. https://doi.org/10.1016/j.ssmph.2023.101391

Bucher, J. (2014). Military deviance. In *Encyclopedia of Social Deviance* (Vol. 2, pp. 442–444). SAGE Publications, Inc. https://doi.org/10.4135/9781483340470.n177

Cox, J. A., McLean, S., Read, G. J. M., & Salmon, P. M. (2025). The factors that contribute to dysfunctional behavior in active military personnel: An umbrella review. *Trauma, Violence, & Abuse*. Advance online publication. https://doi.org/10.1177/15248380251349776

Giles, G. E., Navarro, E., et al. (2023). Characterizing relationships among the cognitive, physical, social-emotional, and health-related traits of military personnel. *Military Medicine, 188*, e2520–e2530. https://doi.org/10.1093/milmed/usad002

Gladkova, Y. O., Filonenko, V. M., & Shcherbakova, I. V. (2026). Psychological aspects of deviant behavior of military personnel in the context of extreme existential trials. *Bulletin of Criminological Association of Ukraine, 32*(2), 968–982. https://doi.org/10.32631/Vca.2024.2.76

Gromatsky, M., et al. (2023). The prevalence of nonsuicidal self-injury in military personnel: A systematic review and meta-analysis. *Trauma, Violence, & Abuse, 24*(5), 2936–2952. https://doi.org/10.1177/15248380221119513

Hom, M. A., Stanley, I. H., Schneider, M. E., & Joiner, T. E. (2017). A systematic review of help-seeking and mental health service utilization among military service members. *Clinical Psychology Review, 53*, 59–78. https://doi.org/10.1016/j.cpr.2017.01.008

Hurjui, E., & Tigusan, M. (2013). Aspects of deviance in military environment. *International Conference of Scientific Paper AFASES, Brasov*. https://www.afahc.ro/ro/afases/2013/socio/hurjui_ticusan.pdf

Jones, N., Seddon, R., Fear, N. T., McAllister, P., Wessely, S., & Greenberg, N. (2012). Leadership, cohesion, morale, and the mental health of UK Armed Forces in Afghanistan. *Psychiatry, 75*(1), 49–59. https://doi.org/10.1521/psyc.2012.75.1.49

Kim, H.-R., Seol, J. H., & Lee, K.-H. (2020). The relationships among job burnout, organizational citizenship behavior, work engagement, and social capital via smartphone use in the Navy soldiers on duty: A moderated mediation model. *Korean Psychological Journal of Culture and Social Issues, 26*(4), 409–433. https://doi.org/10.20406/kjcs.2020.11.26.4.409

Kim, S., & Lee, S. J. (2025). A study on the relationship between smartphone use and military life adaptation of Korean soldiers: The mediating effects of interpersonal skills and self-esteem. *The Journal of Learner-Centered Curriculum and Instruction, 25*(4), 683–698. https://doi.org/10.22251/jlcci.2025.25.4.683

Kirkham, R., Liu, C., Wulandari, T., Aidman, E., Yücel, M., Wiley, J., & Albertella, L. (2025). Emotion regulation and coping in active military personnel: A systematic review. *Stress and Health, 41*(3), e70036. https://doi.org/10.1002/smi.70036

Kwan, J., Sparrow, J., Facer-Irwin, E., Thandi, G., Fear, N. T., & MacManus, D. (2020). Prevalence of intimate partner violence perpetration among military populations: A systematic review and meta-analysis. *Aggression and Violent Behavior, 53*, 101419. https://doi.org/10.1016/j.avb.2020.101419

Larsson, G., et al. (2022). Perceived stress and hair cortisol levels amongst conscripts during basic military training: A repeated measures study. *Military Psychology, 34*(5), 541–550. https://doi.org/10.1080/08995605.2021.2018902

LeardMann, C. A., Powell, T. M., Smith, T. C., Bell, M. R., Smith, B., Boyko, E. J., Hooper, T. I., Gackstetter, G. D., Ghamsary, M., & Hoge, C. W. (2013). Risk factors associated with suicide in current and former US military personnel. *JAMA, 310*(5), 496–506. https://doi.org/10.1001/jama.2013.65164

Livingston, W. S., et al. (2023). The association of military sexual harassment/assault with physical and mental health: A meta-analysis. *Trauma, Violence, & Abuse, 24*(4), 2616–2629. https://doi.org/10.1177/15248380221109790

Mieziene, B., Emeljanovas, A., Cesnaitiene, V. J., Vizbaraite, D., & Zumbakyte-Sermuksniene, R. (2020). Health behaviors and psychological distress among conscripts of the Lithuanian military service: A nationally representative cross-sectional study. *International Journal of Environmental Research and Public Health, 17*(3), 783. https://doi.org/10.3390/ijerph17030783

Osborne, A., Wilson-Menzfeld, G., McGill, G., & Kiernan, M. D. (2022). Military service and alcohol use: A systematic narrative review. *Occupational Medicine, 72*(5), 313–323. https://doi.org/10.1093/occmed/kqac045

Page, M. J., McKenzie, J. E., Bossuyt, P. M., et al. (2021). The PRISMA 2020 statement: An updated guideline for reporting systematic reviews. *BMJ, 372*, n71. https://doi.org/10.1136/bmj.n71

Sharp, M. L., Fear, N. T., Rona, R. J., Wessely, S., Greenberg, N., Jones, N., & Goodwin, L. (2015). Stigma as a barrier to seeking health care among military personnel with mental health problems. *Psychological Medicine, 45*(9), 1873–1883. https://doi.org/10.1017/S0033291714001609

Shin, S., & Kang, K. J. (2026). Influence of smartphone dependence, mental health, and resilience on military life adjustment among soldiers: A cross-sectional study. *Research in Community and Public Health Nursing, 37*(1), 1–13. https://doi.org/10.12799/rcphn.2025.01291

Smaliukienė, R., Bekešienė, S., Mažeikienė, A., Larsson, G., Karčiauskaitė, D., Mazgelytė, E., & Vaičaitienė, R. (2022). Hair cortisol, perceived stress, and the effect of group dynamics: A longitudinal study of young men during compulsory military training in Lithuania. *International Journal of Environmental Research and Public Health, 19*(3), 1663. https://doi.org/10.3390/ijerph19031663

Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն
2026, Vol. 17, No. 3(51), նոյեմբեր, 70-81
https://doi.org/10.46991/BYSU.E/2026.17.3.070

PERSONALITY SUB-FACTORS IN JUDO ATHLETES: DIFFERENTIATION BY COMPETITIVE LEVEL AND TRAINING EXPERIENCE

GAYANE LALAYAN[*]
Armenian State Institute of Physical Education and Sport
LUSINE STEPANYAN[**]
Yerevan State University

Personality research in sport is almost entirely confined to broad factors, yet these are heterogeneous, and an effect absent at the factor level may be present in one of the narrower components that compose it. This article examines the personality profile of judo athletes at the level of the twenty-five sub-factors of the Five-Factor Personality Questionnaire. Seventy-two male athletes aged 12 to 22 years, representing low, intermediate and highly competitive levels, completed the questionnaire together with a decision-style inventory. Eleven sub-factors differed significantly between competitive levels, the largest effects concerning self-sufficiency, curiosity, dominance and neatness, which belong to four different domains. All five self-management sub-factors were associated with training experience, most strongly responsibility and prudence, but not with chronological age, indicating that self-regulatory characteristics develop through sporting activity rather than through maturation. One hundred comparisons against decision style produced six significant results, against five expected by chance. Personality assessment in sport should therefore operate at the sub-factor level, and decision style should be treated as an independent construct.

Key words: *personality sub-factors, judo, competitive level, training experience, self-management, decision style, sport psychology*

The research was conducted with the financial support of the Higher Education and Science Committee of the MoESCS of the RA, in the frames of the research project N 23AA-1F024.

[*] **Գայանե Լալայան –** ՀՊՖԿՍԻ բժշկակենսաբանական գիտությունների ամբիոնի ասպիրանտ
Гаяне Лалаян – аспирант кафедры медико-биологических наук ГИФКС Армении
Gayane Lalayan – PhD student, Chair of Biomedical Sciences, Armenian State Institute of Physical Education and Sport
E-mail: lalayangayane90@gmail.com ORCID ID:https://orcid.org/0000-0003-2049-2615
[**] **Լուսինե Ստեփանյան –** կենսաբանական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ ընդհանուր հոգեբանության ամբիոնի դոցենտ
Лусине Степанян – кандидат биологических наук, доцент кафедры общей психологии ЕГУ
Lusine Stepanyan – Candidate of Biological Sciences, Associate Professor at the Chair of General Psychology of YSU
E-mail: lusine.stepanyan@ysu.am ORCID ID:https://orcid.org/0000-0003-2904-4085

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 17.09.2026
Գրախոսվել է՝ 22.09.2026
Հաստատվել է՝ 03.11.2026
© The Author(s) 2026

Personality is among the most frequently investigated psychological determinants of sporting achievement, and quantitative syntheses have established that the relationship is real but modest. A synthesis of more than fifty meta-analyses concluded that the Big Five predict performance across domains with small to moderate effects, conscientiousness being the most consistent predictor [1], and meta-analytic work confined to athletes has reached similar conclusions [2]. Comparative studies of athletes of different qualifications report the lowest neuroticism among professionals and positive associations of competitive level with extraversion and conscientiousness [3].

Almost all of this work operates at the level of broad factors. This is a substantive limitation rather than a matter of convenience. Each factor of the five-factor model is a composite of narrower components that are only moderately correlated with one another and that may relate to an external criterion in different, sometimes opposing, ways. When such components are averaged into a single score, an effect confined to one of them is diluted and may disappear. The consequence is that a null result at the factor level cannot be interpreted as the absence of a relationship, and a significant result at the factor level does not identify which component is responsible for it. For applied purposes the second problem is the more serious, since a coach cannot act on a global conscientiousness score but can work with responsibility or with prudence.

Research on judo athletes in Armenia has developed along broadly psychophysiological lines. Stepanyan and Lalayan[4] examined heart rate variability in relation to sporting performance, Stepanyan, Lalayan and Avetisyan[5] analyzed the psychological and physiological determinants of performance in adolescent judokas, and Lalayan, Avetisyan and Khachatryan[6] reported associations between subjective well-being, psychomotor ability and performance in the same population. That work operated at the level of broad constructs; the present study addresses the narrower components of personality that those studies could not resolve.

Combat sports provide a useful context for examining this question. In judo the outcome of a contest is frequently decided within seconds, under physical load and emotional pressure, and success depends on a combination of self-regulation, persistence and the capacity to act independently. These are precisely the characteristics that the subfactor level of the five-factor model is designed to separate. At the same time, judo offers an unambiguous external criterion in the form of objectively defined competitive level, and permits chronological age to be distinguished from accumulated training experience, two variables that are ordinarily confounded in developing athletes.

---

[1] Zell E., Lesick T.L., Big Five Personality Traits and Performance: A Quantitative Synthesis of 50+ Meta-Analyses // Journal of Personality, 2021, Vol. 90, No. 4, pp. 559–573.

[2] See Yang J.-H. et al., Relationship between Athletes' Big Five Model of Personality and Athletic Performance: Meta-Analysis // Behavioral Sciences, 2024, Vol. 14, No. 1.; Shuai Y., Wang S., Liu X. et al., The Influence of the Five-Factor Model of Personality on Performance in Competitive Sports: A Review // Frontiers in Psychology, 2023, Vol. 14.

[3] Piepiora P., Personality Traits and Sporting Level of Athletes // Physical Education of Students, 2024.

[4] Stepanyan L., Lalayan G., Heart Rate Variability Features and Their Impact on Athletes' Sports Performance // Journal of Physical Education and Sport, 2023, Vol. 23, No. 8, pp. 2156–2163.

[5] Stepanyan L., Lalayan G., Avetisyan A., An Investigation of Psychological and Physiological Factors Affecting Performance in Adolescent Judokas // Georgian Medical News, 2023, No. 7 (340), pp. 30–36.

[6] Lalayan G., Avetisyan A., Khachatryan M., Enhancing Performance in Adolescent Judokas: The Role of Subjective Well-Being and Psychomotor Abilities // Science in Sport: Modern Problems, 2023, No. 2 (9), pp. 156–169.

The separation of age and training experience is theoretically important. If a psychological characteristic increases with age but not with experience, it is most plausibly a product of general maturation; if it increases with experience but not with age, it is more plausibly a product of the sporting activity itself and therefore, in principle, trainable. This distinction has direct consequences for the design of psychological preparation, yet it is rarely tested, because in youth samples age and experience are usually collinear.

A third question concerns the relationship between personality and decision-making style. Decision style, understood as a dispositional mode of approaching choice, has been described in sport within ecological, cognitive-modelling and time-pressure frameworks[7], and is conceptually closer to the act of choosing than broad personality domains are. Whether it is reducible to personality traits is an open question. If decision style were merely a redescription of trait structure, its dimensions should map onto personality components; if it is an independent construct, they should not. The sub-factor level provides the most demanding test of this, because it offers the finest-grained representation of trait structure available from the instrument. Studies of decision expertise more generally compare experts with novices[8].

The present study therefore had three aims: to identify which of the twenty-five personality sub-factors differentiate competitive levels in judo athletes; to determine which are associated with accumulated training experience as distinct from chronological age; and to test whether any are related to the dimensions of decision-making style. It was expected that self-regulatory sub-factors would be associated with experience rather than with age, and that the relationship between personality and competitive level would prove to be carried by a small number of specific components rather than distributed across whole factors.

Seventy-two male judo athletes aged 12 to 22 years (M = 15.5, SD = 3.0) with 1 to 16 years of training experience (M = 6.5, SD = 3.5) participated. They were drawn from a larger sample of 118 athletes; the age threshold of 12 years was applied because the self-report instruments used presuppose formal-operational reasoning, a stable self-concept and the capacity to appraise internal states reflectively, which are systematically established only from approximately that age.

Competitive level was assigned on the basis of objective competitive results: low level (n = 11), no medals or significant competitive achievements; intermediate level (n = 22), medals won at national or international competitions; high level (n = 39), members of the national team and athletes who had placed at the European Championship. Training experience was recorded separately in years and treated as a continuous variable, which allows the effect of accumulated practice to be distinguished from that of age.

---

[7] See Araújo D., Davids K., Hristovski R., The Ecological Dynamics of Decision Making in Sport // Psychology of Sport and Exercise, 2006, Vol. 7, No. 6, pp. 653–676.; Johnson J.G., Cognitive Modeling of Decision Making in Sports // Psychology of Sport and Exercise, 2006, Vol. 7, No. 6, pp. 631–652.; Raab M., T-ECHO: Model of Decision Making to Explain Behaviour in Experiments and Simulations under Time Pressure // Psychology of Sport and Exercise, 2002, Vol. 3, No. 2, pp. 151–171.

[8] See Berry J., Abernethy B., Côté J., The Contribution of Structured Activity and Deliberate Play to the Development of Expert Perceptual and Decision-Making Skill // Journal of Sport and Exercise Psychology, 2008, Vol. 30, No. 6, pp. 685–708.; Gutiérrez-Díaz del Campo D., González Villora S., García López L.M. et al., Differences in Decision-Making Development between Expert and Novice Invasion Game Players // Perceptual and Motor Skills, 2011, Vol. 112, No. 3, pp. 871–888.

Personality was measured with the Five-Factor Personality Questionnaire (5PFQ) in its Russian-language adaptation[9]. The instrument yields the five broad domains of extraversion, attachment, self-management, emotional stability and expressiveness, each composed of five narrower sub-factors, giving twenty-five quantitative indices in addition to the five principal scores. It is the sub-factor level that forms the object of the present analysis.

Decision-making style was assessed with the Myers-Briggs-based Decision Style Inventory developed by Nutt[10], a thirty-two-item forced-choice questionnaire yielding a four-letter type and four underlying bipolar dimensions: extraversion-introversion (E/I), sensing-intuition (S/N), thinking-feeling (T/F) and judging-perceiving (J/P). Because the frequency of individual types fell to one or two observations in several cells, the sixteen types were not compared statistically and the four bipolar dimensions were entered as dichotomous independent variables.

Testing was carried out in quiet conditions at a research centre, an Olympic training complex and a sports club, in a fixed order, by the same investigator. The study was observational and non-invasive. Data collection was carried out with the permission of the participating sports organisations, and all participants and, in the case of participants under 18 years of age, their parents or legal guardians were informed about the nature and purpose of the procedures and consented to participation, with the right to withdraw at any time. The study was conducted in accordance with the principles of the Declaration of Helsinki.

Analyses were performed in SPSS 26 and verified in Python. Distributional normality was assessed with the Shapiro-Wilk test. Differences between the three competitive levels were tested by one-way analysis of variance with Tukey post hoc comparisons, verified in parallel by the Kruskal-Wallis test, and effect sizes were expressed as eta squared. Associations with age and training experience were assessed by Pearson correlation. Comparisons between the poles of the decision-style dimensions used independent-samples t tests with Welch's correction for unequal variances, with Cohen's d as the effect size[11]. Because the sub-factor level generates a large number of comparisons, the interpretation throughout rests on effect sizes and on the agreement of parametric and non-parametric tests rather than on statistical significance alone.

Descriptive statistics for the twenty-five sub-factors are presented in Table 1. The profile is broadly homogeneous, with mean values concentrated between 6.5 and 11.7 on the scale of the instrument, and no sub-factor showing a floor or ceiling effect.

---

[9] Хромов А.Б., Пятифакторный опросник личности, Курган, 2000. / Khromov A.B., Pyatifaktornyy oprosnik lichnosti, Kurgan, 2000.

[10] Nutt P.C., Influence of Decision Styles on Use of Decision Models // Technological Forecasting and Social Change, 1979, Vol. 14, No. 1, pp. 77–93.

[11] Cohen J., Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences, 2nd ed., Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum Associates, 1988.

Table 1

Descriptive statistics for the twenty-five personality sub-factors (n = 72)

Domain	Sub-factor	M	SD	Mdn	Min	Max
Extraversion	Activity	11.24	2.58	12.0	3	15
Extraversion	Dominance	9.81	2.99	10.0	4	15
Extraversion	Sociability	9.99	3.00	10.0	4	15
Extraversion	Sensation seeking	9.10	2.34	9.0	5	15
Extraversion	Expression of feelings	9.12	2.28	9.0	5	15
Attachment	Warmth	10.35	2.33	11.0	5	15
Attachment	Cooperation	9.69	2.34	10.0	3	15
Attachment	Trust	8.61	2.04	9.0	4	15
Attachment	Understanding	9.83	2.58	11.0	3	14
Attachment	Respect for others	10.43	2.76	11.0	4	15
Self-management	Neatness	10.69	2.81	11.0	3	15
Self-management	Persistence	10.21	3.43	11.0	3	15
Self-management	Responsibility	10.03	3.08	10.0	3	15
Self-management	Behavioural self-control	9.21	2.25	10.0	5	14
Self-management	Prudence	9.69	2.68	10.0	4	15
Emotional stability	Carefreeness	7.43	1.88	7.0	3	14
Emotional stability	Relaxation	7.53	1.91	7.0	3	13
Emotional stability	Emotional comfort	7.69	2.10	8.0	5	13
Emotional stability	Self-sufficiency	7.86	1.92	8.0	4	13
Emotional stability	Emotional stability (sub)	8.32	2.34	8.0	3	15
Expressiveness	Curiosity	10.15	2.99	11.0	3	15
Expressiveness	Inquisitiveness	9.56	3.15	9.0	3	15
Expressiveness	Artistry	9.74	3.25	9.0	3	15
Expressiveness	Sensitivity	9.57	2.35	10.0	4	15
Expressiveness	Plasticity	8.76	1.88	9.0	4	15

Eleven of the twenty-five sub-factors differed significantly between competitive levels (Table 2, Figure 1). Four of them combine statistical significance with a substantial effect size and agreement between the parametric and non-parametric tests: self-sufficiency, curiosity, dominance and neatness. The largest effect concerned self-sufficiency, which accounted for a quarter of the variance between groups.

Two distinct patterns are present. Dominance and neatness increase monotonically across all three levels, from 7.73 to 10.72 and from 8.64 to 11.51 respectively, with the low and high levels significantly different in both cases. Curiosity and cooperation, by contrast, separate the lowest competitive level from the two higher ones without distinguishing between the latter, which suggests a threshold rather than a gradient. Self-sufficiency shows a third pattern, non-monotonic, with its minimum in the intermediate group and the only significant contrast between the intermediate and high levels.

It is notable that these four sub-factors belong to four different domains: emotional stability, expressiveness, extraversion and self-management. The characteristics that accompany competitive progression are therefore distributed across the personality structure rather than concentrated within a single factor, which is precisely what a factor-level analysis would be unable to show.

Table 2

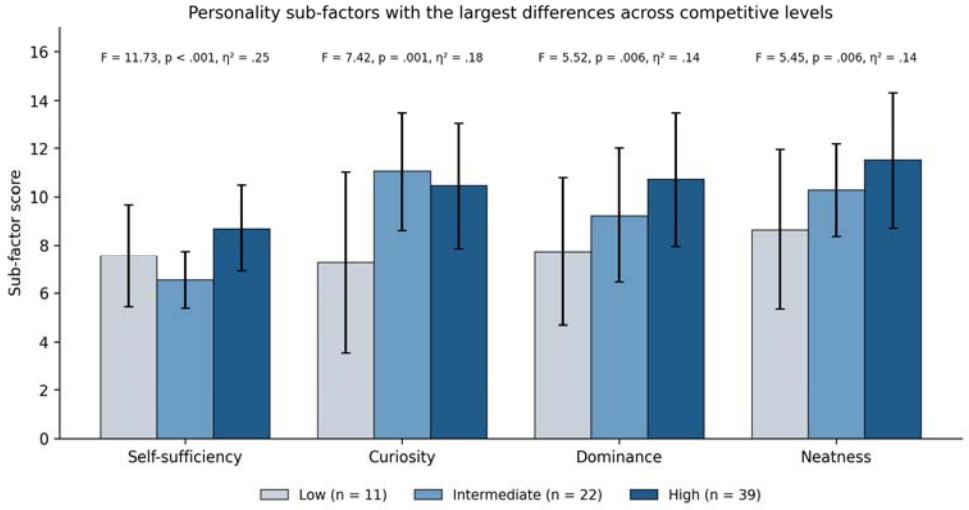
Personality sub-factors differing significantly between competitive levels (n = 72)

Domain	Sub-factor	Low (n = 11)	Intermediate (n = 22)	High (n = 39)	F	p	KW p	η^2	Tukey (p < .05)
Emotional stability	Self-sufficiency	7.55 ± 2.11	6.55 ± 1.18	8.69 ± 1.78	11.73	< .001	< .001	.254	I–H < .001
Expressiveness	Curiosity	7.27 ± 3.74	11.05 ± 2.44	10.46 ± 2.60	7.42	.001	.013	.177	L–I .001; L–H .003
Extraversion	Dominance	7.73 ± 3.04	9.23 ± 2.78	10.72 ± 2.77	5.52	.006	.010	.138	L–H .007
Self-management	Neat-ness	8.64 ± 3.29	10.27 ± 1.91	11.51 ± 2.81	5.45	.006	.002	.137	L–H .006
Expressiveness	Inquisitiveness	7.55 ± 3.27	10.91 ± 3.16	9.36 ± 2.81	4.82	.011	.017	.123	L–I .009
Attachment	Cooperation	7.82 ± 2.71	10.09 ± 2.49	10.00 ± 1.92	4.60	.013	.021	.118	L–I .020; L–H .015
Expressiveness	Artistry	7.45 ± 2.94	10.64 ± 3.09	9.87 ± 3.18	3.89	.025	.024	.101	L–I .020
Attachment	Warmth	8.91 ± 2.43	11.14 ± 1.96	10.31 ± 2.34	3.62	.032	.035	.095	L–I .024
Extraversion	Activity	9.45 ± 3.67	11.73 ± 2.10	11.46 ± 2.30	3.40	.039	.162	.090	L–I .042
Expressiveness	Sensitivity	8.09 ± 2.88	10.27 ± 2.41	9.59 ± 2.01	3.36	.040	.076	.089	L–I .031
Attachment	Understanding	8.18 ± 3.03	9.77 ± 2.07	10.33 ± 2.58	3.17	.048	.066	.084	L–H .038

Note. Values are M ± SD. KW = Kruskal-Wallis; L = low, I = intermediate, H = high.

Figure 1

Personality sub-factors with the largest differences across competitive levels

Nine sub-factors correlated significantly with training experience or with age (Table 3). The structure of these associations is the principal finding of the study. All five sub-factors of the self-management domain correlate with training experience, and the strongest associations are those of responsibility (r = .50) and prudence (r = .44). The same sub-factors show no comparable association with chronological age: of the five, only prudence correlates significantly with age, and at a substantially lower magnitude (Figure 2).

The dissociation is systematic rather than incidental. Responsibility correlates with experience at r = .50 but with age at only r = .21, which is not significant; behavioural self-control correlates at r = .36 with experience and r = .17 with age; persistence at r = .33 and r = .12 respectively. The pattern indicates that the self-regulatory components of personality in this sample are associated with the accumulation of sporting practice rather than with general maturation, and are therefore, in principle, amenable to targeted development.

Two sub-factors outside the self-management domain follow the same pattern: dominance (r = .34 with experience, r = .19 with age) and respect for others (r = .31 and r = .21). Conversely, self-sufficiency is the only sub-factor whose association with age (r = .31) exceeds its association with experience (r = .24), which is consistent with its non-monotonic behaviour across competitive levels.

Table 3

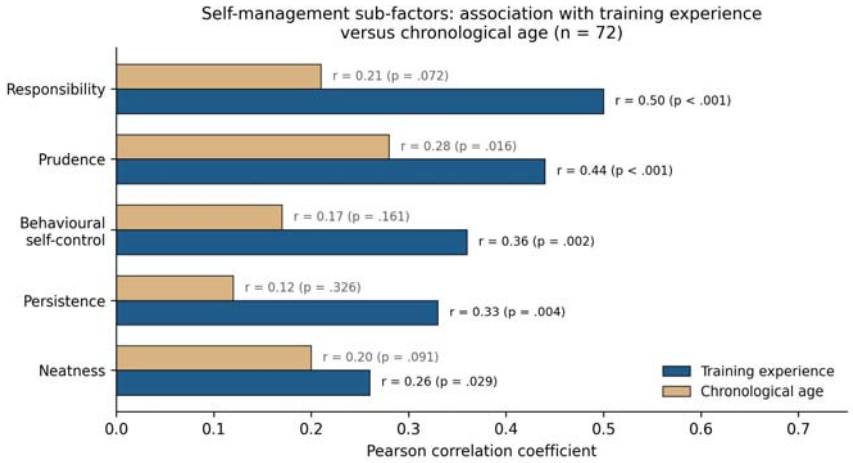
Correlations of personality sub-factors with training experience and chronological age (n = 72)

Domain	Sub-factor	r (exper.)	p	r (age)	p
Self-management	Responsibility	0.50	< .001	0.21	.072
Self-management	Prudence	0.44	< .001	0.28	.016
Self-management	Behavioural self-control	0.36	.002	0.17	.161
Extraversion	Dominance	0.34	.003	0.19	.114
Self-management	Persistence	0.33	.004	0.12	.326
Attachment	Respect for others	0.31	.008	0.21	.076
Self-management	Neatness	0.26	.029	0.20	.091
Extraversion	Sociability	0.25	.033	0.11	.356
Emotional stability	Self-sufficiency	0.24	.043	0.31	.009

Note. Only sub-factors significant for at least one of the two variables are shown.

Figure 2

Self-management sub-factors: association with training experience versus chronological age

One hundred comparisons were computed, contrasting each of the twenty-five sub-factors across the poles of each of the four decision-style dimensions. Six reached significance at $p < .05$, a number that chance alone would predict to be five (Table 4). The strongest single result, higher emotional comfort in athletes with a sensing orientation, reached $p < .001$ with a large effect size, and stands as the only association worth further examination.

This is a negative result, and it is reported as such. Its significance lies in the level at which it was obtained. A null finding at the level of broad factors would be open to the objection that heterogeneous composites had diluted a real effect. The present analysis

was conducted at the finest level of resolution the instrument provides, across one hundred comparisons, and produced a yield indistinguishable from chance. Decision-making style, at least as measured here, is therefore not reducible to trait personality structure.

Table 4

Nominally significant comparisons of personality sub-factors across the poles of the decision-style dimensions (n = 72)

Dimension	Sub-factor	Pole A	Pole B	t	p	d
S/N	Emotional comfort	N 7.20 ± 1.86	S 9.44 ± 2.00	-4.01	< .001	-1.18
J/P	Carefreeness	J 7.05 ± 1.63	P 8.65 ± 2.18	-2.78	.011	-0.90
J/P	Plasticity	J 9.07 ± 1.83	P 7.76 ± 1.71	2.70	.011	0.72
E/I	Emotional comfort	E 6.96 ± 1.97	I 8.13 ± 2.07	-2.39	.020	-0.57
S/N	Sensation seeking	N 9.39 ± 2.41	S 8.06 ± 1.81	2.40	.022	0.58
S/N	Sociability	N 10.41 ± 2.82	S 8.50 ± 3.20	2.16	.042	0.66

Note. Values are M ± SD. Six of one hundred comparisons reached p < .05, against five exected by chance.

Three findings emerged. First, competitive level in judo is differentiated by a small number of specific personality components rather than by broad factors, and the four components carrying the largest effects belong to four different domains. Second, the self-management domain is associated with accumulated training experience but not with chronological age, a dissociation that identifies these characteristics as products of sporting activity rather than of maturation. Third, personality and decision-making style are dissociated even at the sub-factor level, which supports the treatment of decision style as an independent construct.

The finding that conscientiousness-related characteristics accompany competitive level is consistent with the meta-analytic literature, in which conscientiousness is the most stable personality predictor of performance [12]. The present results extend that literature in two respects. They localise the effect within the domain, showing that it is carried by responsibility, prudence and behavioural self-control rather than by the domain as a whole; and they show that within the self-management domain the association is with experience rather than with age, which the factor-level literature has not been in a position to establish.

The monotonic increase of dominance across competitive levels agrees with reports of a positive association between extraversion and sporting level [13], but again localises it: it is the assertive component of extraversion, not sociability or sensation seeking, that tracks competitive progression in this sample. The threshold pattern shown by curiosity

[12] See Zell E., Lesick T.L., op. cit.; Yang J.-H. et al., op. cit.
[13] Piepiora P., op. cit.

and cooperation, which separate only the lowest level from the two higher ones, resembles the finding that self-confidence and commitment differ by performance level but fail to distinguish national from international competitors [14].

The non-monotonic behaviour of self-sufficiency, lowest in the intermediate group, has no direct analogue in the literature. One plausible reading is that the intermediate stage of a sporting career is the point of maximum dependence on coach and team structures, whereas both beginners and highly qualified athletes operate with greater autonomy, the former because they have not yet been fully integrated into a competitive structure and the latter because independent decision-making is required at that level. This interpretation is speculative and requires longitudinal testing.

The absence of association between personality and decision style is consistent with the view that decision style occupies a level of description distinct from trait structure, closer to the act of choosing than to general dispositions [15]. It also converges with evidence that the dispositional determinants of decision-making are more readily detected by objective psychophysiological measurement than by self-report.

The sample was exclusively male and drawn from a single sport, which restricts generalisation. The low competitive level group comprised eleven athletes, so contrasts involving that group rest on a small subsample. The design is cross-sectional: the association between self-management sub-factors and training experience is compatible with development through practice, but equally with selective retention of athletes who possess these characteristics from the outset, and only longitudinal data can distinguish the two. The 5PFQ sub-factors are measured by short scales, whose reliability is necessarily lower than that of the composite factors, a limitation that applies to sub-factor analysis generally and that makes the surviving effects, if anything, conservative estimates. Finally, decision style was assessed with a typological instrument whose dichotomisation of continuous characteristics is a recognised weakness, mitigated here by restricting analysis to the bipolar dimensions.

For applied practice the results argue for assessment at the sub-factor rather than factor level. A global self-management score conveys little that a coach can act upon, whereas responsibility and prudence are concrete, observable and plausibly trainable. The dissociation of experience from age further suggests that these characteristics should be monitored against training history rather than against the athlete's age group.

1. Competitive level in judo athletes is differentiated by specific personality sub-factors rather than by broad factors. The four sub-factors carrying the largest effects — self-sufficiency, curiosity, dominance and neatness — belong to four different personality domains, a structure that factor-level analysis cannot reveal.

2. The sub-factors of the self-management domain are consistently associated with accumulated training experience and not with chronological age. Responsibility and prudence show the strongest associations. This dissociation indicates that self-regulatory characteristics in judo are linked to sporting practice rather than to general maturation, and it supports their inclusion as targets of psychological preparation rather than as fixed selection criteria.

---

[14] See Lochbaum M., Sherburn M., Sisneros C. et al., Pre-Event Self-Efficacy and Sports Performance: A Systematic Review with Meta-Analysis // Sports, 2023, Vol. 11, No. 11.; Vičar M., Self-Confidence, Commitment and Goal-Setting in Czech Athletes at Different Performance Levels // Acta Gymnica, 2018, Vol. 48, No. 2.

[15] See Araújo D. et al., op. cit.; Johnson J.G., op. cit.; Raab M., op. cit.

3. Decision-making style is not related to personality sub-factors: of one hundred comparisons, six reached significance, against five expected by chance. Since the test was conducted at the finest level of resolution the instrument provides, this constitutes evidence that decision style is an independent construct and should be assessed by its own methods.

4. Assessment at the sub-factor level yields information that the broad-factor level cannot provide. In the present data the effects associated with competitive level and with training experience were localised in particular components — self-sufficiency, dominance, neatness, responsibility and prudence — rather than distributed evenly across the domains that contain them. This is the level at which psychological preparation can realistically be targeted.

ԳԱՅԱՆԵ ԼԱԼԱՅԱՆ, ԼՈՒՍԻՆԵ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ – *Անձնային ենթագործոնները ձյուդոիստների մոտ. տարբերակումն ըստ մրցակցային մակարդակի և մարզական փորձի –* Անձային ոլորտի հետազոտությունները սպորտում գրեթե միշտ սահմանափակվում են լայն գործոնների վերլուծությամբ, սակայն դրանք հիմնականում միասեռ չեն, և գործոնի մակարդակում բացակայող էֆեկտը կարող է առկա լինել այն կազմող ավելի նեղ բաղադրիչներից որևէ մեկի փոփոխության հիմքում: Հոդվածում ուսումնասիրվում է ձյուդոիստների անձնային դիմագիծը հնգագործոն անձնային հարցաշարի 25 ենթագործոնների և 5 հիմնական գործոնների մակարդակով: Հետազոտությանը մասնակցել է 12–22 տարեկան 72 արական սեռի ձյուդոիստ՝ ներկայացնելով մրցակցային երեք առանձին մակարդակներ՝ ցածր, միջին և բարձր: 25 ենթագործոններից 11-ը էականորեն տարբերվել են մրցակցային մակարդակների միջև, ամենամեծ էֆեկտները՝ ինքնուրույնության, հետաքրքրասիրության, գերակայության և կոկիկության բաղադրիչների դեպքում: Ինքնակառավարման ոլորտի բոլոր հինգ ենթագործոնները կապված էին մարզական փորձի, բայց ոչ տարիքի հետ, այսինքն՝ այդ հատկությունները զարգանում են մարզական գործունեության, ոչ թե ընդհանուր հասունացման փոփոխության հաշվին: Որոշումների կայացման ոճի հետ առանձին գործոնների համեմատությունից նշանակալի է եղել միայն 6-ը, ինչը հիմք է տալիս նշելու, որ անձնային ոլորտի գնահատումը սպորտային գործունեության ընթացքում պետք է իրականացվի ենթագործոնների մակարդակով, իսկ որոշումների կայացման ոճը պետք է դիտարկվի որպես առանձին կառուցվածք՝ բացահայտելու դրա վրա հիմնական գործոնների ազդեցությունը:

Բանալի բառեր – *անձնային ենթագործոններ, ձյուդո, մրցակցային մակարդակ, մարզական փորձ, ինքնակառավարում, որոշումների կայացման ոճ, սպորտային հոգեբանություն*

ГАЯНЕ ЛАЛАЯН, ЛУСИНЕ СТЕПАНЯН – *Субфакторы личности у дзюдоистов: дифференциация по соревновательному уровню и тренировочному опыту*.– Исследования личности в спорте почти всегда ограничиваются анализом широких факторов, но они не обязательно однородны, и эффект, отсутствующий на уровне фактора, может быть обусловлен изменениями в одном из более узких компонентов, составляющих этот фактор. В статье рассматривается личностный профиль дзюдоистов на уровне 25 субфакторов и 5 основных факторов пятифакторного личностного опросника. В исследовании приняли участие 72 дзюдоиста мужского пола в возрасте 12–22 лет, представляющие три разных уровня соревнований: низкий, средний и высокий. Одиннадцать из 25 субфакторов значительно различались между уровнями соревнований, при этом наибольшие эффекты наблюдались для компонентов неза-

висимости, любознательности, доминирования и аккуратности. Все пять субфакторов в области самоконтроля были связаны со спортивным опытом, но не с возрастом, что означает, что эти черты развиваются в процессе спортивной деятельности, а не в результате общих возрастных изменений. При сравнении индивидуальных факторов со стилем принятия решений значимыми оказались только 6, что служит основанием для замечания о том, что оценка личностной сферы во время занятий спортом должна проводиться на уровне субфакторов, а стиль принятия решений следует рассматривать как отдельную структуру для выявления влияния основных факторов, воздействующих на него.

Ключевые слова: *субфакторы личности, дзюдо, соревновательный уровень, тренировочный опыт, самоменеджмент, стиль принятия решений, спортивная психология*

Ethics Statement
The authors confirm that all ethical requirements regarding the research have been met.

Conflict of Interest Statement
The authors confirm that there are no conflicts of interest.

References

Zell E., Lesick T.L., Big Five Personality Traits and Performance: A Quantitative Synthesis of 50+ Meta-Analyses // Journal of Personality, 2021, Vol. 90, No. 4, pp. 559–573.
Yang J.-H. et al., Relationship between Athletes' Big Five Model of Personality and Athletic Performance: Meta-Analysis // Behavioral Sciences, 2024, Vol. 14, No. 1.
Shuai Y., Wang S., Liu X. et al., The Influence of the Five-Factor Model of Personality on Performance in Competitive Sports: A Review // Frontiers in Psychology, 2023, Vol. 14.
Piepiora P., Personality Traits and Sporting Level of Athletes // Physical Education of Students, 2024.
Stepanyan L., Lalayan G., Heart Rate Variability Features and Their Impact on Athletes' Sports Performance // Journal of Physical Education and Sport, 2023, Vol. 23, No. 8, pp. 2156–2163.
Stepanyan L., Lalayan G., Avetisyan A., An Investigation of Psychological and Physiological Factors Affecting Performance in Adolescent Judokas // Georgian Medical News, 2023, No. 7 (340), pp. 30–36.
Lalayan G., Avetisyan A., Khachatryan M., Enhancing Performance in Adolescent Judokas: The Role of Subjective Well-Being and Psychomotor Abilities // Science in Sport: Modern Problems, 2023, No. 2 (9), pp. 156–169.
Araújo D., Davids K., Hristovski R., The Ecological Dynamics of Decision Making in Sport // Psychology of Sport and Exercise, 2006, Vol. 7, No. 6, pp. 653–676.
Johnson J.G., Cognitive Modeling of Decision Making in Sports // Psychology of Sport and Exercise, 2006, Vol. 7, No. 6, pp. 631–652.
Raab M., T-ECHO: Model of Decision Making to Explain Behaviour in Experiments and Simulations under Time Pressure // Psychology of Sport and Exercise, 2002, Vol. 3, No. 2, pp. 151–171.
Berry J., Abernethy B., Côté J., The Contribution of Structured Activity and Deliberate Play to the Development of Expert Perceptual and Decision-Making Skill // Journal of Sport and Exercise Psychology, 2008, Vol. 30, No. 6, pp. 685–708.
Gutiérrez-Díaz del Campo D., González Villora S., García López L.M. et al., Differences in Decision-Making Development between Expert and Novice Invasion Game Players // Perceptual and Motor Skills, 2011, Vol. 112, No. 3, pp. 871–888.
Хромов А.Б., Пятифакторный опросник личности, Курган, 2000. / Khromov A.B., Pyatifaktornyy oprosnik lichnosti, Kurgan, 2000.
Nutt P.C., Influence of Decision Styles on Use of Decision Models // Technological Forecasting and Social Change, 1979, Vol. 14, No. 1, pp. 77–93.
Cohen J., Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences, 2nd ed., Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum Associates, 1988.
Lochbaum M., Sherburn M., Sisneros C. et al., Pre-Event Self-Efficacy and Sports Performance: A Systematic Review with Meta-Analysis // Sports, 2023, Vol. 11, No. 11.
Vičar M., Self-Confidence, Commitment and Goal-Setting in Czech Athletes at Different Performance Levels // Acta Gymnica, 2018, Vol. 48, No. 2.

Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն
2026, Vol. 17, No. 3(51), նոյեմբեր, 82-96
https://doi.org/10.46991/BYSU.E/2026.17.3.082

ԱՆՁՆԱՅԻՆ ԳԾԵՐԻ ԵՎ «ԱՇԽԱՏԱՆՔ–ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ» ՀԱՎԱՍԱՐԱԿՇՌՈՒԹՅԱՆ ՓՈԽԿԱՊՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԱՆԱՆՑ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ԱՍՏՂԻԿ ՍԵՐՈԲՅԱՆ[*], **ՆԱՐԻՆԵ ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ**[**]
Երևանի պետական համալսարան

Հոդվածի նպատակն է սոցիալ-հոգեբանական տեսանկյունից ուսումնասիրել կանանց անձնային գծերի և աշխատանք–անձնական կյանք հավասարակշռության փոխկապակցվածությունը: Այս համատեքստում առանձնահատուկ կարևորություն է ստանում անձնային գծերի ուսումնասիրությունը: Հետազոտությունն իրականացվել է 81 աշխատող կանանց շրջանում: Անձնային գծերի ուսումնասիրման համար կիրառվել է «Մեծ հնգյակ» մոդելի հարցարանը, իսկ աշխատանք–անձնական կյանք հավասարակշռության գնահատման համար՝ Աշխատանք-Կյանք բալանսի սանդղակը: Տվյալների վերլուծության ընթացքում իրականացվել է անձնային գծերի և աշխատանք–անձնական կյանք հավասարակշռության բաղադրիչների, ինչպես նաև դրանց միջև առկա կապերի վերլուծություն Պիրսոնի կոռելյացիոն բանաձևով, և ռեգրեսիոն վերլուծություն: Արդյունքները ցույց են տալիս, որ նեյրոտիզմը կապված է աշխատանքի և անձնական կյանքի փոխադարձ միջամտության ավելի բարձր մակարդակների և դրանց դրական փոխազդեցության ավելի ցածր արտահայտվածության հետ, մինչդեռ բարեխղճությունը կապված է միջամտության ավելի ցածր և փոխբարելավման ավելի բարձր ցուցանիշների հետ: Բարյացակամության դեպքում

[*] **Աստղիկ Սերոբյան** – ԵՊՀ հոգեբանության գիտահետազոտական կենտրոնի «Անձ և սոցիալական միջավայր» գ/հ լաբորատորիայի գիտաշխատող, Անձի հոգեբանության ամբիոնի դասախոս

Астхик Серобян – научный сотрудник научно-исследовательской лаборатории «Личность и социальная среда» научно-исследовательского центра психологии ЕГУ, преподаватель кафедры психологии личности ЕГУ

Astghik Serobyan – Researcher, "Personality and Social Context" research lab., Center of Psychology research of YSU, Lecturer, Chair of Personality Psychology of YSU

Էլ. փոստ՝ astghiks@ysu.am ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9599-4447

[**] **Նարինե Հովակիմյան** – ԵՊՀ «Անձի հոգեբանություն և հոգեբանական խորհրդատվություն» մագիստրոսական ծրագրի մագիստրանտ

Нарине Овакимян – магистрант магистерской программы ЕГУ «Психология личности и психологическое консультирование»

Narine Hovakimyan – Master's student of the YSU master's program in “Personality Psychology and Psychological Counseling” of YSU

Էլ. փոստ՝ narinehovakimyan2001@gmail.com ORCID ID: https://orcid.org/0009-0005-1512-3657

Ստացվել է՝ 06.10.2026
Գրախոսվել է՝ 07.10.2026
Հաստատվել է՝ 03.11.2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.
© The Author(s) 2026

արձանագրվել է կապ անձնական կյանքի՝ աշխատանքի միջամտության հետ, մինչդեռ էքստրավերտության և լայնախոհության համար վիճակագրորեն նշանակալի կապեր չեն արձանագրվել: Ստացված արդյունքները ընդգծում են անձնային առանձնահատկությունների նշանակությունը կանանց աշխատանքային և անձնական կյանքի փոխազդեցության հոգեբանական առանձնահատկությունների ըմբռնման գործում:

Բանալի բառեր – *անձնային գծեր, «Մեծ հնգյակ», աշխատանք–անձնական կյանք հավասարակշռություն, աշխատանք–անձնական կյանք փոխազդեցություն*

Ժամանակակից հասարակությունում «աշխատանք–անձնական կյանք» հավասարակշռության պահպանման խնդիրը ձեռք է բերել առանձնահատուկ նշանակություն՝ պայմանավորված սոցիալ-տնտեսական փոփոխություններով, գենդերային դերերի վերափոխմամբ և ինքնաիրացման աճող պահանջներով: Հայաստանի պարագայում այս խնդիրը հատկապես կարևոր է, քանի որ կանանց մասնագիտական գործունեությունը հաճախ համատեղվում է ընտանիքի, տնային տնտեսության և խնամքի հետ կապված պարտականությունների հետ: Արդյունքում կինը ստիպված է միաժամանակ բավարարել տարբեր ոլորտների պահանջները, ինչը կարող է դժվարացնել աշխատանքային և անձնական կյանքի արդյունավետ համադրումը:

Հայաստանում պահպանվող ավանդական պատկերացումները կնոջ ընտանեկան և սոցիալական դերերի վերաբերյալ նույնպես կարող են ազդեցություն ունենալ այս գործընթացի վրա: Կնոջից հաճախ ակնկալվում է ակտիվ մասնակցություն ինչպես մասնագիտական, այնպես էլ ընտանեկան կյանքում, ինչի հետևանքով տարբեր ոլորտների պահանջները կարող են մրցակցել միմյանց հետ: Այս պայմաններում աշխատանք–անձնական կյանք հավասարակշռությունը դառնում է ոչ միայն սոցիալական, այլև հոգեբանական խնդիր:

Միևնույն ժամանակ, աշխատանքի և անձնական կյանքի համադրումը կախված չէ միայն արտաքին պայմաններից: Տարբեր կանայք նույն իրավիճակին կարող են տարբեր կերպ արձագանքել՝ պայմանավորված իրենց անհատական հոգեբանական առանձնահատկություններով: Այս տեսանկյունից կարևոր է ուսումնասիրել անձնային գծերի դերը: «Մեծ հնգյակ» մոդելի շրջանակում առանձնացվող նեյրոտիզմը, էքստրավերտությունը, լայնախոհությունը, բարյացակամությունը և բարեխղճությունը կարող են տարբեր կերպ կապված լինել աշխատանքային և անձնական կյանքի փոխազդեցության հետ:

Այսպիսով, հայաստանյան պայմաններում կանանց աշխատանք–անձնական կյանք հավասարակշռության ուսումնասիրությունը կարևոր է ոչ միայն սոցիալական միջավայրի, այլև անձի անհատական առանձնահատկությունների տեսանկյունից: Սույն հետազոտության նպատակն է ուսումնասիրել «Մեծ հնգյակ» մոդելի և աշխատանք–անձնական կյանք հավասարակշռության տարբեր դրսևորումների միջև փոխկապակցվածությունը:

«Մեծ հնգյակ» մոդել

Անձնային գծերի ուսումնասիրության ժամանակակից մոտեցումներում առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում «Մեծ հնգյակ» մոդելը, որը անձի անհատական տարբերությունները ներկայացնում է հինգ հիմնական գործոնների միջոցով՝ նեյրոտիզմ, էքստրավերտություն, լայնախոհություն, բարյացակամություն և բարեխղճություն: Այս գործոնները հնարավորություն են տալիս համակարգված նկարագրելու մարդու մտածողության, հուզականության և վարքագծի հիմնական տարբերությունները[1]:

Նեյրոտիզմը կապված է հուզական անկայունության, տագնապայնության և բացասական հույզերի ավելի հաճախակի արտահայտման հետ: Էքստրավերտությունը բնութագրվում է սոցիալական ակտիվությամբ և արտաքին միջավայրի հետ ակտիվ փոխազդեցությամբ, մինչդեռ լայնախոհությունը կապված է նոր փորձի, գաղափարների և տարբեր հնարավորությունների նկատմամբ բաց լինելու հետ: Բարյացակամությունն արտացոլում է միջանձնային հարաբերություններում համագործակցության և դրական փոխազդեցության միտումը, իսկ բարեխղճությունը՝ կազմակերպվածությունը, նպատակաուղղվածությունը և ինքնակարգավորման կարողությունը: Այս գործոնները միասին ձևավորում են անձի ամբողջական հոգեբանական դիմանկարը՝ արտացոլելով նրա ուժեղ կողմերն ու հնարավոր սահմանափակումները տարբեր իրավիճակներում[2]:

«Մեծ հնգյակ» մոդելի կարևոր առանձնահատկություններից է նաև դրա կիրառելիությունը տարբեր մշակութային միջավայրերում: Ըստ տարբեր երկրներում իրականացված հետազոտությունների, կարող ենք տեսնել, որ հինգ հիմնական գործոնները հանդիպում են տարբեր մշակույթներում, սակայն դրանց նշանակությունն ու արտահայտման ձևերը կարող են որոշակիորեն տարբեր լինել՝ կախված մշակութային արժեքներից և սոցիալական նորմերից: Հետևաբար, անձնային գծերի ուսումնասիրությունը կարևոր է դիտարկել նաև սոցիալական և մշակութային կոնկրետ միջավայրի համատեքստում[3]:

«Աշխատանք–անձնական կյանք» հավասարակշռություն

«Աշխատանք–անձնական կյանք» հավասարակշռությունը ժամանակակից հոգեբանական հետազոտություններում դիտարկվում է որպես աշխատանքային և անձնական կյանքի պահանջների համադրման գործընթաց: Այն չի ենթադրում աշխատանքային և անձնական կյանքի ժամանակի կամ ռեսուրսնե-

---

[1] Տե՛ս **McCrae, R. R., & Costa, P. T.** (1999). A Five-Factor Theory of Personality. In L. A. Pervin & O. P. John (Eds.), Handbook of Personality: Theory and Research (2nd ed.). New York: Guilford Press:

[2] Տե՛ս **Սերոբյան Ա., Խաչատրյան Ն., Գրիգորյան Ա.** (2021) Անձի դիսպոզիցիոնալ գծեր և սոցիալ-մշակութային կողմնորոշումներ. հոգեչափողական գործիքների տեղայնացում: Գիտամեթոդական ձեռնարկ. -Եր., ԵՊՀ հրատ., 128 էջ:

[3] Տե՛ս **McCrae, R. R., & Costa, P. T.** (1999). A Five-Factor Theory of Personality. In L. A. Pervin & O. P. John (Eds.), Handbook of Personality: Theory and Research (2nd ed.). New York: Guilford Press:

րի պարտադիր հավասար բաշխում: Ավելի շուտ՝ հավասարակշռությունը վերաբերում է անձի այն ընկալմանը, թե որքանով են աշխատանքային պահանջներն ու անձնական կարիքները համապատասխանում իր արժեքներին, նպատակներին և առաջնահերթություններին[4]:

Այս մոտեցման համաձայն՝ աշխատանք–անձնական կյանք հավասարակշռությունը դինամիկ և սուբյեկտիվ գործընթաց է, որը կարող է փոփոխվել կյանքի տարբեր փուլերում: Աշխատանքային և անձնական ոլորտները կարող են ոչ միայն փոխադարձաբար խոչընդոտել միմյանց, այլև որոշ դեպքերում նպաստել միմյանց արդյունավետ իրականացմանը: Այսպիսով, հավասարակշռությունը չի սահմանափակվում միայն կոնֆլիկտի բացակայությամբ, այլ ներառում է նաև երկու ոլորտների միջև դրական փոխազդեցության հնարավորությունը:

Հավասարակշռության վրա ազդող գործոնները Վոյդանոֆի կողմից դասակարգվել են անհատական, միջանձնային և կառուցվածքային մակարդակներում[5]: Անհատական մակարդակում առանձնացվում են հարմարվողականության ռազմավարությունները, անձնային գծերը, սթրեսի հաղթահարման ռեսուրսները: Որոշ ուսումնասիրություններ ցույց են տալիս, որ կանայք ավելի հաճախ են կիրառում հուզական կարգավորման մեթոդներ, օգտագործում են սոցիալական աջակցություն, սակայն նաև ենթարկվում են հուզական հյուծման ավելի բարձր ռիսկի[6]: Միջանձնային մակարդակում առանցքային են զույգի ներսում դերաբաշխումը, զուգընկերոջ մասնակցությունը խնամքի գործում, ինչպես նաև ընտանիքի ներսում հաղորդակցման բաց լինելը: Հավասար զուգընկերային մոդելներում հավասարակշռության հասնելու ցուցանիշները զգալիորեն բարձր են, ինչը վկայում է, որ հավասարակշռությունը երբեք միայն անհատական հմտության արդյունք չէ[7]:

Անձնային գծեր և «աշխատանք–անձնական կյանք» հավասարակշռություն

Աշխատանք–անձնական կյանք հավասարակշռության ուսումնասիրության մեջ անձնային գծերի ներառումը կարևոր է այն պատճառով, որ նույն աշխատանքային կամ անձնական պայմանները տարբեր մարդկանց մոտ կարող են առաջացնել տարբեր արձագանքներ: Անձի հուզական կայունությունը, ինքնակարգավորման մակարդակը, կազմակերպվածությունը և այլ անհատական առանձնահատկություններ կարող են կապված լինել աշխատանքային և անձնական կյանքի պահանջների համադրման ձևերի հետ:

---

[4] Տե՛ս **Kalliath, T., & Brough, P**. (2008). Work–life balance: A review of the meaning of the balance construct. Journal of Management & Organization, 14(3), 323–327:

[5] Տե՛ս **Voydanoff, P.** (2005). Toward a Conceptualization of Perceived Work-Family Fit and Balance: A Demands and Resources Approach. *Journal of Marriage and Family*, *67*(4), 822–836:

[6] Տե՛ս **Brough, P., O'Driscoll, M. P., & Kalliath, T. J**. (2005). The ability of 'family friendly' organizational resources to predict work–family conflict and job and family satisfaction. *Stress and Health*, 21(4), 223–234:

[7] Տե՛ս **Greenstein, T. N**. (2000). Economic Dependence, Gender, and the Division of Household Labor in the United States: A Replication and Extension. *Journal of Marriage and Family*, *62*(2), 322–335:

Մի շարք հետազոտությունների համաձայն՝ անձնային գծերի և աշխատանք–անձնական կյանք հավասարակշռության միջև կապը տարբեր դրսևորումներ կարող է ունենալ[8]: Մասնավորապես, Բուկհորստնի, Սինգհնի ու Բյուրքի[9] ուսումնասիրությունը, որն իրականացվել է ԱՄԷ-ում 185 կին մենեջերների շրջանում, ցույց է տվել, որ անձնային գծերի և աշխատանք–անձնական կյանք հավասարակշռության կապը կարող է դրսևորվել տարբեր ձևերով այն միջավայրերում, որտեղ ավանդական մշակութային արժեքները համադրվում են ժամանակակից տնտեսական պահանջների հետ:

Անձնային գծերի և աշխատանք–անձնական կյանք կոնֆլիկտի ուսումնասիրության մեջ առանձնացվում է նաև նեյրոտիզմի նշանակությունը: Լեկայի և Դե Էլվիսի[10] ուսումնասիրության համաձայն՝ նեյրոտիզմը դիտարկվել է որպես աշխատանք–անձնական կյանք կոնֆլիկտի առավել նշանակալի անձնային գործոններից մեկը, իսկ բարեխղճությունը նույնպես կապված է եղել աշխատանք–անձնական կյանք փոխազդեցության տարբեր դրսևորումների հետ:

Այս տեսական և էմպիրիկ դիտարկումները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ անձնային գծերը կարող են կապված լինել աշխատանքային և անձնական կյանքի փոխադարձ միջամտության և փոխբարելավման առանձնահատկությունների հետ: Հետևաբար, կանանց աշխատանք–անձնական կյանք հավասարակշռության ուսումնասիրության շրջանակում կարևոր է դիտարկել ոչ միայն արտաքին պայմանները, այլև անձի անհատական հոգեբանական առանձնահատկությունները, ինչպես նաև մեծ կարևորություն ունի դրանց ուսումնասիրությունը հայաստանյան համատեքստում:

Ուսումնասիրության նպատակը և մեթոդը

Հետազոտության նպատակն է ուսումնասիրել կանանց անձնային գծերի և «աշխատանք–անձնական կյանք» հավասարակշռության հիմնական բաղադրիչների միջև առկա փոխկապակցվածությունը՝ առանձնացնելով այն անձնային գծերը, որոնք կապված են աշխատանքի և անձնական կյանքի փոխադարձ միջամտության և փոխբարելավման հետ:

---

[8] Տե՛ս **Michel, J. S., Clark, M. A., & Jaramillo, D.** (2011). The role of the Five Factor Model of personality in the perception of work–family conflict: A meta-analytic review. *Journal of Vocational Behavior*, 79(1), 191–203. **Peeters, M. C. W., Montgomery, A. J., Bakker, A. B., & Schaufeli, W. B.** (2005). Balancing work and home: How job and home demands are related to burnout. *International Journal of Stress Management*, 12(1), 43–61. **Fujimoto, Y., Azmat, F., & Härtel, C. E. J.** (2013). Gender perceptions of work–life balance: Management implications for gender equality. *Gender in Management*, 28(7), 432–453. **Brough, P., O'Driscoll, M. P., & Kalliath, T. J.** (2005). The ability of 'family friendly' organizational resources to predict work–family conflict and job and family satisfaction. *Stress and Health*, 21(4), 223–234:

[9] Տե՛ս **Boekhorst, J. A., Singh, P., & Burke, R. J.** (2017). Personality traits and work–life balance among women managers in the United Arab Emirates. *Gender in Management*, 32(3), 174–190:

[10] Տե՛ս **Leka, S., & De Alwis, S.** (2016). Work, Life and Personality: The Relationship Between the Big Five Personality Traits and Work-life Conflict. South Asian Journal of Management, 23(4),31–53:

Հետազոտական հարց

Ի՞նչ կապ գոյություն ունի «Մեծ հնգյակ» մոդելի անձնային գծերի և կանանց «Աշխատանք–անձնական կյանք» հավասարակշռության հիմնական բաղադրիչների միջև:

Ենթադրվում է, որ անձնային գծերը կանխորոշում են աշխատող կանանց աշխատանք և անձնական կյանքի հավասարակշռության մակարդակը:

Հետազոտությանը մասնակցել է **81 աշխատող կին**: Հետազոտությունն իրականացվել է քանակական մոտեցմամբ՝ մասնակիցների անձնային գծերի և աշխատանքի ու անձնական կյանքի հավասարակշռության ցուցանիշների գնահատման նպատակով:

Հետազոտության շրջանակում կիրառվել են երկու հիմնական մեթոդիկաներ:

«Մեծ հնգյակ» հայալեզու հարցարանը՝ անձնային գծերի գնահատման համար: Մեթոդիկան հնարավորություն է տալիս գնահատելու «Մեծ հնգյակ» մոդելի հինգ հիմնական գծերը՝ նեյրոտիզմ, էքստրավերտություն, լայնախոհություն, բարյացակամություն և բարեխղճություն:

«Աշխատանք–անձնական կյանք» հավասարակշռության սանդղակ՝ աշխատանքային և անձնական կյանքի փոխազդեցության երեք բաղադրիչների գնահատման համար՝ աշխատանքի միջամտությունը անձնական կյանքին (անգլ.՝ WIPL), անձնական կյանքի միջամտությունը աշխատանքին (անգլ.՝ PLIW) և «Աշխատանք–անձնական կյանք» հավասարակշռությունը (անգլ.՝ WPLE):

Ստացված տվյալների մշակման համար կիրառվել են առաջնային վերլուծության, Պիրսոնի կոռելյացիոն վերլուծության և ռեգրեսիոն վերլուծության մեթոդները: Առաջնային վերլուծության միջոցով գնահատվել են ուսումնասիրվող ցուցանիշների միջին արժեքները և ստանդարտ շեղումները: Պիրսոնի կոռելյացիոն վերլուծության միջոցով ուսումնասիրվել է անձնային գծերի և աշխատանքի և անձնական կյանքի հավասարակշռության բաղադրիչների միջև կապի ուղղությունն ու ուժգնությունը, իսկ ռեգրեսիոն վերլուծությունը թույլ է տվել բացահայտել գործոնների կանխորոշիչ դերը:

Արդյունքների վերլուծություն

Հետազոտության առաջին փուլում ուսումնասիրվել են «Մեծ հնգյակ» մոդելի հինգ հիմնական անձնային գծերի միջին արժեքները և ստանդարտ շեղումները: Արդյունքները ներկայացված են աղյուսակ 1-ում:

Ըստ աղյուսակ 1-ի՝ անձնային գծերից ամենաբարձր միջին արդյունքը ստացվել է բարեխղճությունից (M=3.8, StD=0.602), որին հաջորդում են լայնախոհությունը (M=3.3, StD=0.597), էքստրավերտությունը (M=3.2, StD=0.649), նեյրոտիզմը (M=3.1, StD=0.781) և բարյացակամությունը (M=3.07, StD=0.651):

Աղյուսակ 1

«Մեծ հնգյակի» հարցարանի նկարագրողական վիճակագրության արդյունքները

	Միջին (M)	Ստանդարտ շեղում (StDev)
Նեյրոտիզմ	3,1	0,781
Էքստրավերտություն	3,2	0,649
Լայնախոհություն	3,3	0,597
Բարյացակամություն	3,07	0,651
Բարեխղճություն	3,8	0,602

Ինչպես ցույց են տալիս տվյալները, հետազոտված կանանց շրջանում ամենաբարձր միջին ցուցանիշը գրանցվել է **բարեխղճության** գծի դեպքում (M=3.80, SD=0.602)։ Սա վկայում է, որ ընտրանքում առավել արտահայտված են կազմակերպվածության, պատասխանատվության, նպատակաուղղվածության և ինքնակարգավորման հետ կապված առանձնահատկությունները։ Մյուս գծերի ցուցանիշները միմյանց համեմատաբար մոտ են։

Աշխատանք–անձնական կյանք հավասարակշռության գնահատման համար ուսումնասիրվել են երեք բաղադրիչներ՝ աշխատանքի միջամտությունը անձնական կյանքին (անգլ.՝ WIPL), անձնական կյանքի միջամտությունը աշխատանքին (անգլ.՝ PLIW) և աշխատանք–անձնական կյանք հավասարակշռումը (անգլ.՝ WPLE)։

Աղյուսակ 2

Նկարագրական վիճակագրություն. աշխատանք-անձնական կյանք հավասարակշռության սանդղակ

	Միջին (M)	Ստ. շեղում (StDev)
Աշխատանքի միջամտություն անձնական կյանքին (WIPL)	18.3	5.987
Անձնական կյանքի միջամտություն աշխատանքին (PLIW)	8.5	3.294
Աշխատանք-անձնական կյանք հավասարակշռում (WPLE)	13.97	3.279

Նկարագրական տվյալների համաձայն՝ ամենաբարձր միջին արժեքը գրանցվել է WIPL-ի դեպքում (M=18.30, SD=5.987), այնուհետև՝ WPLE-ի (M=13.97, SD=3.279) և PLIW-ի (M=8.50, SD=3.294) դեպքերում։

Այս արդյունքը ցույց է տալիս, որ հետազոտված կանանց շրջանում աշխատանքային ոլորտից անձնական կյանքի ուղղությամբ միջամտության ցուցանիշն ունի առավել բարձր ընդհանուր միավոր:

Անձնային գծերի և աշխատանք-անձնական կյանք հավասարակշռության սանդղակի մեթոդիկաների միջև կապը դուրս բերելու համար օգտագործել ենք Պիրսոնի կոռելյացիոն բանաձևը: Արդյունքները ներկայացված են աղյուսակ 3-ում: Կոռելյացիոն վերլուծության արդյունքում կապ բացահայտվել է 5 գծերից միայն 3-ի հետ՝ նեյրոտիզմի, բարյացակամության և բարեխճության:

Նեյրոտիզմի և «աշխատանքի միջամտությունը անձնական կյանքին» ու «անձնական կյանքի միջամտությունը աշխատանքին» գործոնների հետ հայտնաբերվել է դրական կապ ($r1=0.320$, $p<0.01$, $r2=0.335$, $p<0.01$), իսկ «աշխատանք անձնական կյանք հավասարակշռում» գործոնի հետ՝ բացասական կապ ($r=0.259$. $p<0.05$): Սա նշանակում է որ նեյրոտիզմի բարձր մակարդակը, որը դրսևորվում է հուզական անկայունությամբ, տագնապայնությամբ և բացասական հույզերի բարձր հաճախականությամբ, ուղեկցվում է «աշխատանքի միջամտությունը անձնական կյանքին» և «անձնական կյանքի միջամտություն աշխատանքին» գործոնների բարձր մակարդակով, որը դրսևորվում է աշխատանքի և անձնական կյանքի փոխադարձ բացասական միջամտությամբ, ժամանակի ու էներգիայի պակասով և դերերի միջև կոնֆլիկտների հաճախացմամբ: Նաև նեյրոտիզմի բարձր մակարդակը ուղեկցվում է «աշխատանք- անձնական կյանքի հավասարակշռման» գործոնի ցածր մակարդակով: Այսինքն՝ որքան բարձր է նեյրոտիզմը, այնքան ավելի հավանական է, որ անձը կդժվարանա արդյունավետորեն համադրել աշխատանքը և անձնական կյանքը: Հուզական անկայունությունն ու տագնապայնությունը հանգում են այն բանին, որ նույնիսկ սովորական իրավիճակները կարող են ընկալվել որպես սթրեսային, ինչի հետևանքով աշխատանքային և անձնական պահանջները սկսում են փոխադարձաբար **խանգարել** միմյանց: Միևնույն ժամանակ, նման անձինք ավելի քիչ են կարողանում տեսնել կամ օգտագործել աշխատանքի և անձնական կյանքի միջև առկա հնարավոր դրական կապերը: Այսինքն՝ նրանց համար այս երկու ոլորտները ավելի հաճախ գտնվում են կոնֆլիկտի մեջ, քան փոխադարձ աջակցման:

Բարյացակամության և «անձնական կյանքի միջամտությունը աշխատանքին» գործոնի միջև հայտնաբերվել է բացասական կապ ($r=-0.224$, $p<0.05$): Սա նշանակում է, որ բարյացակամության բարձր մակարդակը, որը դրսևորվում է ընկերասիրությամբ, համագործակցելու պատրաստակամությամբ, նրբանկատությամբ և ուրիշների հանդեպ հոգատար վերաբերմունքով, ուղեկցվում է «անձնական կյանքի միջամտությունը աշխատանքին» գործոնի ցածր մակարդակով, որը դրսևորվում է անձնական խնդիրների և հույզերի ավելի արդյունավետ կառավարմամբ, աշխատանքի վրա կենտրոնանալու կարողությամբ և

անձնական կյանքի կողմից աշխատանքային գործունեության նվազ խանգարմամբ:

Բարեխղճության և «աշխատանքի միջամտությունը անձնական կյանքին» ու «անձնական կյանքի միջամտությունը աշխատանքին» գործոնների հետ հայտնաբերվել է բացասական կապ ($r1=-0.365$, $p<0.01$, $r2=-0.352$, $p<0.01$), իսկ «աշխատանք-անձնական կյանք հավասարակշռման» գործոնի հետ դրական կապ ($r=0.378$. $p<0.01$): Սա նշանակում է, որ բարեխղճության բարձր մակարդակը, որը դրսևորվում է պատասխանատվությամբ, կազմակերպվածությամբ, նպատակաուղղվածությամբ և ինքնակարգավորման բարձր մակարդակով, ուղեկցվում է «աշխատանքի միջամտությունը անձնական կյանքին» և «անձնական կյանքի միջամտություն աշխատանքին» գործոնների ցածր մակարդակով, որը դրսևորվում է աշխատանքի և անձնական կյանքի ավելի հստակ տարանջատմամբ, ժամանակի արդյունավետ կառավարմամբ և դերերի միջև կոնֆլիկտների նվազ հաճախականությամբ: Նաև բարեխղճության բարձր մակարդակը ուղեկցվում է «աշխատանքի և անձնական կյանքի հավասարակշռման» գործոնի բարձր մակարդակով, որը դրսևորվում է այս երկու ոլորտների միջև դրական փոխազդեցությամբ, որտեղ մեկ ոլորտում ձեռքբերումներն ու փորձը նպաստում են մյուսի զարգացմանը:

Այսինքն՝ որքան բարձր է բարեխղճությունը, այնքան ավելի լավ է անձը կարողանում կազմակերպել իր ժամանակն ու պարտականությունները, ինչի շնորհիվ աշխատանքն ու անձնական կյանքը քիչ են խանգարում միմյանց: Միևնույն ժամանակ, նա ավելի հաճախ կարողանում է այս երկու ոլորտները համադրել այնպես, որ դրանք փոխադարձաբար նպաստեն միմյանց:

Աշխատանք-անձնական կյանք հավասարակշռության պայմանավորվածությունը անձնային գծերով բացահայտելու համար իրականացվել է նաև գծային ռեգրեսիոն վերլուծություն:

Վերլուծության համար կառուցվել են մի քանի մոդելներ՝ երեխա ունեցողների համար առանձին, չունեցողների համար՝ առանձին: Նշված մոդելներում որպես կախյալ փոփոխական վերցվել է աշխատանքի միջամտությունը անձնական կյանքին, անձնական կյանքի միջամտությունը աշխատանքին և աշխատանքի ու անձնական կյանքի փոխբարելավումը, իսկ անկախ փոփոխականներ՝ անձնային գծերը: Բոլոր տվյալները ներկայացված են աղյուսակ 4-ում:

Ըստ ստացված տվյալների՝ երեխա չունեցողների խմբում «աշխատանքի միջամտությունը անձնական կյանքին» գործոնի համար կանխորոշիչ դեր ենունեցել նեյրոտիզմը ($B=3.311$, $p<0.01$) և լայնախոհությունը ($B=3.993$, $p<0.05$): Էքստրավերտությունը, բարյացակամությունը և բարեխղճությունը մոդելի համար նշանակալի չեն:

Այսինքն՝ երեխա չունեցող կանանց դեպքում աշխատանքի միջամտությունը անձնական կյանքին հիմնականում պայմանավորված է որոշ անձնային

գծերի դրսևորումներով: Նեյրոտիզմի բարձր մակարդակ ունեցող անձինք ավելի զգայուն են սթրեսի և բացասական հուզական փորձառությունների նկատմամբ, ինչի հետևանքով աշխատանքային լարվածությունը հաճախ փոխանցվում է նաև անձնական կյանք: Լայնախոհության բարձր մակարդակը նույնպես կարող է նպաստել աշխատանքի միջամտությանը, քանի որ նման անձինք հակված են ակտիվորեն ներգրավվելու տարբեր գործունեություններ և աշխատանքային նախաձեռնությունների մեջ, ինչի արդյունքում աշխատանքը հաճախ տարածվում է նաև ազատ ժամանակի վրա:

Աղյուսակ 3

«Մեծ հնգյակի» և «Աշխատանք-անձնական կյանք հավասարակշռության սանդղակի» գործոնների կոռելյացիոն վերլուծության ստացված արդյունքներ

	Նեյրոտիզմ	Էքստրավերտություն	Լայնախոհություն	Բարյացակամություն	Բարեխղճություն	WIPL	PLIW
Էքստրավերտություն	-0.074						
Լայնախոհություն	-0.162	0.240*					
Բարյացակամություն	-0.204	-0.212	0.031				
Բարեխղճություն	-0.328**	0.151	-0.048	0.071			
WIPL	0.320**	-0.103	-0.157	-0.100	-0.365**		
PLIW	0.335**	-0.137	-0.120	-0.224*	-0.352**	0.656**	
WPLE	-0.259*	0.149	0.172	0.074	0.378**	-0.480**	-0.394**

**p<0.05(2-tailed); ** p<0.01(2-tailed); N=81*

Աղյուսակ 4

«Մեծ հնգյակ», «Աշխատանք-անձնական կյանք» հավասարակշռության և աշխատակցի ազդեցությունը մոր, կնոջ, տնտեսուհու դերերի գործոնների միջև գծային ռեգրեսիոն վերլուծության արդյունքները

Երեխայի առկայություն	Անկախ փոփոխական	Կախյալ փոփոխական		
		WIPL	PLIW	WPLE
Ոչ	Նեյրոտիզմ	3,311**		
	Էքստրավերտություն	-1,739		
	Լայնախոհություն	3,993*		
	Բարյացակամություն	-1,251		
	Բարեխղճություն	0,925		
	Adjusted R Square	***,191***		
	F change	***2,747***		
Այո	Նեյրոտիզմ	0,536	0,197	-0,879
	Էքստրավերտություն	1,390	-0,928	0,325
	Լայնախոհություն	-5,222**	-0,887	1,090
	Բարյացակամություն	-0,351	-1,806*	-0,486
	Բարեխղճություն	-3,818**	-2,053*	1,561*
	Adjusted R Square	***,463***	***,296***	***,421***
	F change	***8,244***	***4,527***	***3,440***

$p^{*}<0.05$, $p^{**}<0.01$

Մյուս անձնային գծերը՝ էքստրավերտությունը, բարյացակամությունը և բարեխղճությունը, նշանակալի չեն եղել, քանի որ դրանց դրսևորումները սովորաբար նպաստում են սոցիալական աջակցությանը, հարաբերությունների ներդաշնակությանը և ավելի լավ կազմակերպվածությանը:

Երեխա ունեցող խմբի դեպքում աշխատանքի միջամտության անձնական կյանքին գործոնի համար կանխորոշիչ դեր են ունեցել լայնախոհությունը (B=-5,222, $p<0.01$) և բարեխղճությունը (B=-3,818, $p<0.01$): Մնացած բոլոր գործոնները կրկին նշանակալի կանխորոշիչ դեր չեն ունեցել տվյալ մոդելի համար: Ինչպես տեսնում ենք, կանխորոշումը ունի բացասական արժեք, ինչը ենթադրում

է, որ լայնախոհության բարձր մակարդակը կարող է նպաստել կյանքի տարբեր ոլորտների նկատմամբ ավելի ճկուն վերաբերմունքին և առաջնահերթությունների վերանայմանը, ինչի շնորհիվ անձը կարողանում է ավելի հեշտ սահմանազատել աշխատանքն ու ընտանիքը: Բարեխղճության բարձր մակարդակը կապված է կազմակերպվածության, պատասխանատվության և ժամանակի արդյունավետ կառավարման հետ, ինչը օգնում է նվազեցնել աշխատանքի ներխուժումը անձնական կյանք:

Անձնական կյանքի միջամտությունը աշխատանքին մոդելի համար երեխա չունեցողների շրջանում անկախ փոփոխականները նշանակալի կանխորոշիչ դեր չունեն: Իսկ երեխա ունեցողների շրջանում անձնական կյանքի միջամտությունը աշխատանքին գործոնի համար բացասական կանխորոշիչ դեր են ունեցել բարյացակամությունը (B=-1,806, p<0.05) և բարեխղճությունը (B=-2,053, p<0.05): Նեյրոտիզմը, էքստրավերտությունը, լայնախոհությունը մոդելի համար կանխորոշիչ չեն:

Սա ենթադրում է, որ բարյացակամության և բարեխղճության բարձր մակարդակ ունեցող կանայք ավելի արդյունավետ են կարողանում կարգավորել անձնական կյանքի և աշխատանքային պարտականությունների փոխազդեցությունը: Բարյացակամությունը նպաստում է հարաբերությունների ներդաշնակությանը և ընտանիքի անդամների հետ փոխըմբռնմանը, ինչի արդյունքում կենցաղային կամ ընտանեկան խնդիրները ավելի քիչ են փոխանցվում աշխատանքային միջավայր: Իսկ բարեխղճությունը կապված է պատասխանատվության զգացման, կազմակերպվածության և ժամանակի արդյունավետ կառավարման հետ, ինչի շնորհիվ անձը կարողանում է պահպանել աշխատանքային պարտականությունների կայուն իրականացումը նույնիսկ անձնական կյանքի պահանջների առկայության պայմաններում:

Աշխատանքի և անձնական կյանքի հավասարակշռման գործոնի համար երեխա չունեցող կանանց խմբում կրկին չի հայտնաբերվել նշանակալի կանխորոշիչ կապ:

Երեխա ունեցող խմբում կանխորոշիչ դրական նշանակություն հայտնաբերվել է բարեխղճության (B=1,561, p<0.05) հետ: Մնացած բոլոր գործոնները այս մոդելի համար նշանակալի չեն:

Այսինքն՝ երեխա ունեցող կանանց դեպքում աշխատանք–անձնական կյանք փոխբարելավման գործընթացում բարեխղճության բարձր մակարդակը կապված է պատասխանատվության, կարգապահության և գործունեության լավ կազմակերպման հետ, ինչի շնորհիվ անձը կարողանում է արդյունավետ համադրել աշխատանքային և ընտանեկան պարտականությունները: Արդյունքում, այս երկու ոլորտները ոչ միայն չեն հակասում միմյանց, այլև կարող են փոխադարձաբար նպաստել մեկի արդյունավետությանը մյուսում:

Ստացված արդյունքները վկայում են, որ աշխատող կանանց անձնային գծերն ունեն էական դեր աշխատանք–անձնական կյանք հավասարակշռության ձևավորման գործում, սակայն այս կապը զգալիորեն պայմանավորված է երեխայի առկայությամբ:

Հետազոտության ընտրանքում ամենաբարձր արտահայտվածությամբ գիծը եղել է բարեխղճությունը, որը միաժամանակ դրսևորվել է որպես ամենակայուն և ամենալայն կանխորոշիչ գործոն՝ ինչպես կոռելյացիոն, այնպես էլ ռեգրեսիոն վերլուծություններում: Բարեխղճությունը բացասաբար է կապված անձնական կյանքին միջամտության (անգլ.՝ WIPL) և անձնական կյանքի՝ աշխատանքին միջամտության (անգլ.՝ PLIW) հետ, իսկ դրականորեն՝ աշխատանք–անձնային կյանք հավասարակշռման (անգլ.՝ WPLE) հետ: Սա նշանակում է, որ բարեխղճության բարձր արտահայտվածությամբ կանանց մոտ աշխատանքը և անձնական կյանքը ավելի քիչ են միմյանց խանգարում և ավելի շատ գտնվում են հավասարակշռության մեջ: Սա կարող է պայմանավորված լինել բարեխղճությանը բնորոշ այնպիսի հատկությունների հետ, ինչպիսիք են կազմակերպվածությունը, նպատակաուղղվածությունը և ինքնակարգավորման առանձնահատկությունները:

Նեյրոտիզմը հանդես է եկել որպես հակառակ ուղղվածության գործոն. հուզական անկայունությունը և տագնապայնությունը նպաստում են աշխատանքի և անձնական կյանքի փոխադարձ բացասական միջամտության աճին և դրանց հավասարակշռման նվազմանը: Միևնույն ժամանակ, երեխա չունեցող կանանց խմբում նաև լայնախոհությունն է հանդես եկել որպես աշխատանքի՝ անձնական կյանք միջամտության կանխորոշիչ գործոն, մինչդեռ երեխա ունեցող կանանց խմբում լայնախոհության ազդեցությունն ունեցել է հակառակ նշան՝ նպաստելով ավելի ճկուն սահմանազատմանը:

Բարյացակամությունը և լայնախոհությունը կապված են եղել հիմնականում անձնական կյանքի՝ աշխատանքի միջամտության նվազման հետ (հատկապես երեխա ունեցող կանանց շրջանում), ինչը վկայում է ընտանեկան հարաբերությունների ներդաշնակության միջնորդավորող դերի մասին: Էքստրավերտության դերը հետազոտության շրջանակներում վիճակագրորեն նշանակալի չէ:

Կարևոր է նշել, որ կանխորոշիչ կապերի մեծ մասը դրսևորվել է հատկապես երեխա ունեցող կանանց խմբում, մինչդեռ երեխա չունեցող կանանց դեպքում մոդելների բացատրական ուժը եղել է համեմատաբար ցածր: Սա թույլ է տալիս ենթադրել, որ ծնողական դերի առկայությունը մեծացնում է անձնային գծերի դերը աշխատանք–անձնական կյանք հավասարակշռության կարգավորման գործում:

Ընդհանուր առմամբ, արդյունքները հաստատում են անձնային գծերի՝ մասնավորապես նեյրոտիզմի և բարեխղճության առանցքային դերը կանանց

աշխատանք–անձնական կյանք հավասարակշռության կարգավորման գործում և ընդգծում են ընտանեկան կարգավիճակի (երեխայի առկայության) միջնորդավորող նշանակությունը այս կապերում: Ստացված տվյալները կարող են ծառայել որպես հիմք հետագա հետազոտությունների համար՝ ուղղված աշխատող կանանց աջակցող ծրագրերի մշակմանը, որոնցում հաշվի կառնվեն ինչպես անհատական հոգեբանական, այնպես էլ ընտանեկան կարգավիճակի առանձնահատկությունները:

АСТХИК СЕРОБЯН, НАРИНЕ ОВАКИМЯН – ***Взаимосвязь личностных черт и баланса «работа–личная жизнь» у женщин.–*** Цель статьи — изучить с социально-психологической точки зрения взаимосвязь личностных черт женщин и баланса между работой и личной жизнью. В исследовании приняли участие 81 работающая женщина. Для изучения личностных черт был применён опросник Большой пятерки, а для оценки баланса между работой и личной жизнью — Work-Life Balance Scale. В процессе анализа данных был проведён первичный анализ личностных черт и компонентов баланса между работой и личной жизнью, а также анализ взаимосвязей между ними с использованием коэффициента корреляции Пирсона и регрессионного анализа. Результаты показывают, что нейротизм связан с более высоким уровнем взаимного вмешательства работы и личной жизни и меньшей выраженностью их положительного взаимодействия, тогда как добросовестность связана с более низкими показателями вмешательства и более высокими показателями взаимного обогащения. В случае доброжелательности была выявлена связь с вмешательством личной жизни в работу, тогда как для экстраверсии и открытости опыту статистически значимых связей не выявлено. Полученные результаты подчёркивают значимость личностных особенностей для понимания психологических характеристик взаимодействия профессиональной и личной жизни женщин.

Ключевые слова: *личностные черты, «Большая пятёрка», баланс между работой и личной жизнью, взаимодействие работы и личной жизни.*

ASTGHIK SEROBYAN, NARINE HOVAKIMYAN – ***The Relationship between Personality Traits and Women's "Work–Personal Life" Balance.–*** The aim of the article is to examine, from a socio-psychological perspective, the relationship between women's personality traits and work–personal life balance. The study was conducted among 81 working women. The Big Five Scale was used to assess personality traits, while the Work-Life Balance Scale was used to assess work–personal life balance. Data analysis included an analysis of the relationships between them using Pearson's correlation coefficient and regression analysis. The results indicate that neuroticism is associated with higher levels of mutual interference between work and personal life and lower levels of positive interaction, whereas conscientiousness is associated with lower levels of interference and higher levels of mutual enrichment. Agreeableness was found to be associated with personal life interfering with work, while no statistically significant relationships were identified for extraversion and openness to experience. The findings highlight the importance of personality characteristics in understanding the psychological features of the interaction between women's work and personal life.

Key words: *personality traits, Big Five, work–personal life balance, work–personal life interaction*

Էթիկայի վերաբերյալ հայտարարություն
Հեղինակները հաստատում են, որ պահպանվել են հետազոտությանը վերաբերող էթիկական բոլոր պահանջները:

Շահերի բախման վերաբերյալ հայտարարություն
Հեղինակները հաստատում են, որ շահերի բախում առկա չէ:

Գրականության ցանկ/References

Սերոբյան Ա., Խաչատրյան Ն., Գրիգորյան Ա. (2021) Անձի դիսպոզիցիոնալ գծեր և սոցիալ-մշակութային կողմնորոշումներ. հոգեչափողական գործիքների տեղայնացում: Գիտամեթոդական ձեռնարկ. -Եր., ԵՊՀ հրատ., 128 էջ:

Boekhorst, J. A., Singh, P., & Burke, R. J. (2017). Personality traits and work–life balance among women managers in the United Arab Emirates. *Gender in Management*, 32(3), 174–190.

Brough, P., O'Driscoll, M. P., & Kalliath, T. J. (2005). The ability of 'family friendly' organizational resources to predict work–family conflict and job and family satisfaction. *Stress and Health*, 21(4), 223–234.

Brough, P., O'Driscoll, M. P., & Kalliath, T. J. (2005). The ability of 'family friendly' organizational resources to predict work–family conflict and job and family satisfaction. Stress and Health, 21(4), 223–234.

Fujimoto, Y., Azmat, F., & Härtel, C. E. J. (2013). Gender perceptions of work–life balance: Management implications for gender equality. *Gender in Management*, 28(7), 432–453.

Greenstein, T. N. (2000). Economic Dependence, Gender, and the Division of Household Labor in the United States: A Replication and Extension. Journal of Marriage and Family, 62(2), 322–335.

Kalliath, T., & Brough, P. (2008). Work–life balance: A review of the meaning of the balance construct. Journal of Management & Organization, 14(3), 323–327.

Leka, S., & De Alwis, S. (2016). Work, Life and Personality: The Relationship Between the Big Five Personality Traits and Work-life Conflict. South Asian Journal of Management, 23(4),31–53.

McCrae, R. R., & Costa, P. T. (1999). A Five-Factor Theory of Personality. In L. A. Pervin & O. P. John (Eds.), Handbook of Personality: Theory and Research (2nd ed.). New York: Guilford Press.

Michel, J. S., Clark, M. A., & Jaramillo, D. (2011). The role of the Five Factor Model of personality in the perception of work–family conflict: A meta-analytic review. *Journal of Vocational Behavior*, 79(1), 191–203.

Peeters, M. C. W., Montgomery, A. J., Bakker, A. B., & Schaufeli, W. B. (2005). Balancing work and home: How job and home demands are related to burnout. *International Journal of Stress Management*, 12(1), 43–61.

Voydanoff, P. (2005). Toward a Conceptualization of Perceived Work-Family Fit and Balance: A Demands and Resources Approach. Journal of Marriage and Family, 67(4), 822–836.

Օնլայն ռեսուրսներ
https://scales.arabpsychology.com/s/work-life-balance-scale/#google_vignette

Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն
2026, Vol. 17, No. 3(51), նոյեմբեր, 97-110
https://doi.org/10.46991/BYSU.E/2026.17.3.097

ՎԱՀԱՆԱԶԵՎ ԳԵՂՁԻ ՖՈՒՆԿՑԻՈՆԱԼ ԽԱՆԳԱՐՈՒՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԱՆՁԱՆՑ ՀԻՎԱՆԴՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ՊԱՏԿԵՐԻ ԿՈԳՆԻՏԻՎ, ՀՈՒԶԱԿԱՆ ԵՎ ԱՆՁՆԱՅԻՆ-ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՍԻԱՆՆԱ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ*
Երևանի պետական համալսարան

Վահանաձև գեղձի ֆունկցիոնալ խանգարումները կարևոր տեղ են զբաղեցնում առողջապահական ոլորտում: Այս հիվանդությունները էական ազդեցություն են ունենում ոչ միայն ֆիզիկական, այլև հոգեկան առողջության վրա՝ առաջացնելով նշանակալի փոփոխություններ անձի ճանաչողական և հուզական ոլորտներում: Այս համատեքստում առանձնահատուկ կարևորություն է ստանում այն, թե ինչպես է անձը ընկալում սեփական հիվանդությունը, ինչ նշանակություն է տալիս դրան և ինչպես է արձագանքում դրա դրսևորումներին: Այս հարցերի ուսումնասիրության համար կարևոր տեսական հիմք է «հիվանդության ներքին պատկեր» հասկացությունը, որն արտացոլում է հիվանդության վերաբերյալ անձի պատկերացումների, վերաբերմունքի և հուզական արձագանքների ամբողջությունը: Հոդվածում համակարգվել են «հիվանդության ներքին պատկեր» հասկացության վերաբերյալ տեսական մոտեցումները, որոնք հիմք են դարձել վահանաձև գեղձի ֆունկցիոնալ խանգարում ունեցող անձանց հիվանդության ընկալման և դրա նկատմամբ արձագանքների ուսումնասիրության համար: Վերլուծությունը ցույց տվեց, որ հիվանդության ներքին պատկերի առանձին բաղադրիչների միջև առկա են վիճակագրորեն նշանակալի մի շարք դրական կապեր: Հիվանդության ընկալման կառուցվածքում էական դեր ունեն ախտանիշների ինտենսիվությունը և մտահոգվածությունը, որոնք սերտորեն կապված են հիվանդության ազդեցության և հուզական արձագանքի հետ: Ստացված արդյունքները վկայում են, որ հիվանդության ներքին պատկերի բաղադրիչների և դրանց փոխկապակցվածության հասկացումը կարող է նպաստել այդ հիվանդությունների բուժման արդյունավետությանը և հիվանդության հետ կապված հոգեբանական գործոնների առավել խորքային ըմբռնմանը:

* **Սիաննա Մովսիսյան** – ԵՊՀ սոցիալական և կլինիկական հոգեբանության ամբիոնի ասպիրանտ, դասախոս
Сианна Мовсисян – аспирант, преподаватель кафедры Социальной и клинической психологии ЕГУ
Sianna Movsisyan - PhD Student and Lecturer at the Chair of Social and Clinical Psychology of YSU
Էլ. հասցե՝ siannamovsisyan@ysu.am ORCID: https://orcid.org/0009-0001-7446-2801

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 05.10.2026
Գրախոսվել է՝ 07.10.2026
Հաստատվել է՝ 03.11.2026
© The Author(s) 2026

Բանալի բառեր – *վահանաձև գեղձի ֆունկցիոնալ խանգարումներ, հիվանդության ներքին պատկեր, հիվանդության ներքին պատկերի բաղադրիչներ, հիվանդության անձնային իմաստներ*

Վահանաձև գեղձի ֆունկցիոնալ խանգարումները գնալով ավելի մեծ տեղ են զբաղեցնում էնդոկրին հիվանդությունների շարքում: 2024 թ. հրապարակված մետավերլուծական հետազոտությունը ցույց է տվել, որ Մերձավոր Արևելքում վահանաձև գեղձի խանգարումները վերջին երկու տասնամյակներին աճել են 15.2%-ից մինչև 31.5%[1]: Եվրոպայում և Ռուսաստանի Դաշնությունում նույնպես նկատելի է վահանաձև գեղձի հիվանդությունների տարածվածություն հատկապես կանանց շրջանում[2]: Հայաստանի Հանրապետությունում հիվանդությունների վերաբերյալ տեղեկատվությունը ներկայացված է ՀՀ առողջապահության ազգային ինստիտուտի «Առողջություն և առողջապահություն» վիճակագրական տարեգրքում: Համաձայն 2025 թ. տարեգրքում ներկայացված տվյալների՝ վահանաձև գեղձի որոշ հիվանդությունների տարածվածությունն աճել է, իսկ մի մասը մնացել է գրեթե անփոփոխ[3]: Վահանաձև գեղձի խանգարումների ժամանակ նկատվում են նաև հուզական և կոգնիտիվ դրսևորումներ: Հիպերթիրեոզի դեպքում բնորոշ են շփոթվածությունը, դյուրագրգռվածությունը, շատախոսությունը: Հիպոթիրեոզի դեպքում՝ աշխատունակության նվազումը, քնկոտությունը, հիշողության վատացումը, հետաքրքրության անկումը, թուլությունը[4]:

Վերոնշյալ հանգամանքներով պայմանավորված՝ ավելի քան արդիական է դառնում վահանաձև գեղձի ֆունկցիոնալ խանգարումների հոգեբանական առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը: Կարևոր է հասկանալ՝ ինչպիսի հոգեկան դրսևորումներով են ուղեկցվում այդ հիվանդությունները, ինչպիսի պատկերացումներ, վերաբերմունք և ընկալումներ կան հիվանդության վերաբերյալ:

---

[1] Տե՛ս **Shiva Kargar, Seyed Mehdi Tabatabaei, Hassan Okati-Aliabad, Hossein Izadi Rad**, Prevalence of Thyroid Dysfunction Disorders among Adult Populations in the Middle–East: A Systematic Review and Meta-analysis. The Open Public Health Journal, Volume 17, 2024 Available at: https://doi.org/10.2174/0118749445317174240827052511

[2] Տե՛ս **Xiaojie Hu, Yuquan Chen, Yiting Shen, Rui Tian, Yuqin Sheng, Huafa Que**, Global prevalence and epidemiological trends of Hashimoto's thyroiditis in adults: A systematic review and meta-analysis. Front. Public Health, 13 October 2022. Sec. Life-Course Epidemiology and Social Inequalities in Health, Volume 10 – 2022. Available at: doi: https://doi.org/10.3389/fpubh.2022.1020709

[3] Տե՛ս Առողջություն և առողջապահություն: Վիճակագրական տարեգիրք, Հայաստան 2025. Եր.: ՀՀ ԱՆ «Ակադեմիկոս Ս. Ավդալբեկյանի անվան առողջապահության ազգային ինստիտուտ» ՓԲԸ, 2025, -248 էջ:

[4] Տե՛ս **Малкина-Пых И. Г**. Психосоматика и эндокринные заболевания. Зачем тебе болеть? СПб.: БХВПетербург, 2005, էջ 12-14:

Ռ.Ա. Լուրիան, զարգացնելով Ա. Գոլդշեյդերի՝ հիվանդության առւտոպլաստիկ պատկերի գաղափարը, հիվանդի ապրած ողջ փորձառությունն անվանեց **հիվանդության ներքին պատկեր**: Այն ներառում էր ցավային զգացությունները, ինքնազգացողությունը, հիվանդության առաջացման պատճառների մասին համոզմունքները և պատկերացումները, հիվանդի հույզերը, նախկինում ունեցած տրավմաները և այլ բաղադրիչներ[5]: Հիվանդության ներքին պատկերը դինամիկ համակարգ է, որի տարրերը կարող են փոփոխվել և որը կարող է մի քանի փուլ ունենալ: *Նախաբժշկական փուլ*՝ սկսվում է հիվանդության առաջին դրսևորումների ի հայտ գալու պահից: *Կյանքի կարծրատիպը կոտրելու փուլ*՝ գիտակցվում են հիվանդությամբ պայմանավորված սահմանափակումները, բնորոշ են կասկածները, բարձր տագնապը, լարվածությունը, որոնք նվազում են *հիվանդությանն ադապտացվելու փուլում*, երբ ձևավորվում են հիվանդության նկատմամբ առավել ռացիոնալ վերաբերմունք և հավատ: *«Կապիտուլյացիայի» փուլում* հիվանդը սկսում է համակերպվել իր վիճակի հետ: *Կոմպենսատոր մեխանիզմների ձևավորման փուլում* նկատելի են դառնում հիվանդությունից սոցիալական, նյութական կամ այլ շահ ստանալուն միտված դիրքորոշումները[6]:

Հիվանդության ներքին պատկերը կախված է նաև հիվանդության բնույթից՝ այն սո՞ւր է, թե՞ խրոնիկ, ուղեկցվո՞ւմ է ցավով, շարժունակության սահմանափակմամբ, ինչպիսի՞ բուժում է պահանջում, ինչպես նաև այն հանգամանքներով, որում ընթանում է: Կարևոր գործոնների շարքին են դասվում նաև բժշկական իրազեկվածությունը, արժեքային համակարգի առանձնահատկությունները, բնավորությունը, հիվանդի տարիքը և կրթության մակարդակը[7]: Այն նաև ներառում է զգայական, հուզական, ճանաչողական և մոտիվացիոն բաղադրիչներ, որոնք դրսևորվում են հետևյալ մակարդակներում. *անմիջական-զգայական արտացոլման մակարդակ* (հիվանդության ժամանակ առկա զգացողությունները), *հուզական մակարդակ* (հիվանդությամբ պայմանավորված հուզական հակազդումները), *ինտելեկտուալ մակարդակ* (հիվանդության վերաբերյալ գիտելիքները, պատճառների և բուժման ընթացքի վերաբերյալ մտորումները), *մոտիվացիոն մակարդակ* (վարքային փոփոխությունները, հիվանդությամբ պայմանավորված կենսակերպը)[8]: Առանձնացվում են հիվանդութ-

---

[5] Տե՛ս **Лурия Р.А**. Внутренняя картина болезней и иатрогенные заболевания.-4-е изд.-М.:Медицина, 1977, -111 էջ:

[6] Տե՛ս **Сторожакова Г. И., Шамрея В. К**., Расстройства психосоматического спектра: патогенез, диагностика, лечение:руководство для врачей/под ред.Г.И.Сторожакова, В. К.Шамрея. СПб.: СпецЛит, 2014, էջ 89-90:

[7] Տե՛ս **Конечный Р., Боухал М**., Психология в медицине. Прага: Авиценум, 1983, -405 էջ:

[8] Տե՛ս **Николаева, В. В.** Влияние хронической болезни на психику / В. В. Николаева М.: издательство Московского университета, 1987, -168 էջ:

յան նկատմամբ հակազդման մի քանի տեսակ՝ հիվանդության իմաստավորում, հոգեսոցիալական ապրումներ, հիվանդի դերի ընդունում, սուբյեկտիվ լարվածություն և աֆեկտիվ դրսևորումներ[9]:

Վերը նշված մոտեցումները ցույց են տալիս, որ հիվանդության ներքին պատկերի ձևավորման հարցում կարևոր են ինչպես հիվանդության առանձնահատկությունները, այնպես էլ անձի հոգեբանական բնութագիրը: Ուստի առավել քան հետաքրքրական է ուսումնասիրել վահանաձև գեղձի ֆունկցիոնալ խանգարումներ ունեցող անձանց հիվանդության ներքին պատկերը:

Հետազոտության **նպատակն** է բացահայտել վահանաձև գեղձի ֆունկցիոնալ խանգարում ունեցող անձանց հիվանդության ներքին պատկերի կոգնիտիվ, հուզական և անձնային-իմաստային բաղադրիչները:

Հետազոտության **խնդիրներն** են.

✓ Դուրս բերել վահանաձև գեղձի ֆունկցիոնալ խանգարում ունեցող անձանց հիվանդության ընկալման առանձնահատկությունները:

✓ Բացահայտել վահանաձև գեղձի ֆունկցիոնալ խանգարում ունեցող անձանց հիվանդության անձնային իմաստները, սուբյեկտիվ փորձառությունները և հիվանդության նկատմամբ վերաբերմունքը:

Հետազոտությանը մասնակցել են 20-40 տարեկան 30 անձ, որոնցից 16-ի մոտ ախտորոշվել էր հիպերթիրեոզ, իսկ 14-ի մոտ՝ հիպոթիրեոզ: Հարցումն իրականացվել է 2025 թվականի օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին առցանց ձևաչափով՝ Google Forms հարթակի միջոցով: Հետազոտության արդյունքների վերլուծության ժամանակ ներառվել են այն անձանց պատասխանները, որոնց մոտ ախտորոշումը հաստատված էր բժշկական տվյալներով:

Հետազոտության համար կիրառվել են հետևյալ մեթոդիկաները.

1. **«Հիվանդության ընկալման կարճ հարցաթերթիկը» (Brief Illness Perception Questionnaire, BIPQ), որը** նախատեսված է հիվանդության կոգնիտիվ և հուզական ընկալման, հիվանդության պատճառների վերաբերյալ պատկերացումների գնահատման համար: Հարցաթերթիկի հինգ բաղադրիչները միտված են գնահատելու կոգնիտիվ պատկերացումները, մասնավորապես՝ *հիվանդության հետևանքները (Consequences), հիվանդության տևողության ընկալումը (Timeline), անհատական վերահսկողությունը (Personal Control), բուժման վերահսկողությունը (Treatment Control)* և *հիվանդության հետ նույնացվող ախտանիշների ընկալումը (Identity)*: Երկու բաղադրիչ գնահատում են հուզական պատկերը՝ *մտահոգության (Concern)* մակարդակը և *հուզական ազդեցությունը (Emotional response)*: Վերջին բաղադրիչը բաց հարց է և նպատակ ունի բացահայտելու հիվանդության առաջացման պատճառների վերաբերյալ պատկերացումները: Հարցաթերթիկը ընդգրկում է նմանօրինակ

[9] Տե՛ս **Byrne D. G.** Psychological responses to illness and outcome after survived myocardial infarction: long term follow-up / D. G. Byrne // Psychosom. Res. 1982. Vol. 26, № 2, էջ 106-112:

հարցեր. «Որքա՞ն շատ է հիվանդությունն ազդում Ձեր կյանքի վրա», «Ի՞նչ եք կարծում, որքանո՞վ արդյունավետ կլինի հիվանդության բուժումը»:

2. Անավարտ նախադասությունների շարքը

Հետազոտության շրջանակում կիրառվել է նաև մեր կողմից մշակված անավարտ նախադասությունների շարքը, որի նպատակն էր բացահայտել հիվանդության սուբյեկտիվ փորձառությունը, անձնային իմաստները և հիվանդության նկատմամբ վերաբերմունքը: Անավարտ նախադասությունները մասնակիցները պետք է շարունակեին ազատ ձևով: Դրանցից են, օրինակ՝ «Հիվանդությունից հետո…», «Հիվանդությունն ինձ համար…», «Նշեք մտքին եկած առաջին բանը, որն արտահայտում է կամ նման է ձեր հիվանդությանը»:

Հետազոտության արդյունքների վերլուծություն և մեկնաբանություն

Ստորև ներկայացված են «Հիվանդության ընկալման կարճ հարցաթերթիկից» ստացված արդյունքները: Փոփոխականների միջև կապերի գնահատման համար կիրառվել է Սպիրմանի կոռելյացիոն վերլուծությունը՝ հաշվի առնելով ընտրանքի ոչ մեծ ծավալը (n=30):

Աղյուսակ 1

«Հիվանդության ընկալման կարճ հարցաթերթիկի» սանդղակների միջև առկա վիճակագրական կապերը

«Հիվանդության ընկալման կարճ հարցաթերթիկի» բաղադրիչները	**Կոռելյացիա**
Հիվանդության հետևանք - Հիվանդության հետ նույնացվող ախտանիշների ընկալում	$\rho = .76$, $p < .001$
Մտահոգություն - Հուզական ազդեցություն	$\rho = .61$, $p < .001$
Մտահոգություն - Հիվանդության հասկացում	$\rho = .58$, $p = .001$
Հիվանդության հետ նույնացվող ախտանիշների ընկալում - Հուզական ազդեցություն	$\rho = .52$, $p = .003$
Բուժման վերահսկողություն - Հիվանդության հետ նույնացվող ախտանիշների ընկալում	$\rho = .45$, $p = .012$
Հիվանդության հետևանքներ - Հուզական ազդեցություն	$\rho = .43$, $p = .018$

Սպիրմանի կոռելյացիոն վերլուծությունը ցույց տվեց, որ **Հիվանդության ընկալման կարճ հարցաթերթիկի** սանդղակների միջև առկա են վիճակագրորեն նշանակալի կապեր: Աղյուսակ 1-ի տվյալներից երևում է, որ ամենաուժեղ դրական կապն առկա է հիվանդության հետևանքների և հիվանդության հետ նույնացվող ախտանիշների ընկալման միջև ($\rho=.76$, $p<.001$): «Հիվանդության հետ նույնացվող ախտանիշների ընկալում» սանդղակը որոշում է, թե որքանով է անձը հիվանդության հետ կապում իր մոտ առկա ախտանիշները: «Հիվանդության հետևանքներ» սանդղակը գնահատում է հիվանդի պատկերացումները հիվանդության՝ իր կյանքի վրա ունեցած ազդեցության վերաբերյալ:

Ստացված արդյունքները վկայում են, որ որքան ավելի արտահայտված են հիվանդության հետ նույնացվող ախտանիշները, այնքան մեծ է հիվանդության ազդեցությունը կյանքի վրա: Հնարավոր է նաև հակադարձ կապ. որքան մեծ է անձի կողմից հիվանդության ազդեցության ընկալումը կյանքի տարբեր ոլորտների վրա, այնքան ավելի հավանական է, որ նա առկա ախտանիշները վերագրի հիվանդությանը: Ստացված արդյունքները համահունչ են մի շարք հետազոտություններին, որոնց համաձայն՝ հիվանդության ընկալումը էական դեր է խաղում հիվանդության ընթացքի և բուժման արդյունավետության գործում: Petrie-ի և համահեղինակների (2002) իրականացրած հետազոտությունը ցույց է տվել, որ հիվանդության ընկալման փոփոխությանն ուղղված միջամտությունը նպաստում է հիվանդների առավել արդյունավետ վերականգնմանը:

Հետազոտության շրջանակում մշակվել էր հատուկ ծրագիր, որի նպատակն էր հիվանդներին օգնել իրատեսորեն գնահատելու հիվանդության նշանները, տարբերակելու վերականգնման բնական ընթացքին բնորոշ զգացողությունները այն ախտանշաններից, որոնք կարող էին վկայել կրկնակի ինֆարկտի մասին: Երեք ամիս անց փորձարարական խմբի հիվանդներն աշխատանքի էին վերադարձել ավելի վաղ, քան ստուգիչ խմբի մասնակիցները[10]: Մեր հետազոտության արդյունքները նույնպես վկայում են, որ հիվանդության հետ նույնացվող ախտանիշների ընկալումը փոխկապակցված է հիվանդության ազդեցության և դրա հետևանքների գնահատման հետ: Այն մասնակիցները, որոնք ավելի բարձր են գնահատել հիվանդության հետ կապված ախտանիշների արտահայտվածությունը, հակված են եղել նաև բարձր գնահատելու հիվանդության ազդեցությունը իրենց կյանքի տարբեր ոլորտների վրա: Սա կարող է պայմանավորված լինել այն բանով, որ հաճախակի կամ արտահայտված ախտանշանները սահմանափակում են անձի ֆիզիկական, սոցիալական, մասնագիտական ակտիվությունը, ինչի հետևանքով հիվանդությունն ընկալվում է որպես կենսագործունեությունը խաթարող վիճակ:

Ուժեղ դրական կապ (ρ=.61, p<.001) է հայտնաբերվել հիվանդության հուզական ազդեցության և հիվանդության վերաբերյալ մտահոգության միջև: Հիվանդության հուզական ազդեցությունը ներառում է հիվանդության հետ կապված հուզական արձագանքները՝ վախը, տխրությունը, զայրույթը կամ ամոթը: Կարելի է ենթադրել, որ հիվանդության վերաբերյալ աճող մտահոգությունը, հիվանդության բարդացման մասին մտորումները կարող են ուղեկցվել մի շարք հուզական արձագանքներով: Հիվանդության մասին մտահոգվածության և հիվանդության ավելի ցածր հասկացման միջև նույնպես նկատելի է վիճակագրորեն նշանակալի դրական կապ (ρ=.58, p=.001): Հիվանդության վերաբերյալ

[10] Տե՛ս **Petrie KJ, Cameron L, Ellis CJ, Buick D, Weinman J.** Changing illness perceptions after myocardial infarction: an early intervention randomized controlled trial. Psychosom Med 2002;64:580 – 6 (10.06.2026) Available at: DOI: 10.1097/00006842-200207000-00007

ավելի բարձր մտահոգվածությունը կապված է հիվանդության ավելի ցածր հասկացվածության հետ: Ենթադրելի է, որ հիվանդության վերաբերյալ ոչ բավարար պատկերացումները կամ անորոշությունը կարող են զուգակցվել բարձր մտահոգվածությամբ: Անորոշության զգացողության աճը կարող է նպաստել նաև տագնապի մակարդակի բարձրացմանը: Մարդիկ հաճախ ձգտում են լրացնել տեղեկատվական բացերը՝ ենթադրելով հիվանդության հնարավոր ընթացքը և հավանական հետևանքները: Այդ ենթադրությունները միշտ չէ, որ հիմնված են հավաստի տեղեկության վրա: Ուստի շատ կարևոր է՝ բուժման գործընթացում հիվանդին տրամադրել բավարար տեղեկություններ հիվանդության բնույթի, բուժման ընթացքի և հետևանքների վերաբերյալ:

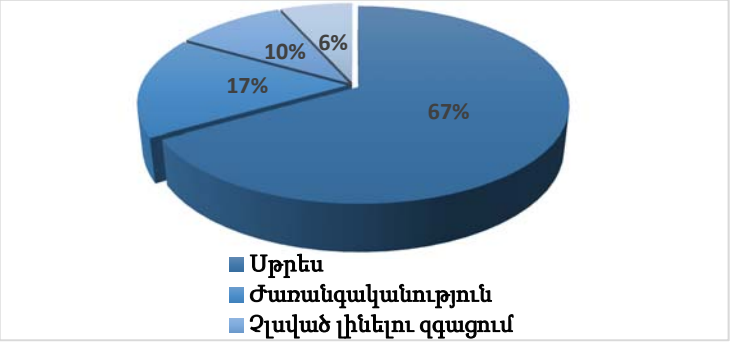
Հիվանդության հետ նույնացվող ախտանիշների ընկալման և հիվանդության հուզական ազդեցության միջև հայտնաբերվել է միջինից բարձր դրական կապ (ρ=0.52, p=.003): Այս երկու բաղադրիչների փոխկապակցվածությունը ցույց է տալիս, որ հիվանդության սուբյեկտիվ փորձառությունը և դրա հուզական ընկալումը միմյանցից անկախ գործընթացներ չեն, այլ կազմում են հիվանդության հոգեբանական պատկերի փոխկապակցված մասերը: Կարելի է ենթադրել, որ հիվանդությանն առնչվող ավելի արտահայտված ախտանիշների ընկալումը կարող է ուղեկցվել ավելի ինտենսիվ հուզական արձագանքով: Ինչպես նաև, հավանական է, որ արտահայտված հուզական ապրումները կարող են նպաստել, որ անձն ավելի մեծ ուշադրություն դարձնի իր զգացողություններին և առավել հաճախ կապի հիվանդության հետ:

Բուժման վերահսկողության և հիվանդության հետ նույնացվող ախտանիշների ընկալման միջև նույնպես նկատելի է դրական կապ (ρ=.45, p=.012): «Բուժման վերահսկողություն» սանդղակը գնահատում է, թե որքանով է հիվանդը վստահ, որ նշանակված բուժումը կարող է նպաստել հիվանդության վերահսկմանը կամ առողջական վիճակի բարելավմանը: Ստացված արդյունքից կարող ենք ենթադրել, որ այն հիվանդները, ովքեր կարողանում են տարբերել հիվանդության ախտանշաններն այլ ախտանշաններից, կարող են մեծ կարևորություն տալ բուժման ընթացքին և վերահսկողությանը: Հիվանդության հետևանքների և հիվանդության հուզական ազդեցության միջև հայտնաբերվել է միջին ուժգնության դրական կապ (ρ=.43, p=.018), ինչը ցույց է տալիս, որ հիվանդության ճանաչողական և հուզական բաղադրիչները փոխկապակցված են: Ուստի կարող ենք ենթադրել, որ այն մասնակիցները, որոնք հիվանդությունը գնահատում են որպես իրենց կյանքի վրա առավել զգալի ազդեցություն ունեցող երևույթ, կարող են նաև ավելի արտահայտված հուզական արձագանքներ ունենալ դրա նկատմամբ: Ստացված արդյունքները համահունչ են Լևենթալի և համահեղինակների (1997) կողմից մշակված հիվանդության ինքնակարգավորման մոդելին (Common-Sense Model of Self-Regulation), ըստ որի՝ հիվանդության ճանաչողական և հուզական բաղադրիչները փոխկապված են

և միասին ազդում են հիվանդի վարքագծի, հիվանդության հաղթահարման և բուժմանը հարմարվելու ընթացքի վրա[11]:

Պատկեր 1

Հիվանդության առաջացման պատճառների վերաբերյալ հետազոտության մասնակիցների պատասխանների բաշխումը

Պատկեր 1-ում ներկայացված են մասնակիցների կողմից նշված հիվանդության առաջացման հնարավոր պատճառները: Մասնակիցների մեծ մասը որպես հիմնական պատճառ նշել էր սթրեսը: Քանի որ հարցաթերթիկի այս սանդղակը ներառում է միայն բաց հարց, հնարավոր չէ վստահաբար նշել, թե ինչ են նկատի ունեցել նրանք «սթրես» հասկացության ներքո: Կարելի է ենթադրել, որ այն ներառել է բացասական հուզական ապրումները, լարվածությունը կամ դրանց առաջացմանը նպաստող իրադարձությունները: Ստացված արդյունքը կարելի է նաև դիտարկել վահանաձև գեղձի ֆունկցիոնալ խանգարումների կլինիկական պատկերի համատեքստում: Այս խանգարումները հաճախ ուղեկցվում են հուզական փոփոխություններով՝ անհանգստությամբ, լարվածությամբ, վախերով և տագնապայնությամբ: Petrie-ի և համահեղինակների (2002) իրականացրած հետազոտության ընթացքում ուշադրություն էր դարձվել ինֆարկտի առաջացման պատճառների վերաբերյալ համոզմունքների վերանայմանը: Աշխատանքը ուղղված էր եղել հիվանդության պատճառահետևանքային պատկերի լայնացմանը: Սթրեսից զատ, դիտարկման էին ենթարկվել նաև հիվանդության առաջացմանը նպաստող այլ գործոններ: Օրինակ՝ սխալ սննդակարգը, ծխելը, ֆիզիկական ակտիվության պակասը և այլն: Նպատակն էր մեծացնել հիվանդության նկատմամբ վերահսկողությունը:[12]

---

[11] Տե՛ս **Leventhal, H., Benyamini, Y., Brownlee, S., Diefenbach, M., Leventhal, E. A., Patrick-Miller, L., & Robitaille, C.** (1997). Illness representations: Theoretical foundations. In K. J. Petrie & J. A. Weinman (Eds.), Perceptions of health and illness: Current research and applications (էջ 19–45). Harwood Academic Publishers:

[12] Տե՛ս **Petrie KJ, Cameron L, Ellis CJ, Buick D, Weinman J.**, նշվ. աշխ. :

Մեր ստացած արդյունքից կարող ենք ենթադրել, որ վահանաձև գեղձի ֆունկցիոնալ խանգարում ունեցող անձանց հետ նույնպես կարելի է իրականացնել հիվանդության պատճառահետևանքային պատկերի լայնացմանն ուղղված աշխատանք, որը կարող է դրականորեն ազդել հիվանդության բուժման ընթացքի վրա:

Հիվանդության առաջացման հնարավոր պատճառների շարքում հաճախ նշվել է նաև «ժառանգականությունը», ինչը կարող է վկայել, որ հիվանդության ներքին պատկերի կոգնիտիվ բաղադրիչում գերակշռում են համոզմունքները, որոնք հիվանդությունը կապում են ընտանիքում առկա առողջական գործոնների կամ ժառանգական նախատրամադրվածության հետ, որը կարող է հիվանդությանը տալ կանխորոշված բնույթ և նվազեցնել անհատական վերահսկողությունը: Հետաքրքրական էր «չլսված, չհասկացված լինելու զգացում» պատասխանը, քանի որ հիվանդության առաջացման պատճառը կապվում է միջանձնային և հուզական փորձառության հետ, հարաբերություններում սեփական ապրումների, կարիքների, հուզական վիճակի չլսված, չճանաչված և չարտահայտված լինելու հետ: Սոցիալական պահանջմունքների համատեքստում առավել կարևոր պահանջմունքներից են համարվում պատկանելության[13], ուշադրության կենտրոնում, նկատված, կարևորված[14] լինելու կարիքները: Պատկանելիության կարիքը դիտարկվում է որպես մարդկային հիմնարար պահանջմունք, որը կապված է կայուն և նշանակալի միջանձնային կապերի ձևավորման և պահպանման հետ: Նշանակալի լինելու զգացումը ենթադրում է սեփական անձը ուրիշների համար արժեքավոր, կարևոր և նկատելի լինելու փորձառություն: Լինելով սոցիալական էակներ՝ մեզ համար կենսական են պատկանելության, ընդունված, սիրված, ճանաչված, կարևոր լինելու պահանջմունքները, որոնց չբավարարումը կարող է առաջացնել նշանակալի դիսթրես, ներքին լարվածություն: «Այլ» կատեգորիայում ներառվել են առավել քիչ նշված գործոնները՝ «կլիմայական պայմաններ», «ծխախոտ», «սնունդ», «ծննդավայր» և «քուն»: Թեև դրանք հետաքրքրություն են ներկայացնում հիվանդության անձնային իմաստավորման գործում, տվյալ հետազոտության շրջանակում չենք կարող ընդհանրացնող եզրահանգումներ կատարել:

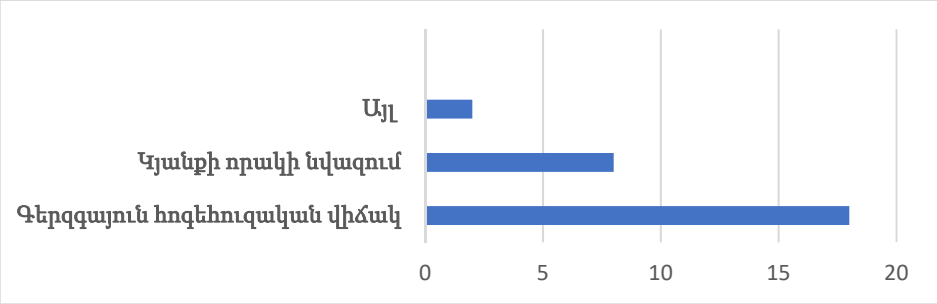
---

[13] Տե՛ս **Allen, K.-A., Gray, D. L., & Baumeister, R**. (2021/2022). The Need to Belong: a Deep Dive into the Origins, Implications, and Future of a Foundational Construct. Educational Psychology Review, 34, 1133–1156. Available at: DOI: **10.1007/s10648-021-09633-6**

[14] Տե՛ս **Flett, G. L., Nepon, T., Goldberg, J. O., Rose, A. L., Atkey, S. K., Zaki-Azat, J. (2022).** *The Anti-Mattering Scale: Development, Psychometric Properties and Associations With Well-Being and Distress Measures in Adolescents and Emerging Adults. Available at:* https://doi.org/10.1177/0734282921105054

Պատկեր 2

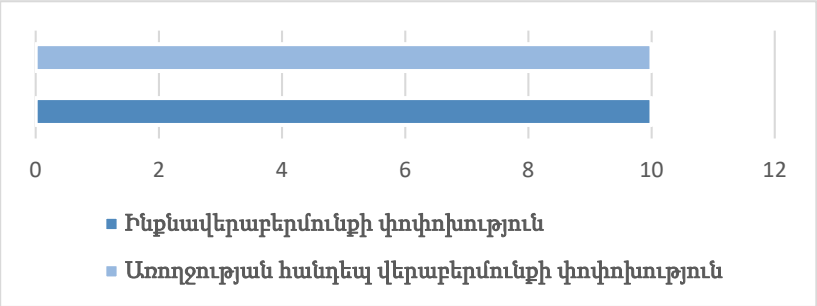
«Հիվանդության պատճառով…» անավարտ նախադասության պատասխանների բովանդակային կատեգորիաների բաշխումը

Հետաքրքիր արդյունքներ են արձանագրվել «Անավարտ նախադասություններ» շարքից: Հարցին, թե հիվանդությունից հետո ինչ փոփոխություններ են տեղի ունեցել, մասնակիցներն առավել հաճախ նշել են հուզական ոլորտի փոփոխությունները՝ դյուրագրգռությունը, հուզական զգայության բարձրացումը, անհանգստությունը, ընկճվածությունը: Հիվանդության սկզբնական փուլերում նման դրսևորումները կարող են օրինաչափ լինել: Հնարավոր են տագնապի, անորոշության, լարվածության արտահայտված դրսևորումներ: Սակայն հիվանդությանը հարմարվելու գործընթացում դրանք աստիճանաբար նվազում են, ձևավորվում են առավել ադապտատիվ մեխանիզմներ: Մասնակիցների պատասխաններում առանձնացվել են նաև հիվանդության՝ կյանքի որակի և առօրյա կենսակերպի վրա ունեցած ազդեցության մասին պատկերացումները՝ կյանքի որակի վատացումը, դեղորայքի պարբերաբար ընդունման անհրաժեշտությունը, մազաթափությունը: Այս պատասխանները մատնանշում են, որ հիվանդության ներքին պատկերը ներառում է նաև հիվանդությամբ պայմանավորված սահմանափակումների, կենսակերպի փոփոխությունների, արտաքին տեսքի վերաբերյալ մտորումներ: Մի շարք պատասխաններում արտացոլվել են նաև հիվանդության միջանձնային հետևանքները: Մասնակիցները նշել են, որ հիվանդությունը հարազատների համար անհանգստության կամ մտահոգության պատճառ է դարձել: Ուստի հիվանդության փորձառությունը երբեմն դուրս է գալիս անհատի անձնական սահմաններից՝ ընդգրկելով սոցիալական հարաբերությունների համատեքստը: Ուստի, ունենալով մտավախություն, որ հիվանդությունը կարող է դժվարություն ստեղծել մտերիմների կյանքում, հիվանդություն ունեցող անձը կարող է թաքցնել անհանգստացնող ախտանշանները և ընտրել մեկուսացումը:

Պատկեր 3

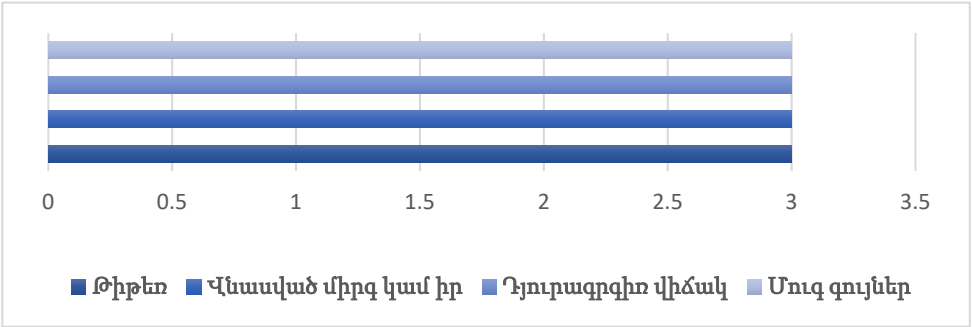
«Հիվանդության շնորհիվ…» և «Հիվանդությունից հետո…» անավարտ նախադասության պատասխանների բովանդակային կատեգորիաների բաշխումը

«Հիվանդության շնորհիվ…» և «Հիվանդությունից հետո…» անավարտ նախադասությունների պատասխանների վերլուծությունը ցույց տվեց, որ որոշ մասնակիցների համար հիվանդության փորձառությունը նպաստել է առողջության նկատմամբ ավելի գիտակցված և պատասխանատու վերաբերմունքի ձևավորմանը: Պատասխաններում նկատվում են ինքնաճանաչման, ինքնակարգավորման, ինքնաընդունման գործընթացների դրսևորումներ և փոփոխություններ: Հանդիպում են նմանատիպ ձևակերպումներ՝ «Ես ավելի մոտ դարձա ինձ», «Ես հիմա փորձում եմ կառավարել իմ հուզական դաշտը», «Սկսեցի արժևորել ինքս ինձ»: Այսպիսով, հիվանդությունը որոշ դեպքերում կարող է նպաստել անձի՝ սեփական ներաշխարհի, հուզական վիճակի և անձնական կարիքների նկատմամբ առավել ուշադիր լինելուն: Պատասխանների մյուս մասը վերաբերում էր կյանքի վերաիմաստավորմանը և կյանքի արժեքի վերագնահատմանը: Այս համատեքստում նշվել են այնպիսի պատասխաններ, ինչպիսիք են՝ «Ես սկսեցի գնահատել կյանքը», «Փոխեցի կյանքիս որակը», ինչպես նաև «Հիվանդությունը դատավճիռ չէ»:

Պատկեր 4

Հիվանդության պատկերային ընկալումը

Հետազոտության որակական տվյալների շարքում հետաքրքրություն են ներկայացնում հիվանդության պատկերային ընկալման վերաբերյալ պատասխանները: Մասնակիցներին առաջարկվել էր նշել առաջին պատկերը, որն արտահայտում կամ խորհրդանշում է իրենց հիվանդությունը: Պատասխանների բազմազանությունը փաստեց՝ հիվանդությունը ներկայացնելը սահմանափակված չէ միայն բժշկական կամ ախտանշանային նկարագրությամբ, այլ կարող է արտահայտվել նաև, պատկերների, խորհրդանիշների և փոխաբերական ասոցիացիաների միջոցով: Հիվանդությունը համեմատվել է կենդանիների և բնության պատկերների հետ, մասնավորապես՝ «թիթեռի» և «սարդի»: Այս պատասխանները կարող են կապված լինել անպաշտպան, անապահով և անորոշ վիճակում լինելու զգացումների հետ: Բացի այդ, մի շարք բժշկական նկարներում վահանաձև գեղձը նման է թիթեռի: Առավել ընդգծված բացասական բովանդակություն ունեին այն զուգորդումները, որոնք հիվանդությունը կապում էին «վնասված միրգ», «փտած միրգ», «խարխուլ մառան» պատկերների հետ, որոնք կարող են արտացոլել հիվանդության՝ որպես վնասվածության, քայքայման կամ ֆունկցիոնալ ամբողջականության խաթարման ընկալումը: Մասնակիցների մյուս մասը հիվանդությունը ներկայացրել է հոգեվիճակի միջոցով՝ նշելով «դյուրագրգռություն», «լարվածություն» և «նյարդային վիճակ», ինչը ցույց է տալիս հիվանդությունը ներկայացնելիս հոգեհուզական փորձառության կարևորությունը:

Ընդհանուր առմամբ, անավարտ նախադասությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ հիվանդության ներքին պատկերը չի սահմանափակվում ախտանշանների կամ բժշկական բնութագրերի ընկալմամբ: Այն նաև ներառում է հիվանդության նկատմամբ առկա հուզական արձագանքները, դրա ազդեցությունը առօրյա կյանքի և սոցիալական հարաբերությունների վրա, հիվանդության պատճառների վերաբերյալ սուբյեկտիվ պատկերացումները, սեփական առողջության նկատմամբ վերաբերմունքի փոփոխությունները, ինքնաճանաչման և կյանքի վերաիմաստավորման գործընթացները: Այս առումով հիվանդությունը ոչ միայն օրգանիզմի ֆունկցիոնալ վիճակի փոփոխություն է, այլև անձնային նշանակություն ունեցող իրադարձություն:

Ամփոփելով՝ կարելի եզրակացնել, որ հիվանդության ներքին պատկերը բազմագործոն և դինամիկ երևույթ է, որի ձևավորման վրա ազդում են ինչպես հիվանդության առանձնահատկությունները, այնպես էլ անձի հոգեբանական բնութագրերը: Կոգնիտիվ և հուզական բաղադրիչները փոխկապված են և պայմանավորում են հիվանդության ընդհանուր ընկալումը, ինչը կարևոր է հիվանդությանը հարմարվելու՝ բուժման ընթացքի և հոգեբանական աջակցության ծրագրերի մշակման տեսանկյունից:

СИАННА МОВСИСЯН – ***Когнитивные, эмоциональные и личностно-смысловые особенности внутренней картины болезни у лиц с функциональными нарушениями щитовидной железы.***– Функциональные нарушения щитовидной железы занимают

важное место в сфере здравоохранения. Эти заболевания оказывают существенное влияние не только на физическое, но и на психическое здоровье, вызывая значительные изменения в когнитивной и эмоциональной сферах личности. В этом контексте особое значение приобретает то, как человек воспринимает собственное заболевание, какое значение ему придаёт и как реагирует на его проявления. Для изучения этих вопросов важной теоретической основой является понятие «внутренняя картина болезни», отражающее совокупность представлений личности о заболевании, отношения к нему и эмоциональных реакций. В статье систематизированы существующие теоретические подходы к понятию «внутренняя картина болезни», которые служат основой для изучения восприятия заболевания и реакций на него у лиц с функциональными нарушениями щитовидной железы. В рамках данного исследования была предпринята попытка изучить, какие представления и отношение к своему заболеванию имеют лица с функциональными нарушениями щитовидной железы, как они воспринимают заболевание и как на него реагируют. Анализ показал наличие ряда статистически значимых положительных взаимосвязей между отдельными компонентами внутренней картины болезни. В структуре восприятия болезни ключевую роль играют выраженность симптомов и обеспокоенность состоянием здоровья, которые тесно связаны с влиянием болезни и эмоциональной реакцией на неё. Полученные результаты показывают, что понимание компонентов внутренней картины болезни и взаимосвязей между ними может способствовать повышению эффективности лечения данных заболеваний и более глубокому пониманию связанных с заболеванием психологических факторов.

Ключевые слова: *функциональные нарушения щитовидной железы, внутренняя картина болезни, компоненты внутренней картины болезни, личностные смыслы болезни*

SIANNA MOVSISYAN – *Cognitive, Emotional, and Personal-Meaning Features of the Internal Picture of Illness in Individuals with Functional Thyroid Disorders.*– Functional disorders of the thyroid gland occupy an important place in the healthcare sector. These disorders have a significant impact not only on physical health but also on mental health, causing substantial changes in the cognitive and emotional domains of an individual. In this context, particular importance is attached to how a person perceives their own illness, what meaning they attribute to it, and how they respond to its manifestations. An important theoretical framework for studying these issues is the concept of the "internal picture of illness," which reflects the totality of an individual's perceptions of the illness, attitudes toward it, and emotional responses. The article systematizes the existing theoretical approaches to the concept of the "internal picture of illness," providing a basis for studying the perception of the disease and responses to it among individuals with functional disorders of the thyroid gland. Within the framework of the present study, an attempt was made to examine the perceptions and attitudes of individuals with functional disorders of the thyroid gland toward their illness, how they perceive the illness, and how they respond to it. The analysis revealed a number of statistically significant positive associations between individual components of the internal picture of illness. Within the structure of illness perception, symptom severity and concern play a key role, as they are closely associated with the impact of the illness and the emotional response to it. The findings indicate that understanding the components of the internal picture of illness and the relationships between them may contribute to improving the effectiveness of treatment for these disorders and to a deeper understanding of psychological factors associated with the disease.

Key words: *functional disorders of the thyroid gland, internal picture of the illness, components of the internal picture of the illness, personal meaning of the illness*

Էթիկայի վերաբերյալ հայտարարություն
Հեղինակը հաստատում է, որ պահպանվել են հետազոտությանը վերաբերող էթիկական բոլոր պահանջները։

Շահերի բախման վերաբերյալ հայտարարություն
Հեղինակը հաստատում է, որ շահերի բախում առկա չէ։

Գրականության ցանկ / References

Առողջություն և առողջապահություն: Վիճակագրական տարեգիրք, Հայաստան 2025 / Դ. Անդրեասյան, Ա. Բազարչյան, Գ. Մուրադյան, Ս. Սիմոնյան, Լ. Միրզոյան, Ա. Սիմոնյան, Ա. Արզումանյան, Ի. Գփոյան, Ի. Թորգոմյան, Հ. Դավթյան, Ս. Փահլևանյան.– Եր.: ՀՀ ԱՆ «Ակադեմիկոս Ս. Ավդալբեկյանի անվան առողջապահության ազգային ինստիտուտ» ՓԲԸ, 2025.–248 էջ

Конечный Р., Боухал М., Психология в медицине. Прага: Авиценум, 1983. — 405 с.

Лурия Р.А. Внутренняя картина болезней и иатрогенные заболевания.-4-е изд.-М.:Медицина,1977,111с.

Малкина-Пых И. Г. Психосоматика и эндокринные заболевания. Зачем тебе болеть? — СПб.: БХВПетербург, 2005. — 160 с.

Николаева, В. В. Влияние хронической болезни на психику / В. В. Николаева – М.: издательство Московского университета, 1987. — 168 с.

Сторожакова Г. И., Шамрея В. К., Расстройства психосоматического спектра: патогенез, диагностика, лечение: руководство для врачей/под ред.Г.И.Сторожакова, В. К.Шамрея.— СПб.:СпецЛит, 2014

Allen, K.-A., Gray, D. L., & Baumeister, R. (2021/2022). The Need to Belong: a Deep Dive into the Origins, Implications, and Future of a Foundational Construct. Educational Psychology Review, 34, 1133–1156. Available at: DOI: 10.1007/s10648-021-09633-6

Byrne D. G. Psychological responses to illness and outcome after survived myocardial infarction: long term follow-up / D. G. Byrne // Psychosom. Res. — 1982. — Vol. 26, № 2

Flett, G. L., Nepon, T., Goldberg, J. O., Rose, A. L., Atkey, S. K., Zaki-Azat, J. (2022). The Anti-Mattering Scale: Development, Psychometric Properties and Associations With Well-Being and Distress Measures in Adolescents and Emerging Adults. Available at: https://doi.org/10.1177/0734282921105054

Leventhal, H., Benyamini, Y., Brownlee, S., Diefenbach, M., Leventhal, E. A., Patrick-Miller, L., & Robitaille, C. (1997). Illness representations: Theoretical foundations. In K. J. Petrie & J. A. Weinman (Eds.), Perceptions of health and illness: Current research and applications (pp. 19–45). Harwood Academic Publishers

Petrie KJ, Cameron L, Ellis CJ, Buick D, Weinman J. Changing illness perceptions after myocardial infarction: an early intervention randomized controlled trial. Psychosom Med 2002;64:580 – 6 (10.06.2026) Available at: DOI: 10.1097/00006842-200207000-00007

Shiva Kargar, Seyed Mehdi Tabatabaei, Hassan Okati-Aliabad, Hossein Izadi Rad, Prevalence of Thyroid Dysfunction Disorders among Adult Populations in the Middle–East: A Systematic Review and Meta-analysis. The Open Public Health Journal, Volume 17, 2024.Available at: https://doi.org/10.2174/0118749445317174240827052511

Xiaojie Hu, Yuquan Chen, Yiting Shen, Rui Tian, Yuqin Sheng, Huafa Que, Global prevalence and epidemiological trends of Hashimoto's thyroiditis in adults: A systematic review and meta-analysis. Front. Public Health, 13 October 2022. Sec. Life-Course Epidemiology and Social Inequalities in Health, Volume 10 – 2022. Available at: doi: https://doi.org/10.3389/fpubh.2022.1020709

Խմբագրության հասցեն՝ Երևան, Խ. Աբովյան փող., 52ա
Адрес редакции: Ереван, ул. Абовяна 52а
Address: 52a, Kh. Abovyan str., Yerevan

Կայք՝ journals.ysu.am
Էլ. փոստ՝ ephbanber@ysu.am

Հրատարակչական խմբագիր և թողարկման պատասխանատու	Արմեն Հովակիմյան
Издательский редактор и ответственный выпуска	Армен Овакимян
Publishing Editor and Issued by	Armen Hovakimyan
Վերստուգող սրբագրիչ՝	Գայանե Գրիգորյան
Контрольный корректор	Гаяне Григорян
Proofreader	Gayane Grigoryan
Տեխնիկական խմբագիր՝	Աննա Մկրտչյան
Технический редактор:	Анна Мкртчян
Technical Editor:	Anna Mkrtchyan

Ստորագրված է թողարկման 03. 11. 2026: